РОМАН ЛЯХ, НАДІЯ ТЕМІРОВА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

з найдавніших часів до XV століття

Підручник для 7 *класу*

РОМАН ЛЯХ, НАДІЯ ТЕМІРОВА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

з найдавніших часів до XV століття

Підручник для 7 класу

Затверджено Міністерством освіти України

Видання друге, виправлене і доповнене

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

Київ
«Генеза»
2000

ББК 63.3 (4УКР)я721
Л 98

Лях Р.Д., Темірова Н.Р.

Л 98 Історія України. З найдавніших часів до XV ст.: Підруч. для 7-го кл. серед. шк. – К.: Генеза, 2000. – 320 с.

ISBN 966-504-037-5

Історія України – складова всесвітньої історії. Вона вивчає події, що відбувалися на терені сучасної України з моменту появи тут людини і до сьогодення. Протягом багатьох століть у кривавій боротьбі з численними ворогами – кочовиками, монголо-татарськими й турецько-татарськими завойовниками, під владою Литви, Польщі, Угорщини, Росії, Австрії – український народ відстоював право на існування, право на власну мову, культуру, історію.

Переходячи до систематичного вивчення історії України, ви ознайомитесь з господарською діяльністю, суспільними відносинами, культурою, побутом нашого народу, познайомитесь з непересічними особистостями – людьми, які дійсно творили нашу історію.

ББК 63.3 (4УКР)я721

Затверджено Міністерством освіти України як підручник для учнів 7-го класу загальноосвітніх середніх шкіл згідно з рішенням Колегії Міністерства освіти України від 12 серпня 1997 р. (протокол №16/13-18).

Укладач ілюстративного матеріалу – *Леонід Дікарєв*

Автори текстівок та пояснювальних текстів до ілюстративного матеріалу – *Андрій Малюк, Михайло Малюк*

ISBN 966-504-037-5

© Р.Д. Лях, Н.Р. Темірова, 1998
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, ілюстрації, 1998

СЕМИКЛАСНИКАМ ПРО ВІТЧИЗНЯНУ ІСТОРІЮ

ЩО ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЛЮБИЙ ДРУЖЕ!

Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього

Максим Рильський

Сьогодні твій перший урок історії в новому навчальному році. Попереду – розповіді вчителя й домашні завдання, контрольні роботи й оцінки... Зітхаєш?

Але вдумайся: ким би ти не став – фермером чи робітником, космонавтом чи інженером, депутатом чи бізнесменом – історія України – твій предмет!

Виїдеш ти за кордон, зостанешся на землі своїх предків: те, що ти – українець – не зміниться. Ним ти народився.

Українці – стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж персидська, китайська, монгольська і всілякі інші

Ельвія Челебі, турецький мандрівник, 1657 р.

Предків твоїх гнобили, предки твої воювали, втрачали землю і волю, відвойовували втрачену територію і свободу, стримували орди, страждали й боролись не тільки на сторінках цієї книги. Кожен клаптик землі твоєї батьківщини, кожна порошинка пам'ятає все: і смак їхньої крові, й чуйність їхніх хазяйських рук, і те, як солонуватий піт стікав з тіл невільників, і те, як кінськими копитами дикунські орди вибивали саму душу твоєї України...

Ти сам, твої дитячі кроки, роки юності, твоя стареча хода – все з часом мине, відійде. Такий закон природи. Лише на архівних полицях тлітимуть написи: «народився... – помер...».

І все?..

Як у Тараса Шевченка:

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили –
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить.
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? чого стояв?
І на сміх не скаже!!

Та є.

Та є така наука – історія.

Є такі люди – історики.

І ти воскреснеш для потомків завдяки їхнім старанням.

Як автори цього підручника воскресили твоїх предків.

Може, хоч крапелька, хоч одна кровинка Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, княгині Ольги тече в твоєму тілі, бринить у твоїй душі й колись спонукає до рішучої дії, до подвигу в ім'я Батьківщини.

Тож запам'ятай: історія України – складова всесвітньої історії. Вона вивчає події, що відбувалися на терені сучасної України з моменту появи тут людини і до сьогодення. Протягом багатьох століть у кривавій боротьбі з численними ворогами – кочовиками, монголо-татарськими й турецько-татарськими завойовниками, під владою Литви, Польщі, Угорщини, Росії, Австрії – український народ відстоював право на існування, право на власну мову, культуру, історію.

Кожне слово – слово правди про дійсну історію України – було воно за панування чи то Російської імперії, чи то Австро-Угорської, чи тої ж Речі Посполитої, – пройшло через ріки крові, роки переслідувань і замовчувань, крізь терор і тюрми, сонми розстріляних, катованих без суду і слідства, – до цих сторінок.

Бережи і шануй свій підручник. З мрією про такі книги, про дітей, що вчитимуться за ними, вмирали під стрілами й кулями просвітники й гуманісти, інтелігенція й духовенство, князі київські і ті, кого в часи СРСР прозивали зневажливо «петлюрівцями» й «бандерівцями».

Відчуй, що до цього часу, до цих твоїх шкільних років ніколи не було історії України. Була самодержавна

історія малоросійських губерній у Великій Російській імперії, була історія однієї з республік Союзу та й та розповідала про Росію і «героїв» її типу Павлика Морозова.

Лише з проголошенням незалежності України історія нашої держави посіла належне місце серед інших справжніх наук. Тож послухаймо полум'яну мову Володимира Сосюри про нашу Державу:

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
в годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди!..

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

За останні роки люди нашої соборної, самостійної України, захотіли відчути себе не гвинтиками системи, чи живим м'ясом на багнетах, а саме «браттями, що запанують у своїй сторонці», як виспівує, лунає, святить наш гімн. Ви, учні, теж – українці, теж – носії культури, мови, патріотизму. Сміливо вчитуйтесь у сторінки, що змогли сказати правду, без прикрас і замовчувань про славетне минуле нашого народу.

Економіка, наука, культура... Чи було б це, не будь зв'язку поколінь, не будь історії?

Історія – це зв'язок між минулим і сьогоденням. Вдумайся, – ти повинен не просто вчитуватись в сухі рядки, зубрити дати, а вмикати свою уяву, шукати шлях у майбутнє. Ти – представник нової генерації, у тебе є шанс змінити все навкруг, у тебе є досвід минулих поколінь, викладений на цих сторінках. Сміливо читай, уявляй, твори майбутнє!

Історію, як іноземну мову чи математику, вчити треба систематично й щоденно. Не пропускай уроків, читай підручник як захоплюючу книгу. Ти ж бо ознайомишся з тим, про що, можливо, читав у казках у дитинстві: з господарською діяльністю, суспільними відносинами, культурою, побутом нашого народу, дізнаєшся, що шанували, чого остерігалися люди в минулому, познайо-

мишся з непересічними особистостями – людьми, які дійсно творили нашу історію.

В історії України розрізняємо такі періоди: давня історія (з найдавніших часів до IX ст.); князівський період (IX – середина XIV ст.); литовсько-польський (середина XIV ст. – 1648 р.); козацько-гетьманський (1648–1764 рр.); перебування в складі імперій (1764–1917 рр.); Українська національна революція (1917–1920 рр.); Україна радянська (1920–1991 рр.); незалежна Україна (з 1991 року).

Минуле вивчають фахівці-історики, які досліджують історичні джерела – пам'ятки минулого. Це – речові знахідки (знаряддя виробництва, предмети побуту тощо), усні джерела (народні пісні, перекази, легенди, казки), писемні джерела (літописи, угоди, листи, спогади тощо). Подібно до того, як з окремих цеглин руки будівничих створюють будинок, історики з окремих фактів відтворюють минуле людей.

Для вивчення життя людей у найдавніші часи найбільше значення мають археологічні розкопки, під час яких знаходять залишки матеріальної культури – знаряддя праці, предмети побуту, залишки жител, одягу тощо. За ними можна реконструювати життя первісних людей. Для визначення певних етапів у розвитку первісного суспільства використовується поняття «археологічна культура» – спільність археологічних пам'яток, що належать до одного часу, певної території і мають місцеві особливості.

Найдавнішими писемними джерелами є розповіді грецьких, римських, західноєвропейських та арабських авторів, у яких згадується про життя давніх людей на території нашої батьківщини. Уривки з цих творів наведені в підручнику.

Від тих часів дійшло до нас багато чудових легенд, переказів, пісень, билин, що дають нам не стільки історичний фактаж, скільки розкривають душу народу, його уявлення про світ і своє місце в ньому. В тих прекрасних поетичних і прозових рядках виразно чуємо суголосність нашим думам і настроям.

Матеріал підручника подано за темами згідно зі шкільною програмою. Кожному параграфу передують

запитання для повторення з курсу давньої всесвітньої історії, яку ви вивчали в 6-му класі. Наведені в підручнику документи ілюструють або доповнюють текст параграфа. Довідковий апарат підручника складається з хронологічної таблиці, словничка понять і термінів, а також синхроністичної таблиці подій на території сучасної України.

Запитання і завдання

1. Що вивчає історія України? **2.** Яке значення має вивчення історії нашого народу? **3.** З'ясуйте поняття «історичне джерело», «археологічна культура». **4.** Наведіть періодизацію історії України. Який період ви вивчатимете в сьомому класі? Вкажіть його хронологічні рамки. **5.** На основі яких джерел вивчається давня історія України?

ТЕМА 1

НАЙДАВНІШІ ЛЮДИ

1. ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

РОЗСЕЛЕННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. На які періоди поділяється давня історія людства?

2. Який принцип покладено в основу поділу?

3. В якій частині земної кулі вперше з'явилася людина?

4. Що таке релігія?

На сучасній території України стародавня людина з'явилася **близько 150 тис. років тому.** На той час тут панував досить теплий, вологий клімат. На рівнинах, узгір'ях, вкритих рослинністю помірних широт, паслися стада бізонів, гігантських оленів, антилоп, мамонтів, носорогів. У лісах, горах водилися хижаки – леви, ведмеді, вовки.

Давню історію людства умовно поділено на доби залежно від матеріалу, з якого виготовлялася більшість знарядь праці: кам'яну, мідно-кам'яну (енеоліт), бронзову та залізну. Кам'яна доба, у свою чергу, поділяється на палеоліт («палайос» – давній і «літос» – камінь), мезоліт («мезос» – середній), неоліт («нео» – новий). Кожен період відповідає певним змінам у господарстві, суспільному устрої, ідеологічних уявленнях, зовнішності давньої людини.

ПАЛЕОЛІТ

Люди періоду палеоліту збирали плоди, ягоди, молюсків, комах, яйця птахів; полювали на тварин, часто досить великих. Вони вже знали вогонь і використовували його для обігрівання, приготування їжі та відлякування хижаків. Люди були озброєні найпростішими знаряддями праці – загостреними палицями, рогатинами, дрючками й масивними крем'яними рубилами. Рубило виготовлялося шляхом оббивання каменя з двох боків. Воно ма-

Первісні люди в пошуках їжі

В період палеоліту люди брали від природи все в готовому вигляді: вбивали звірину, ловили рибу, збирали їстівні рослини. Користувалися при цьому підручними матеріалами: уламками каміння, палицями. Тому перших людей умовно називають *умілими людьми*. З часом людина навчилася обробляти камінь, виготовляючи з нього примітивні знаряддя праці. Звідси й назва початкового періоду в історії людства – *кам'яний вік*.

Людина розумна (Homo sapiens)

Наприкінці палеоліту значно вдосконалилися знаряддя праці для обробки шкур, кісток і дерева, мисливська зброя. Значно змінився фізичний вигляд людини: саме тоді сформувалася сучасна людина, цілком схожа на нас. По латині її називають Homo sapiens – людина розумна.

ло довгасту, плескату форму, загострену з країв і на кінці, важило до 1,5 кг. Пізніше ручне рубило дещо зменшилося. Поряд із ним виникли кам'яні гостроконечники, які правили за вістря до списів, а також скребла, що виконували роль ножів.

Людські колективи освоювали печери як сховища та житла. У разі потреби будували заслони й огорожі від вітру, намети зі шкур. Печерні поселення людина займала восени або взимку. В кожному з них одночасно мешкало дві–чотири сім'ї кількістю шість-сім осіб кожна. Печери використовувалися протягом десятків і сотень років. Цікаві відомості про життя давніх людей дало вивчення гроту Киїк-Коба в Криму, розташованого на висоті 90 м над рівнем бурхливої річки Зуя. Грот утворився внаслідок вимивання і вивітрювання породи. Загальна його площа трохи перевищує 100 кв.м. Грот заселявся кілька разів. На житловому майданчику збереглися місця стародавніх вогнищ. Трапляються розколотий камінь, знаряддя праці, кістки тварин. Ко-

Житло з кісток мамонта

Перші довгочасні житла первісна людина збудувала очевидно в районах значного похолодання. Його основу становила овальна огорожа, складена з кісток мамонта: черешів, лопаток, тазових кісток, бивнів. Воно охоплювало площу 8х5 м; за конструкцією нагадувало курінь, вкритий шкурами. Люди могли сидіти попід стінами, на каменях, що правили за «лави». Можливо, житло складалося з двох камер.

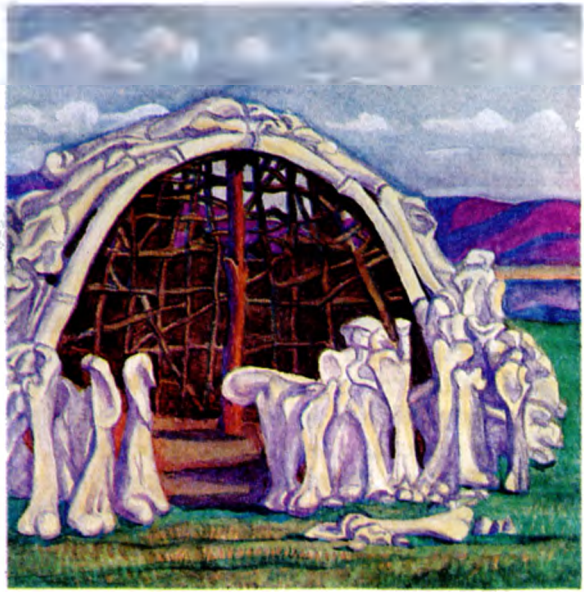

Ручне рубило

Знаряддя первісної людини були примітивними, виготовленими неточними ударами. Здебільшого це камені або гальки, оббиті з обох боків. Вони мали загострений край, упоперек досягали 6–10 см, використовувалися як універсальні знаряддя. Згодом з'явилося ручне рубило. Воно досягало 10–20 см завдовжки, важило 0,5–1 кг, мало необроблену частину – п'ятку, за яку його тримали рукою.

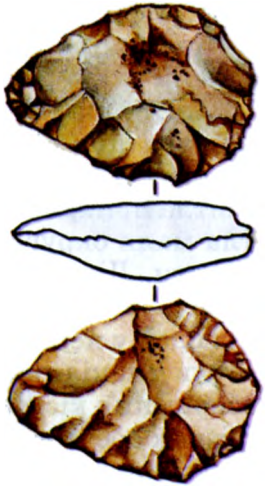

Кам'яне рубило

лишні його мешканці відгороджували своє печерне житло від холодних вітрів заслоном із гілок, укріплених за допомогою каміння. Тутешні жителі вміло полювали на велику й дрібну дичину. Користуючись дротиком і вогнем, вони заганяли тварин на скелясті урвища. Основними промисловими тваринами були мамонт, зубр, олень, носоріг, кінь, кабан. Під час полювання на великих тварин організовувалися масштабні облави. Розтягнувшись лавою, вигукуючи й розмахуючи списами та палаючими гілками, мисливці гнали нажаханих тварин до урвища чи на засідку, в якій ховалися найспритніші мисливці. Про це свідчать залишки палеолітичного поселення поблизу м.Амвросіївка (Донецька область), де виявлено залишки кісток понад тисячі зубрів. Серед них знайдено й різні металні вістря.

Близько 35–40 тис. років тому настало останнє, значне за масштабами, зледеніння. Земля покрилася льодовиком, що був до двох кілометрів завтовшки. Окремі язики його сягали рівня сучасного Києва. Зледеніння позначилося й на природі. Територія Південно-Східної Європи перетворилася на холодну рівнину, подекуди набуваючи вигляду тундри. Збільшилася питома вага хвойних дерев. Холодні степи заселили тварини помірних та північних широт – шерстистий носоріг, північний олень, вівцебик, вовк, песець та інші. У пізньому палеоліті людські колективи просунулися далеко на північ, аж до арктичної зони, сягаючи Льодовитого океану.

Наприкінці палеоліту з'явилася *людина розумна* (Homo sapiens), яку за першою знахідкою її кісток у печері Ла Кроманьйон (Франція) назвали *кроманьйонцем*. Її зовнішність майже нічим не відрізнялася від

Гостроконечник

У нижньому та середньому палеоліті набули поширення гостроконечники – знаряддя з двома суміжними робочими краями, що утворюють у точці з'єднання гострий проколюючий кінчик.

Скребло

Скребло первісна людина виготовляла з відколів каменю, ретельно оббиваючи їх з одного або двох боків. Скребло мало одне або кілька робочих країв, які могли з'єднуватись, не утворюючи при цьому гострий проколюючий кінчик. Це знаряддя було поширене у нижньому, середньому та на початку верхнього палеоліту.

зовнішності сучасної людини. Кроманьйонець тримався вертикально, руки його рухалися вільно, він уже володів мовою. В цей період люди навчилися виготовляти нові знаряддя праці – різці, наконечники дротиків, списів, які вимагали складнішої обробки. Разом із кам'яними виробами почали вживати кістяні й рогові знаряддя – гарпуни, наконечники списів, голки. Основним заняттям було полювання, переважно на мамонта. Забійна вага його становила 1,5–2 т. Туша впольованого мамонта протягом тривалого часу забезпечувала людей м'ясом, жиром, кістками, шкурами. Збиральництво через загальне похолодання скоротилося. Виникла нова галузь господарювання – рибальство. Господарство найдавніших людей було привласнювальним, тобто все необхідне для життя бралося в природі у готовому вигляді.

Поселення кроманьйонців були порівняно невеликими. Вони розташовувалися поблизу річок, деякі мали огорожу з гілок та кісток диких тварин. Житла були двох типів – зимові й літні. Каркас зимових складався з кісток та бивнів мамонта, верхівку його складали зі сплетених рогів північних оленів. Каркас укривали шкурами тварин. У купольній покрівлі залишали отвір для виходу диму. Всередині житла палало вогнище. Світло давали каганці з кістки чи каменю, в яких горів жир впольованих тварин. Вхід до житла прикривали шкурами. Такі житла мали округлі форми і нагадували яранги. Літні будівлі являли собою навіси з легким покриттям, що захищали людей у негоду. Біля кожного житла були спеціальні ями, призначені для зберігання кісток та бивнів, а також для різних побутових потреб. Прикладом такого житла є залишки будівель, виявлені поблизу сіл

Поселення первісних людей

Необхідність спільно захищатися від хижаків і ворожих племен, полювати на великі табуни могутніх тварин згуртувала первісних людей у великі колективи. Вони змушені були зводити поселення – місця перебування людського колективу, – обрані на тривалий час. Поселення мали житлові та робочі споруди. Найчастіше первісні люди селилися на узгір'ях біля води: на берегах річок, озер. Одне з таких перших поселень ви бачите на малюнку.

Літнє житло первісної людини

Для захисту від негоди первісна людина будувала тимчасові літні житла. Найчастіше це були наземні конічні споруди, схожі на курені. Будували їх із дерев'яних жердин і вкривали шкурами тварин. Іззовні для міцності стіни обставлялись кістками мамонтів і присипалися землею.

Мізин на Чернігівщині та Межиріч на Канівщині.

Ядром суспільства «людей розумних» була родова громада. Рід об'єднував кровноспоріднених членів колективу і складався з парних родин. Кожна родина вела своє господарство, готувала їжу, виготовляла знаряддя праці, дбала про виховання дітей. Але її діяльність підпорядковувалась інтересам усієї родової громади. Умови життя людей склалися так, що родина не могла існувати самостійно. Добування великого звіра, організація загонного полювання, будівництво житла та інші види трудомістких робіт вимагали об'єднаних зусиль значної кількості людей, тобто всієї родової громади. Спорідненість у роді визначалася за материнською лінією. Жінка виступала хранителькою сімейного вогнища, вона відала харчовими запасами. Все це зумовило виникнення *матріархату*. На важливу роль жінки в суспільстві вказують численні знахідки статуеток, що символізували образ матері – прародительки роду.

У ході трудової діяльності розвивалося мислення первісної людини. Вона майже цілком залежала від природного оточення й була безсилою в боротьбі зі стихійними силами, боялась їх і одухотворювала. Так сформувалася первісна релігія, що існувала у формі *магії, тотемізму, фетишизму*.

Широко відомі зразки прикладного та образотворчого мистецтва періоду палеоліту. Так, розкопки в Мізині виявили чудові браслети, вирізані з бивня мамонта. Один із них – суцільний, другий складається з п'яти окремих пластин. Обидва прикрашені різьбленим орнаментом. Мізинські браслети належать до унікальних зразків прикладного декоративного мистецтва стародавньої Європи, аналоги яких поки що не відомі. До творів мис-

Магія – обряди і дії, засновані на вірі в здатність людини надприродним шляхом впливати на інших людей, тварин, явища природи, а також богів і духів

Тотемізм – одна з первісних форм релігійних вірувань, відповідно до якої поклонялися певному виду тварин чи рослин, що вважалися охоронцями роду

Фетишизм – поклоніння предметам неживої природи, які нібито наділені силою

тецтва слід також віднести розфарбовані кістки мамонтів із мізинського та межиріцького жител. Найпоширенішим видом образотворчого мистецтва були вже згадувані жіночі статуетки, відкриті на багатьох стоянках палеоліту. Набули певного розвитку музика, обрядові танці. Це підтверджують знайдені на поселенні Молодова на Дністрі кістяні музичні інструменти типу флейт або сопілок з кількома боковими отворами, що визначали висоту звука. Відкриті в Мізині кістки мамонта, розписані червоною фарбою, складали разом із кістяними молоткоподібними виробами ансамбль ударних музичних інструментів.

Чому первісні люди виготовляли перші знаряддя праці з кременю?

Мікроліт – маленьке кременеве знаряддя, виконане на пластинці або відщепі; найчастіше має форму трапеції або трикутника

Документ

Палеоліт почався з виникнення найдавнішої людини та найдавніших знарядь праці, а закінчився з поширенням культур із мікроінвентарем, що включає в себе мікроліти. Протягом раннього палеоліту людина пройшла шлях від зародження її як біологічного виду до сучасного фізичного типу.

Появу людини, нагадаємо, зафіксовано за першими кам'яними знаряддями, котрі визначаються за певними рисами. Так, вони мають правильне огранення зовнішньої поверхні, що утворюється при послідовних сколюваннях. На відщепах є ударний бугорок (від якого розходяться хвилі) та ударна площадка, особливо помітна на знаряддях із кременю та обсидіану (вулканічного скла); на поверхні ударного бугорка спостерігаються вищербини. На знаряддях помітна низка систематично направлених відколів. Їхня поверхня менш патинізована (світліша), ніж поверхня, наприклад, гальки, бо пізніша за часом виникнення.

Чмихов М.О. Давня культура. – К., 1994. – С.18.

Яку роль відіграють залишки кам'яних знарядь праці у вивченні первісної історії?

МЕЗОЛІТ

Кістяні рибальські гачки

Первісна людина дуже раціонально використовувала мисливські трофеї. В хід ішло все – м'ясо, шкура, кістки, роги вбитих тварин. Зі шкур шили одяг, вкривали ними житло, з кісток великих тварин (мамонтів, шаблезубих тигрів, печерних ведмедів) будували житло, в безлісих місцевостях кістки заміняли дрова. Первісні умільці виготовляли з рогу чаші, гребінці, ножі, з кісток – голки, гачки, гарпуни для риболовлі.

Кістяні гарпуни

Близько 10–11 тис. років тому (IX–VIII тис. до н.е.) палеоліт змінився мезолітом. Тоді в природі сталися значні зрушення: остаточно відступив льодовик і встановилися природні умови, близькі до сучасних. Змінився рослинний та тваринний світ. У лісах з'явилася велика кількість невеликих тварин. У річках було багато риби. На той час зросла кількість населення на території України.

Відбулися зміни в господарстві. Людина винайшла лук та стрілу – найскладніший на той час механічний пристрій, за допомогою якого забезпечувала себе постійними запасами їжі. Відповідно змінився і характер кам'яних знарядь. Їх робили дуже дрібними – «мікролітами» – наконечники стріл, списів, гарпунів.

Мисливство стало провідною галуззю господарства. Із появою лука й масовим винищенням дичини її кількість швидко зменшувалася. Це спонукало до приручення диких тварин. Першими свійськими тваринами стали собака й свиня. На півночі сучасної України розвивалося рибальство з використанням човнів, сіток, кістяних гарпунів і гачків. Значного розвитку набуло ускладнене збиральництво – заготівля продуктів про запас.

Пам'ятками образотворчого мистецтва періоду мезоліту є пофарбовані й вкриті орнаментом гальки, що мали магічний зміст; просвердлені зуби тварин, з яких робили намисто.

Поява надійніших засобів існування, значне пом'якшення клімату сприяли збільшенню кількості населення.

Палеоліт та мезоліт були найдовшими та дуже важливими періодами в історії людства. В цей час відбулося становлення сучасного

фізичного типу людини, господарської діяльності, елементів ідеології, виникли перші людські об'єднання.

Запитання і завдання

1. На які доби поділяється найдавніший період в історії України? 2. Який принцип покладено в основу такого поділу? 3. Порівняйте житло перших людей та житло кроманьйонців. 4. Подумайте, чим були спричинені зміни в господарській діяльності, соціальній організації, зовнішньому вигляді первісних людей?

ТЕМА 2

ПЕРШІ ЗЕМЛЕРОБИ ТА СКОТАРІ

2–3. ВИНИКНЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА ТА СКОТАРСТВА

ПЕРШІ ЗЕМЛЕРОБИ ТА СКОТАРІ

1. В якій частині земної кулі найраніше зародилися землеробство та скотарство?

2. Визначте поняття «продуктивність праці».

У другій половині VI тисячоліття до н.е. в житті первісної людини, а саме в господарській діяльності, відбулися великі зміни, що дало підстави вченим вирізнити добу неоліту («*неос*» – новий, «*літос*» – камінь). Глибокі зрушення в господарстві умовно назвали «*неолітичною революцією*». Її зміст полягав у переході людини від привласнювального господарства (збиральництва, мисливства) до відтворюючого (землеробства, скотарства). В цю добу на території України простежуються дві великі зони: землеробсько-скотарська і мисливсько-рибальська. Перша

З курсу всесвітньої історії згадайте, які перші державні утворення існували в Африці, Азії та Південній Європі у V–I тис. до н.е.

зона охоплювала Лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Подністров'я, Закарпаття; друга – Подніпров'я, Лівобережжя і Полісся.

Збільшення кількості населення на півдні Східної Європи зумовило швидкий перехід племен до скотарства й землеробства. Цьому сприяла близькість центрів ранніх високорозвинених культур Середземномор'я та Близького Сходу. Землеробство виникло зі збиральництва, яким займалися переважно жінки. Поступово вони перейшли від збирання корисних рослин до їх вирощування. **Початок землеробства на території України припадає на VI–V тис. до н.е.** Під час розкопок виявлено керамічні вироби з відбитками зерна. Давнє населення вирощувало пшеницю, ячмінь, просо, жито, овес. Ці культурні злаки, як і сама ідея сільськогосподарських занять, були занесені зі Стародавнього Сходу. На наші землі землеробство проникло двома шляхами: через Балкани й Нижнє Подунав'я та з Центральної Європи з півночі, в об-

Виникнення перших цивілізацій

хід Карпат. Про становлення землеробства свідчать залишки специфічних знарядь праці – зернотерок, серпів, мотик.

Скотарство виникло з мисливства й було справою чоловіків. Як вже згадувалося, першими свійськими тваринами стали собака, свиня й бик. Пізніше були одомашнені вівця, коза, кінь.

Археологічна культура – спільні риси матеріальної культури, виявлені при археологічних розкопках, які дозволяють стверджувати належність первісного населення до єдиного культурного типу й одного етносу

Перші землероби представлені на території України *буго-дністровською* та *дунайською археологічними культурами.* Перша охоплювала середню течію Південного Бугу та долину Дністра, друга займала територію сучасних західних областей України. Водночас на території Подніпров'я, Лівобережжя, Полісся мешкали племена, основними заняттями яких лишалися мисливство й рибальство. Вони представлені *дніпро-донецькою культурою* та *культурою ямково-гребінцевої кераміки.*

Населення зазначених господарських зон різнилося насамперед способом ведення господарства, а також особливими знаряддями праці, керамікою, типами поселень, житла, виявами духовної культури, навіть антропологічними особливостями. Серед землеробсько-скотарського населення були поширені сокири, тесла, плоскодонний посуд. Їхні поселення, великі за розмірами, були довготривалі. Люди в цьому регіоні мали низький зріст, вузьке обличчя, темніший, ніж у північного населення, колір волосся й шкіри.

Як навколишнє середовище первісної людини впливало на характер господарської діяльності?

У мисливсько-рибальських племен сокири й тесла виготовлялися здебільшого з кременю. Глиняний посуд був гостродонним, що свідчить про відсутність печей з плескатим черенем та столу. Поселення мали невеликі розміри. В цілому культура племен північно-східних районів була набагато примітивнішою за культуру населення Причорномор'я, При-

дністров'я, Побужжя. Люди мисливсько-рибальських племен були високорослі та кремезні: середній зріст чоловіка перевищував 170 см, його пересічна вага сягала 75,5 кг; вони мали відносно світлий колір волосся й шкіри.

Термін «неоліт» запропонував у 1865 р. французький археолог Д.Леббок для епохи, протягом якої людина перейшла до добування їжі шляхом вирощування рослин і одомашнення тварин

У добу *неоліту* вдосконалювався процес виготовлення знарядь праці. Камінь свердлили, шліфували, розпилювали. З'явилися нові інструменти – сокири, кам'яні ножі, тесла. Сокири й тесла виготовлялися з кременю та використовувалися при будівництві житлових споруд, плотів, човнів тощо. Важливим досягненням людини стало винайдення керамічного посуду. Це дало можливість робити великі запаси продуктів харчування, вживати варену їжу. Перший керамічний посуд ліпили руками та випалювали на відкритому вогнищі. До глини домішували траву, товчені черепашки, пісок. Зовнішня поверхня посуду орнаментувалася лініями, ямками, наколами.

Господарським осередком цих племен був рід. Власністю родів були житлові споруди, свійські тварини тощо. Окремі знаряддя праці перебували в особистій власності людини. У тогочасного населення була відсутня майнова нерівність. На зміну матріархату прийшов *патріархат*, за якого панівна роль у суспільстві належала чоловікові.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА

Для розуміння вірувань неолітичного населення на території сучасної України велике значення мають археологічні розкопки могильників. Наявність у похованнях знарядь праці, зброї, кераміки свідчить про віру в потойбічне життя. Під час *культових обрядів* використовувалася червона вохра, якою засипали небіжчиків. Велика її кількість в уяві первісної людини символізувала вогонь, тепло, домашнє вогнище померлого.

Культ – один із основних елементів релігії, сукупність дій: жертвоприношення, заклинання, молитви

Шаманка

Первісна людина, яка з великими труднощами боролася за існування, вважала, що природа наповнена невидимими силами – духами. Віра в духів – добрих і злих – породжувала уявлення, що на них можна впливати. Відповідно і ставилися до них: злих – відлякували за допомогою амулетів і замовлянь, добрих – задобрювали дарунками, виділяючи їм частину здобичі. Своєрідними посередниками між людиною і духами виступали шамани.

Кирилівська стоянка виявлена на території Києва по колишній Кирилівській вулиці у 1893 р. видатним українським археологом В.Хвойкою, який досліджував її до 1903 р.

На поселенні Молодова археологами у різний час було зроблено п'ять розкопів. Цифра п'ять (V) означає, що досліджувався п'ятий розкоп

Незважаючи на складні умови життя, неолітичне населення не лишало поза увагою мистецтво. Свій одяг люди прикрашали нашивними пластинами, вирізаними з ікол вепра. Жінки прикрашали себе намистом, виготовленим з кісток, черепашок, каменю. Білі блискучі пластини, перламутрові пронизки, зуби тварин, нашиті на шкіряний одяг, робили його ошатним та святковим, дещо схожим на національне вбрання сучасних північних народів. Мистецькі задуми первісних майстрів втілювалися і в глиняному посуді. Орнамент складався з відбитків гребінця, насічок тощо. У такий спосіб створювалися ряди, смуги, рідше – геометричні фігури. Орнаментом вкрито й кістяні знаряддя, кам'яні вироби. Виявлено також зразки образотворчого мистецтва: зображення людини, тварин, вирізані з кості чи дерева.

Документ

Не обминуло пізньопалеолітичне мистецтво й Україну. Так, розпис червоною вохрою зберігся на лопатці та двох щелепах мамонта (Мізин) і на черепі мамонта (Межиріч), прокреслені композиції – на мамонтових бивнях (Межиріч, Кирилівська стоянка в Києві, Гінці), різні риски та ямки, розташовані в певному порядку (що вважається доказом існування в пізньому палеоліті системи лічби) – на виробах із кістки, рогу, каменю (Мізин, Межиріч, Гінці, Молодова V). На Мізинській стоянці знайдені кістяні пластинки з орнаментом (меандр, кути, «ялинки»), а також два браслети: один зроблено у вигляді широкої пластинки, вирізаної з мамонтового бивня та орнаментованої зигзагом і меандром, інший – із п'яти дужок-пластинок, укритих рядами різьблених похилених ліній, що

утворюють шеврони. В Молодові V виявлені жезл із зображенням людини та кілька статуеток, виготовлених із бивня мамонта й мергелю. Статуетки з мамонтового бивня відкопані також у Межирічі, Мізині (вироби з останньої стоянки, прикрашені геометричним орнаментом, вважаються символами або жінки, або пташки, або фалоса; звідти ж походять і дві виразні фігурки тварин). Жіночі статуетки пов'язують із культом прародительки, інші – з мисливською магією.

Мізинська стоянка – пізньопалеолітична стоянка в с.Мізин Чернігівської обл. Досліджували з перервами у 1908–1961 рр. Була відкрита видатним українським антропологом, етнологом й археологом Ф.Вовком. Існувала близько 20 тис. років тому

Деякі предмети пізнього палеоліту були, можливо, музичними інструментами. На стоянках Подністров'я відкриті чотири флейти, одна з яких мала дуже складну на той час конструкцію: на її роговому корпусі лишилися сліди шести отворів, за допомогою яких можна було відтворювати цілу гаму звуків (Молодова V). Частина кісток з Мізина, наприклад лопатка, тазова кістка, гомілка, нижня щелепа мамонта, використовувалися, на думку С.М.Бібікова, як ударні музичні інструменти.

Первісне мистецтво було тісно пов'язане з магічними обрядами, що їх справляли в культових приміщеннях або святилищах – рукотворних і природних (можливо, саме тому зразки монументального мистецтва в печерах Європи виявлені не поблизу від зручних для проживання входів, а на відстані десятків і сотень метрів від них у глибинах печер). На думку В.М.Даниленка, одним із таких природних святилищ була Кам'яна Могила поблизу Мелітополя.

Чмихов О.М. Давня культура. К., 1994. – С.55–56.

Зображення з Кам'яної Могили

До доби пізнього палеоліту належать реалістичні зображення в гроті Мамонта з Кам'яної Могили. Це – група з чотирьох турів у позиції кругової оборони. Зображення цих тварин оточені рядами вертикальних насічок (а іноді – ще й округлими ямками, що імітують рани від списів) і поцятковані слідами ударів гострим знаряддям. Отже, їх можна пов'язувати з мисливською магією.

Кам'яна Могила – мальовничий пагорб, що складається з велетенських брил пісковику. В гротах та під навісами виявлено понад тисячу зображень тварин, людей. Ними вкрито стелю й стіни. Зображення тварин мають сліди фарбування червоною вохрою. В Кам'яній Могилі не виявлено жодних ознак проживання первісної людини. Це було святилище. Сюди, на Мовчазну гору, піднімалися лише служителі культу – шамани або жерці – для здійснення мисливської магії. Не випадково всі зображення тварин пошкоджені чимось гострим. Ці картини символічно передають процес забивання диких тварин.

Запитання і завдання

1. Які господарські зони виділяються на території України за доби неоліту? 2. Розкажіть про виникнення землеробства й скотарства на терені нашої країни. 3. Якими культурами представлені землеробсько-скотарські та мисливські племена? 4. Що сприяло складанню особливостей їхнього господарства й культури? 5. Визначте характерні риси неолітичного суспільства. 6. Охарактеризуйте духовну культуру неолітичних людей.

4–5. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

ПОХОДЖЕННЯ ТА ТЕРИТОРІЯ РОЗСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬЦІВ

1. Розквіт яких світових цивілізацій припав на IV–III тис. до н.е.?

На початку IV тис. до н.е. в південно-західній частині України виникла одна з найрозвиненіших хліборобських культур *енеолітичної* доби – *трипільська* (**IV–III тис. до н.е.**). Вперше селище такого типу було розкопане наприкінці XIX ст. археологом В.Хвойкою поблизу с.Трипілля на Київщині. За назвою цього села давніх жителів стали називати трипільцями. На сьогодні в межах України та Молдови відомі сотні колишніх трипільських поселень.

Трипільська культура виникла на *Покутті*, Наддністрянщині, Буковині, звідки поширилася на величезній території: від Дністра до Дніпра й Чорного моря, займаючи близько 200 тис. кв. км. Проіснувавши протягом двох тисячоліть, вона досягла високого рівня розвитку. Утворилася ця культура на основі поєднання місцевого етносу з народом, що прийшов сюди з Близького Сходу та Південної Європи. Носії трипільської культури належали до середземноморської *раси*, поширеної в Південно-Східній Європі. То були невисокі, вузьколиці люди з гарно профільованими тонкими рисами обличчя.

Покуття – область України, обмежена річками Дністер, Черемош та Карпатами (утворюється кут), східна частина сучасної Івано-Франківської області

Раса – велика група людей, що має спільні фізичні ознаки: зріст, колір волосся, очей, шкіри, форму носа, губ тощо

ГОСПОДАРСТВО

Головним заняттям трипільців було землеробство. Земельні угіддя знаходилися поблизу їхніх поселень. Землю обробляли кістяними й роговими мотиками. За допомогою цих знарядь троє людей за годину могли обробити ділянку площею 150–200 кв. м. Пізніше стали застосовувати дерев'яне рало, використовуючи тяглову силу волів, яких, подібно до тодішніх Єгипту й Месопотамії, запрягали в

Зернотерка – камінь для розтирання зерна; у центрі вигнутий з однонаправленими рівчачками. Для виготовлення зернотерок використовувались граніт та пісковик

ярмо. Найрозповсюдженішими сільськогосподарськими культурами були пшениця, ячмінь, просо, бобові. Врожай збирали дерев'яними серпами з крем'яними, а згодом мідними чи бронзовими вкладками. Зерно перетирали на борошно на кам'яних *зернотерках*. Трипільці, які мешкали в межиріччі Дністра й Пруту, займалися також садівництвом (вирощували яблука, груші, абрикоси), виноградарством.

Із землеробством було тісно пов'язане тваринництво. Розводили корів, коней, овець, кіз, свиней. Для випасу худоби використовували пасовиська на луках у заплавах річок. Продукти тваринництва задовольняли потреби трипільців у м'ясі, молоці, шкірі. Вівчарство забезпечувало населення вовною. Велика рогата худоба використовувалась як тяглова сила на оранці, для перевезення врожаю, будівельних матеріалів тощо. Важливу роль, особливо на ранніх етапах існування трипільської культури, продовжувало відігравати мисливство. Полювали на оленя, козулю, кабана, лося, різних хижаків, гризунів. У річках на кістяні й мідні гачки ловили щуку, судака, сома (його довжина інколи сягала двох метрів). У лісах збирали ягоди, горіхи, мед, дикі фрукти.

Трипільський розписний посуд

Головна прикмета трипільської культури – гончарство. Археологи розкопали багато різноманітного посуду, який вражає багатством форм, орнаменту. Щодо техніки, то в трипільському посуді чітко виділяються дві: вироби з товстими грубими стінками і вироби з прекрасно виробленої глини, з тонкими стінками, добре випалені, високої досконалості. Асортимент посуду надзвичайно багатий: від велетенських глечиків до малесеньких глечиків-іграшок. Найтиповіші для цієї культури глечики формою нагадують грушу, зустрічаються глечики з вузеньким горлом і дном, гострими боками. Типовий посуд у формі шоломів. Переважає розписний орнамент.

Трипільці були майстрами гончарного ремесла. Не випадково їхню культуру науковці називають *культурою мальованої кераміки*. Виготовлення посуду було справою фахівців. Робився він без допомоги гончарного круга, руками, потім його випалювали в спеціальних печах. Посуд поділявся на кухонний, столовий та культовий. Це – гігантські півтораметрові горщики, амфори, миски, вази, кухлі, фігурки, амулети. Більшість посуду розписано червоною, чорною, білою, жов-

тою фарбами. В основі орнаменту – спіралі, геометричні фігури, зображення людей, тварин. Традиції трипільських малярів через покоління передалися українським народним майстрам. Варіанти декоративних мотивів тієї далекої епохи і сьогодні знаходимо в українських вишивках, килимах, народній кераміці.

Одними з перших на території України трипільці почали використовувати мідь, яку привозили з Карпат та Балкан, де існували родовища міді і де металургія міді набула значного розвитку. Вони застосовували мідні шила, рибальські гачки, браслети, кинджали, сокири. Трипільці знали холодне й гаряче кування та зварювання міді. Незважаючи на це, більшу частину знарядь праці, зброї продовжували виробляти з кременю. Трипільські каменярі виготовляли різноманітні крем'яні вироби, що застосовувалися в різних галузях господарства й у побуті. Ускладнилася обробка кременю. Застосовувався перший механічний пристрій – ручний дриль для свердління. Розвивалися також домашні промисли. Зокрема, в пізній період існування трипільців ними було освоєно ткацтво.

Трипільський посуд. Санчата й бичок з теракоти

В усьому світі відома трипільська кераміка: кухонний та столовий посуд, прикрашений врізним орнаментом, розписом, інкрустований білою фарбою.Орнамент на посуді має культове призначення й ілюструє релігійні уявлення трипільців. Те саме стосується й скульптурних зображень.

Трипільське поселення

На сьогодні відомо понад три тисячі поселень трипільської культури. Як правило, розташовувалися вони на берегах річок, схилах долин. На ранніх етапах вони були невеликими, займали один-два гектари, мали сім–чотирнадцять садиб. Згодом з'явилися протоміста площею 100–450 га, які налічували тисячі жител, а число мешканців сягало до 10–14 тисяч чоловік. На малюнку садиба гончаря з трипільського поселення.

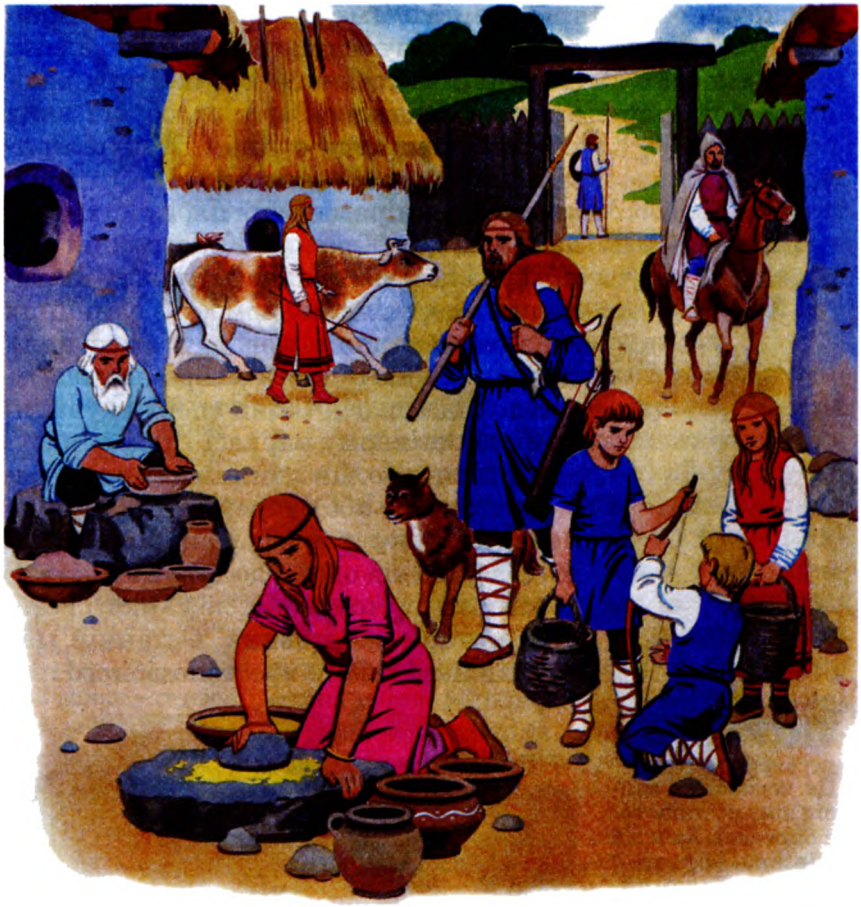

ПОСЕЛЕННЯ Й ЖИТЛО

Трипільські селища розташовувалися на високих рівних місцях поблизу річок чи потоків, там, де була вода. В одному селищі нараховувалося від десятка до сотні жител та господарських споруд. Такі селища мали чітке планування. Всі будови стояли кількома рядами або концентричними колами навколо великого майдану, на якому розміщувалися громадські споруди – святилища. Від майдану радіально розходилися вулиці, обабіч яких розташовувалися садиби. Житла трипільців були переважно наземними, різними за розмірами (їхня площа становила від 20 до 150 кв. м). Конструкція жител була досить складною. Підлогу настилали на дерев'яному помості з глиняних обпалених вальків, а зверху замазували глиною. Така підлога добре захищала житло від вологи. Стіни споруджувалися на дерев'яному каркасі і теж обмазувалися глиною. Двосхилий дах перекривали соломою або очеретом. Вікна були невеликі, округлої форми. Всередині житла було від однієї до трьох кімнат. У кожній з них стояла піч, лежанка, сімейний вівтар – жертовник. Останній мав вигляд невеликого хрестоподібного під-

Трипільське поселення на Київщині

Це поселення мідного віку розташоване біля села Халеп'я Київської області в урочищі Коломийщина. Одне з перших поселень трипільської культури, розкопане повністю. Відкрито 36 жител з 40, розташованих у два кола. Вони мали каркасно-стовпову конструкцію, були обмазані глиною.

Жіноче божество родючості трипільців

Пам'яткою світоглядних уявлень людей трипільського часу є типові глиняні статуетки, які зустрічаються при розкопках кожного поселення трипільської культури і являють собою культові предмети, а разом з тим пам'ятки стародавнього образотворчого мистецтва. Найчастіше фігура жінки – символ родючості.

вищення, розписаного різнокольоровими фарбами. На ньому зберігався культовий посуд та глиняні жіночі фігурки. Біля печі, під стінами на полицях стояли різноманітні горщики та миски. Зовні стіни, а також карнизи вікон і дверей розмальовувалися вертикальними смугами червоного, білого, жовтого кольорів.

Одним з поселень трипільського типу було Володимирівське на правому березі р.Синюха на Кіровоградщині. Його розміри становили 800 х 900 м. Тут виявлено понад 200 жител, розташованих кількома концентричними колами. Житло займало прямокутний глинобитний майданчик розміром 14 х 14,5 м. Перегородка поділяла приміщення на дві кімнати. В кожній стояла глинобитна куполовидна піч.

На Уманщині, по середній течії Південного Бугу, а також в межиріччі Дністра й Пруту виявлено великі поселення площею до 400 гектарів, які налічували понад тисячу жител. Багато будинків мали два поверхи. На той час то були найбільші в Європі *протоміста*, в яких проживало до 25 тис. мешканців. У трипільців був унікальний звичай періодично спалювати свої поселення. Робилося це через кожні 50 років, коли виснажувалися навколишні поля. Освоївши нові грунти, збудувавши нове селище, старе спалювали.

Протоміста – попередники сучасних міст

СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ

Суспільний устрій трипільців будувався на матріархальних, а згодом патріархальних родових відносинах. Основною ланкою суспільства була сім'я, кілька сімей об'єднувалися в рід, кілька родів становили плем'я, група племен утворювала міжплемінний союз. Трипільське суспільство являло собою *конфедерацію*. У кожному трипільському поселенні жили члени одного роду. На чолі стояв старійшина, який

Конфедерація – спілка, створена для певних цілей, наприклад військових

керував господарським та суспільним життям родової громади. Кожне плем'я мало свою територію. Мова кожного з них була *діалектом* загальної міжплемінної мови.

Діалект – місцевий різновид мови

РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ Й МИСТЕЦТВО

Розвиток виробництва, накопичення життєвого досвіду знайшли відображення в мисленні та релігійних уявленнях трипільців. Вирішальною умовою виробництва була родючість землі. Саме тому центральне місце в уявленнях трипільців займала богиня родючості – Велика Матір. Під час розкопок на місцях їхніх поселень археологи знаходять численні глиняні жіночі фігурки – зображення богині. Магічне значення мали домішки борошна злаків до глини, з якої їх виготовляли. З культом родючості у скотарстві пов'язані скульптурні зображення свійських тварин – бика, корови, барана, свині. Ліпні голови їх нерідко прикрашають глиняні горщики, що використовувалися для зберігання їжі. Ідеї збереження сім'ї, продовження роду підпорядковувався обряд поховання людей під долівкою

Трипільський посуд та предмети культу родючості: 1) Розписна посудина з Кліщева на Вінниччині; 2) Столова посудина з розкопок В.Хвойки; 3) Біноклевидна посудина з Черкащини; 4) Глиняна жіноча статуетка з Луки-Врублевецької на Хмельниччині; 5) Голова бика з кістки (село Більче-Золоте)

жител. Трипільці володіли культурою, яка мало в чому поступалася раннім цивілізаціям того ж періоду на Стародавньому Сході. Трипільські племена не були прямими предками українського народу. Ще багато племен і народів протягом наступних чотирьох століть прилучалися до нашого *етногенезу*. Але за часів трипільської культури закладалися основи українського родоводу.

Етногенез – походження народу

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ТРИПІЛЬЦІВ

Чи не найзагадковішою проблемою в історії трипільської культури є її зникнення. З цього приводу існують такі гіпотези: похолодання клімату; спроба перебудувати землеробське господарство на скотарське; внутрішнє протистояння племен та агресія степовиків тощо. Мабуть, усі ці аспекти мали місце. Водночас слід зауважити, що трипільці не зникли безслідно, а, очевидно, розчинилися в масі представників інших культур. Справа в тому, що трипільці жили в оточенні представників інших культур і вступали з ними часом у мирні, часом у ворожі стосунки та зазнавали впливу з боку своїх сусідів. Трипільські племена Верхнього Подністров'я не мали безпосередніх контактів з чужинцями, тому їм найдовше вдалося зберегти традиції своїх предків. Трипільці Середнього Подністров'я змушені були переселитися в степові райони Північного Причорномор'я. Місцеві природні умови виявилися непридатними для землеробства, отож провідною галуззю стало тваринництво. Це, у свою чергу, привело до змін у побуті, суспільному устрої, ідеологічних уявленнях. Трипільці Середнього Подніпров'я, зіткнувшись з проблемою перенаселення, щоб урятуватися від голоду, змушені були йти на нові землі на північ та північний схід. Там вони зіткнулися з племенами,

які перебували на нижчому ступені розвитку. Поступово трипільці розчинилися в новому оточенні.

Запитання і завдання

1. Поясніть назву та походження трипільської культури. 2. Розкажіть про господарство, побут трипільців. Які їхні елементи зустрічаються в сучасному житті? 3. Що являли собою трипільські протоміста? 4. Чим обумовлювалися релігійні уявлення? 5. Доведіть, що трипільська культура перебувала на досить високому рівні розвитку. 6. Чим можна пояснити зникнення трипільської культури? 7. Як пов'язані трипільська культура й український народ?

ТЕМА 3 ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

6–7. ДОБА БРОНЗИ

ПОЧАТОК БРОНЗОВОЇ ДОБИ

Доба бронзи – останній великий період первісного суспільства. Він тривав понад тисячу років **(від початку II до початку I тис. до н.е.)** і дістав назву від нового матеріалу – бронзи, з якої почали виробляти знаряддя праці й зброю. Бронза – це перший штучно створений людиною сплав (міді й олова). Бронзові знаряддя швидко витіснили мідні, оскільки були твердішими за них, мали нижчу температуру плавлення, отже, виплавляти бронзу можна було в простих печах і навіть на відкритих вогнищах. Витіснивши з ужитку мідні знаряддя, бронза не замі-

нила повністю кам'яні та крем'яні вироби. Люди і надалі користувалися цими доступними, дешевими і простими в обробці матеріалами. На території теперішньої України за доби бронзи існували два «світи», що відрізнялися за походженням населення, господарством, віруваннями – *Степ та Лісостеп.*

СКОТАРСЬКІ ПЛЕМЕНА СТЕПУ

У степах від Дону до Дунаю жили кочові та напівкочові племена, які виникли в результаті злиття місцевого та прийшлого зі східних степів і Кавказу населення. Вони представлені *ямною, катакомбною, зрубною, білозерською та іншими культурами.* Їхні назви походять або від способу поховання небіжчиків, або від місцезнаходження.

Племена *ямної культури* були одним із найбільших людських об'єднань тогочасної Східної Європи. Назва походить від характеру поховань – у ямах під курганами. До цієї культури належали кілька союзів племен. Вони становили ту грізну силу, якій кілька століть намагалися протистояти трипільці. У результаті землеробські трипільські племена були асимільовані ямними скотарськими племенами.

Які археологічні знахідки свідчать про скотарський або землеробський характер племен?

Відтворити картину життя цих скотарських племен дозволяє вивчення залишків поселень. Одне з них – укріплене поселення поблизу с.Михайлівка на Херсонщині. Воно розташоване на високому березі річки, займало площу понад 1,5 га. Навколо нього були зведені оборонні споруди: стіни, рови. Найукріпленішою частиною поселення була центральна, обнесена високою кам'яною стіною. Тут розміщувалися громадські та культові споруди. Житла розташовувались паралельно до берега річки. Це були прямокутні будівлі, поділені перегородками на кілька приміщень,

Поясніть, чому поселення розташовувались на височині.

Глиняна посудина доби бронзи з орнаментом, нанесеним спеціальним штампом

які належали окремим сім'ям. Залишки великих оборонних споруд свідчать про значний розвиток будівельної справи, а також про складну військову ситуацію в Степу.

У господарстві переважало тваринництво, певне місце займало землеробство. На той час виник колісний транспорт – вози. Як тяглову силу використовували волів. У племен ямної культури були розвинуті різноманітні галузі домашнього виробництва: гончарство, ткацтво, виготовлення кам'яних знарядь праці й зброї, будівельна справа. Ці племена знали і метал. Однак власноруч виготовляли його мало, тому основним джерелом постачання металевих виробів був Північний Кавказ. Вони мали зв'язки із Середземномор'ям та Кавказом.

У першій половині II тис. до н.е. у Степове Подніпров'я з Сіверського Дінця прийшли *катакомбні племена*, які змішалися з

Знаряддя для подрібнення руди, форми для лиття, заготовки і вироби з бронзи

В Україні виробництво бронзи та ливарна техніка мали досить високий рівень, про що свідчать археологічні знахідки. Зокрема, на території Донеччини археологи відкрили рештки первісних шахт, печей для виплавлення бронзи у вигляді глибоких ям у землі, викладених глиною. Знайдено також форми, в яких виливали наконечники списів, стріл, сокири, ножі, прикраси. Чиста мідь не дуже міцна і тому до неї почали додавати олово. Так з'явилася бронза.

населенням ямної культури. Вони вели кочовий спосіб життя. Основною причиною кочування була потреба забезпечити стадо пасовиськами. З розвитком тваринництва виникали домашні промисли: обробка шкіри й хутра, ткацтво, виготовлення посуду. Багатий орнамент, виконаний з художнім смаком, вражає не менш ніж розпис посуду трипільців. Катакомбні племена широко застосовували металеві вироби. Особливо багато їх було у населення узбережжя Сіверського Дінця, що пояснюється наявністю тут необхідної сировини. Основне багатство цих племен становила худоба.

Зрубна культура виділена як особлива археологічна культура В.Городцовим у 1901–1903 рр. В Україні відомі два варіанти цієї культури: степовий і лісостеповий. Датується кін. XVI–XII ст. до н.е.

Пізню пору бронзового віку пов'язують з племенами *зрубної культури*. Назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубах. Це було наймогутніше племінне об'єднання того часу. Воно займало величезні простори: від Уралу до Дністра, від Ками й Десни до північнокавказьких степів. На територію Лівобережної України переселилося в середині II тис. до н.е. з Поволжя. Осідало по берегах річок та в балках. Житла нагадували землянки, хоча трапляються й залишки наземних споруд. Племена зрубної культури були осідлими скотарями, але займалися й землеробством.

ЗЕМЛЕРОБИ Й СКОТАРІ ЛІСОСТЕПУ

Вони репрезентовані, зокрема, пам'ятками *культури шнурової кераміки*, названої так за типом орнаменту на глиняному посуді, відтискуваного плетеним шнуром. Її носії розселялися на території від Рейну до Волги.

Основним заняттям населення цієї культури було тваринництво й землеробство. Серед тварин, крім великої й дрібної рогатої худоби та свині, завжди присутній кінь. Землеробство було мотичне. Землю обробляли кам'яними мотиками.

Для розширення посівної площі викорчовували ліс за допомогою масивних сокир. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо, горох, боби. Збирали врожай крем'яними серпами. Господарська діяльність вимагала виготовлення різноманітних знарядь праці. В обробці каменю племена *шнурової кераміки* досягли високої майстерності. Залишки майстерень та місця добування кременю виявлені поблизу м.Рівне. Виробництво крем'яних знарядь праці забезпечувало власні потреби, а також давало можливість обмінюватися з іншими племенами. Допоміжну роль у господарстві відігравало рибальство, мисливство, збиральництво. Носії цієї культури мали обмін із сусідніми та віддаленими племенами: вони одержували бронзові вироби з Кавказького й Прикарпатського регіонів.

Більшість дослідників з культурою шнурової кераміки пов'язують ще єдину балто-слов'яно-германську етнічну спільноту

У пізній період бронзової доби збільшилася кількість і густота населення.

Подумайте, які фактори зумовили зростання кількості населення.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ПЛЕМЕН

Розвиток виробництва в добу бронзи зумовив суттєві зміни в суспільстві. Вдосконалення способів господарювання привело до зростання продуктивності праці, що, у свою чергу, спричинило появу надлишків продуктів, які зосереджувалися в руках окремих груп населення, зокрема племінної верхівки. Внаслідок цього поглибилася майнова нерівність.

Підноситься роль чоловіка в суспільстві, встановлюються патріархальні відносини. У деяких племен того часу існував звичай разом із померлим чоловіком ховати і його дружину, попередньо її вбивши. Матеріальні багатства стають власністю окремих сімей, через що розкладається колективне господарство, на зміну йому приходить господарювання окремих сімей.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА

В ідеологічних уявленнях людей доби бронзи помітне місце посідав культ предків. Померлих ховали під курганами, спорудження яких вимагало зусиль великої кількості людей. Звичай споруджувати кургани виник ще в період неоліту. Кургани насипались у відкритому степу, але завжди поблизу джерел води. Кургани служили також місцем святилища. Померлого густо засипали вохрою. Червоний колір – колір сонця, вогню й крові – символізував життя.

Провідна роль скотарства в господарстві цілого ряду племен зумовила виникнення відповідних культів: бика, сонця, вогню тощо. Це відбилося в орнаментах на посуді, в невеличких скульптурних фігурках. У ході господарської діяльності розширювалися знання людей про світ, розвивалася духовна культура. Виникла кам'яна монументальна скульптура, з'явилися зародки майбутнього письма – *піктограми*.

Піктографія – мальоване письмо. Спосіб передачі повідомлення за допомогою послідовності малюнків

Отже, в добу бронзи населення території України зробило значний крок вперед. Перш за все це було зумовлено появою й розповсюдженням ефективніших металевих знарядь праці. Позитивні зрушення в господарстві привели до суттєвих змін у суспільному житті, ідеологічних уявленнях, культурі.

Запитання і завдання

1. Яке значення мав винахід бронзи? **2.** Які господарські зони виділяються на території сучасної України у бронзову добу? **3.** Дайте порівняльну характеристику племен степової та лісостепової зони: основні господарські заняття, житло. **4.** Охарактеризуйте духовну культуру та ідеологічні уявлення населення бронзової доби. **5.** Поміркуйте, як зв'язані між собою вдосконалення знарядь праці, розвиток господарства, зміни в суспільному житті.

8. КІММЕРІЙЦІ

ПОЧАТОК ЗАЛІЗНОЇ ДОБИ

1. Хто такі кочовики?

2. Що вам відомо про «велике переселення народів»?

На I тис. до н.е. припадає початок нової доби в історії людства – *залізної* **(I тис. до н.е. – перші століття нашої ери).**

Залізо доступніше за бронзу. Його легше добувати й обробляти, залізні знаряддя міцніші й гостріші. Застосування залізних знарядь праці спричинило прогрес у всіх видах виробництва. Поступово залізо витіснило з ужитку бронзу. Особливості обробки залізної криці – кування – зумовили появу нових ремісників – ковалів. У всі часи їх шанували. Вважалося, що коваль – завжди трохи чаклун. Домінуючою галуззю господарства в лісостеповій зоні стало орне землеробство. За ранньої залізної доби територія сучасної України перебувала під значним впливом племен, які приходили сюди переважно зі Сходу.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ КОЧОВИКІВ

У період залізної доби розгорнулося так зване *велике переселення народів*, коли цілі групи племен знімалися з насиджених місць і вирушали на пошуки кращих умов для життя. Рухалися вони переважно зі сходу, де кількість жителів збільшувалася швидше за виробництво харчів. У пошуках пасовиськ для худоби вони пересувалися на захід, у разі необхідності силою пробиваючись через зайняті іншими племенами території. Рухалися вони з табунами худоби, везли із собою сім'ї, домашній скарб. Кибитки, юрти кочових племен на багато століть стали невід'ємною частиною степового пейзажу. Тут на арену світової історії вийшли народи, які відіграли значну роль у етногенезі українського народу.

ПОХОДЖЕННЯ КІММЕРІЙЦІВ

Кіммерійці – перший народ на території України, справжнє ім'я якого дійшло до нашого часу. Найдавніші відомості про

них подають легенди. Земель кіммерійців нібито досяг Одіссей, який вирушив з острова Еї. За Гомером, це – віддалена країна десь поблизу крайніх меж океану, біля входу в потойбічне царство Аїда: «Зайшло сонце, і покрилися тьмою всі шляхи, а судно наше досягло меж океану. Там народ і місто людей кіммерійських, окутані імлою і хмарами; ніколи сяюче сонце не заглядає до них своїми променями...».

Кіммерійці походять від племен зрубної культури, з якими змішалися вихідці зі східних земель.

Доба кіммерійців охоплює IX–VII ст. до н.е. Вони займали все Степове Причорномор'я від Дону до Дністра. Їхнє ім'я збереглося в географічних назвах: Боспор Кіммерійський (Керченська протока), гора Кіммерік, Кіммерійський вал, м.Кіммерік та інші.

ЗАНЯТТЯ

Кіммерійці були численним і сильним народом. Основу їхнього господарства становило *кочове тваринництво*. Провідну роль відігравало розведення коней.

Кочівництво – форма господарства і побуту, в основі якої лежить екстенсивне скотарство із сезонними переміщеннями населення і стад

Скотарство було трудомістким і ненадійним заняттям, оскільки цілковито залежало від навколишнього середовища.

Зображення кіммерійців на етруській вазі

Кіммерійці – найдавніший народ Східної Європи відомий нам за письмовими джерелами. Це ім'я дійшло до нас із грецьких, ассиро-вавилонських, іудейських і перських писемних джерел. Є й перші «портрети» кіммерійців, залишені художниками сусідніх з кіммерійцями народів, як на цьому уламкові етруської вази.

Нестача пасовиськ, часті посухи і викликані ними степові пожежі та епідемії викошували поголів'я худоби. Отож війна і грабіжництво були чи не єдиним способом виживання і вважалися не тільки звичною, а й почесною справою. Кіммерійці вели безперервні війни з іншими степовиками та північними сусідами – попередниками слов'ян. Основу кіммерійського війська становила кіннота, озброєна далекобійним луком і стрілами, а також мечами, довжина яких сягала одного метра, булавами, бойовими молотами. Деякі елементи бойового мистецтва, а також спорядження (панцирі, щити) вони запозичили в інших народів під час воєнних походів. У VIII ст. до н.е. кіммерійці завдали поразки царю Урарту і з'явилися на кордонах Ассирії. В VII ст. до н.е. вони знищили розташоване в азіатській частині сучасної Туреччини Фрігійське царство. Потім вони з'явилися в Малій Азії. Спустошлива навала грізних північних кочовиків справила жахливе враження на місцеве населення.

Згадайте, де розташовувались держави Урарту й Ассирія.

Постійних поселень кіммерійці не мали, оскільки весь час кочували, зупиняючись лише на нетривалий час.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ Й КУЛЬТУРА

Кочовий спосіб життя кіммерійців позначився і на їхньому суспільному житті. Головною цінністю у них була худоба, череди якої досить легко переходили з рук у руки під час збройних сутичок, епідемій, посух і зосереджувались у наймогутніших одноплемінників. Вони забирали також левову частку воєнної здобичі, що сприяло майновому розшаруванню суспільства. В деяких писемних пам'ятках, зокрема в праці Геродота «Історія», згадуються кіммерійські вожді, які йменуються «царями». Отож цей народ перебував на етапі розкладу первісного суспільства.

Про які зміни у суспільстві свідчить виділення із загальної маси кіммерійських «царів»?

Спираючись на текст параграфу, визначте, яку територію Геродот називає Кіммерією.

Якими були стосунки між царями та народом? Яку думку, висловлену в тексті параграфу, це підтверджує?

Кіммерійське мистецтво мало прикладний характер – орнаментами прикрашали руків'я кинджалів, деталі вуздечок, посуд. Орнамент складався зі спіралей, ромбів, квадратів. Над похованнями знатних кіммерійців встановлювалися статуї. Вони мали вигляд кам'яних стовпів заввишки до 15 метрів, на яких зображені деталі військового спорядження й одягу.

На початку VII ст. до н.е. кіммерійці зникають, асимільовані новою хвилею кочовиків зі Сходу – скіфами.

Документ

11. ...із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагети, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж, залишившися, наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю. Скоро вони прийняли таке рішення: вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони почали

Деякі дослідники вважають, що назва «кіммерійці» пов'язана з конкретними швидкісними кінними загонами іраномовного населення

Що, на думку автора, спричинило прихід скіфів у кіммерійську землю?

Поховальні споруди кіммерійців – підкурганні грунтові могильники прямокутної або овальної форми. У влаштуванні могил застосовувались дерев'яні конструкції: перекриття, стовпи, обшивка стін

битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали, і після того вони покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

12. Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташовано еллінське місто Сінопа.

Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – С.182–183.

Запитання і завдання

1. Що вам відомо про походження кіммерійців? 2. Охарактеризуйте їхні заняття. 3. Чим пояснюється надзвичайна войовничість кочовиків, зокрема кіммерійців? 4. На якій стадії розвитку перебувало кіммерійське суспільство?

9. СКІФИ

ПОХОДЖЕННЯ ТА РОЗСЕЛЕННЯ

Наприкінці VIII ст. до н.е. кіммерійців з причорноморських степів витіснили *племена скіфів*, які переважали чисельністю, військовою організацією, політичною єдністю. За однією з легенд, першим на землях скіфів з'явився чоловік на ім'я Тергітай, син Зевса й дочки річки Борисфену (Дніпра). У Тергітая було три сини: Ліпоксай (Гора-цар), Арпоксай (Вода-цар) та Колоксай (Сонце-цар), що були відповідно володарями трьох стихій – землі, води й повітря. Якогось дня на землю впали небесні клейноди-символи: золотий плуг із ярмом, двогостра сокира й чаша. Оволодіти священними клейнодами вдалося лише молодшому

Спорядження скіфського царя

Скіфський правитель – цар, за традицією, підперізувався золотим поясом з чашею і мечем, носив лук і стріли, на грудях мав пектораль, в правій руці пірнач-булаву, символ військового зверхника. Скіфський цар не випускав з рук і прикрашену золотом та намистом нагайку.

брату Колоксаю. Він одержав найбільші володіння, в яких зберігалося те небесне золото. Від нього начебто й пішов рід скіфських царів. За іншою легендою, прабатьками скіфів були Геракл і змієнога діва-єхидна, що жила в заплавах Нижнього Дніпра. З їхніх трьох синів лише молодший – Скіф – зумів натягнути Гераклів лук і підперезатися його поясом із підвішеною на ньому золотою чашею і став скіфським царем. Як бачите, в обох легендах походження скіфів пов'язане з Подніпров'ям.

Науковці доводять, що скіфи прийшли з Північного Ірану і на певний час розселилися в південній та південно-східній частині нинішньої України, зайнявши величезну смугу степів Північного Причорномор'я: від Дунаю (Істру) до Дону (Танаїсу) і приблизно на 600–700 км у глиб краю. Скіфи не становили єдиного народу. Грецький історик Геродот, який присвятив Скіфії одну з дев'яти книг своєї «Історії», вирізняв *царських скіфів, скіфів-кочовиків,* які займали причорноморсько-приазовські степи, та *скіфів-орачів*, що мешкали в лісостеповій зоні. Перші дві групи й були безпосередньо скіфами, решта ж, очевидно, – місцеві жителі, які потрапили під владу скіфів.

ЗАНЯТТЯ СКІФІВ

Основним заняттям скіфів було кочове тваринництво. Воно давало бойових коней, м'ясо, молоко, сир, повсть для одягу та покриття кибиток. Кількість худоби визначала майновий стан скіфів. Якщо скіфські можновладці володіли тисячними табунами худоби і коней, то простих скіфів називали «восьминогими», оскільки ті мали лише пару волів і візок. Скіфи кочували великими групами. В найтяжчі місяці зими коні міцними копитами розбивали сніг і лід, добуваючи з-під них траву, за ними рухалися отари вели-

Чаша з кургану Гайманова Могила

Як ви вже знаєте з тексту параграфа, чаша згадується в обох легендах про походження скіфів, вона була основним атрибутом і в обряді побратимства. Пам'ятаючи про це, кожен скіф носив при поясі чашу: бідний – дерев'яну, багатий – оздоблену дорогоцінними металами, знать і верхівка – золоту. Чаші виготовляли скіфські майстри і греки, які працювали за скіфськими замовленнями. За даними давніх авторів, чаші – культовий атрибут, тому їх найчастіше знаходять в курганах – похованнях багатих скіфів.

кої й дрібної рогатої худоби. На одному місці скіфи залишалися доти, доки вистачало трави для худоби.

У скіфів існували майстерні: збройні, ливарні, ковальські, деревообробні. Їхні вироби задовольняли потреби громади. В окремий вид ремесла виділилася найважливіша його галузь – обробка заліза.

Скіфи були завзятими воїнами. Чоловіки охороняли череди та займалися військовою справою. Основу скіфського війська становила легкоозброєна кіннота. Лук зі стрілами, короткий меч, спис супроводжували скіфів протягом усього життя. Головною ударною силою були загони важкоозброєних вершників, захищених панцирями, шоломами й щитами. Залежно від кількості вбитих ворогів скіф отримував частку воєнної здобичі й почесний келих вина.

У скіфів найбільше цінувалися військова звитяга, хоробрість, мужність. Скіфські воїни були відданими в дружбі. Зустрівши відважного й вірного товариша, вони справляли обряд побратимства: до чаші з вином додавали кілька крапель своєї крові, занурювали туди свою зброю й випивали «чашу дружби».

ВОЄННІ ПОХОДИ

Скіфи вели постійні війни. Вони були досить грізним противником, про що свідчать події скіфсько-перської війни 513 р. до н.е. Перський цар Дарій I виступив проти скіфів з кількома сотнями тисяч воїнів. Над скіфами нависла величезна небезпека. Це змусило степовиків об'єднатися й звернутись за допомогою до сусідів. Але досягти реальної чисельної переваги над ворогом скіфам так і не вдалося. Тому вони вирішили уникати відкритого бою й поступово відходити, знищуючи на своєму шляху криниці, джерела й пасовища. Перси, переслідуючи супротивника, дійшли до приазовських степів. Тут Дарій зупинився, щоб обдума-

Військове спорядження та вбрання скіфських воїнів (V ст. до н. е.)

Скіфи однаково добре воювали в кінному й пішому строю. Кожен воїн вправно володів мечем і бойовою сокирою, влучно слав у ціль стріли з лука і кидав спис... Оскільки скіфський воїн постійно кочував, відбивав напади сусідів і сам відвойовував землю у них, він постійно тримав свою зброю напоготові, взагалі надавав їй чи не культового значення: тому зброя скіфів любовно доглянута; прикрашена золотом і дорогоцінними каменями.

ти наступні кроки. Але скіфи раптом зникли. Заманивши ворога до східних кордонів своєї країни, скіфи опинилися у нього в тилу. Знову почалася гонитва. Військо Дарія дедалі слабшало. Тоді до перського табору з'явився скіфський вісник із дивними дарами для царя: птахом, мишею, жабою та п'ятьма стрілами. Дарій розшифрував зміст цього дарунка на свою користь: скіфи, мовляв, віддають йому своє небо, землю, води, військову могутність. Але один з його радників витлумачив цей дарунок інакше: «Якщо ви, перси, не полинете в небо, обернувшись на птахів, не сховаєтесь у землі, ставши мишами, чи не скочите в болото, обернувшись на жаб, ви не повернетесь назад, уражені цими стрілами». Скіфи готувалися до рішучого двобою. Вночі, напередодні битви, цар залишив у таборі заслаблих і поранених воїнів, які мали палити багаття, а також змушували віслюків голосним ревінням

створювати видимість присутності на місці всієї армії. А сам із добірною частиною війська поринув у темряву нібито з метою раптово напасти на скіфів. Проте вирушив у протилежному напрямку – на захід. Скіфам не вдалося наздогнати персів. Дарій уночі непомітно для противника дістався Дунаю й перейшов його. Так безславно закінчилася спроба Перського царства підкорити народи Північного Причорномор'я. Успішне закінчення цієї кампанії зміцнило авторитет скіфів серед інших народів і принесло їм славу непереможних.

Найбільшої могутності Скіфія набула за царя Атея в IV ст. до н.е. То був суворий і загартований у боях воїн. За його плечима був багатий досвід воєначальника, що допомагало знаходити вихід в найскрутніших обставинах. Коли довелося вступити в бій з великими силами, розповідає один із римських авторів, скіфський цар наказав жінкам і дітям підігнати до ворожого тилу віслюків і волів та нести попереду здійняті списи і поширив чутку, що до нього нібито йдуть підкріплення від віддалених скіфів. Ворог повірив і відступив.

Про які якості Атея-воїна свідчить цей випадок?

Яскравим свідченням могутності Атея стало карбування власної монети. Атею довелося зіткнутися з македонським царем Філіппом II (батьком Александра Македонського). Певний час вони були союзниками, але згодом їхні стосунки погіршилися. Розпочалася війна. У вирішальній битві 339 р. до н.е. скіфи зазнали поразки. В жорстокій січі загинув й Атей, якому на той час виповнилося майже 100 років. Ця поразка стала початком кінця могутності скіфів.

З курсу історії стародавнього світу згадайте, якими справами увійшов в історію Александр Македонський.

Експансія скіфів спрямовувалась не лише на захід. Вздовж лівого берега Дніпра вони заходили далеко на північ, до широти Києва. Скіфам сплачували данину античні міста-держави.

Скіфські воїни

Скіфи були вмілими і завзятими воїнами. Як обладунок воїни, особливо воєначальники, часто одягали шкіряну безрукавку або з короткими рукавами кірасу (нерідко покриту лускою з пластинок металу) та широкий шкіряний з металевими накладками пояс. Рідше вдавалися до спеціального шолома. Захисне озброєння доповнювалося щитами, переважно овальної форми, з покриттям металевою лускою. Основною зброєю були: луки зі стрілами в сагайдаку, дротики, мечі та списи.

СКІФСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Панівне становище в Скіфії належало царським скіфам, які вважали інших скіфів своїми рабами. Царських скіфів очолював цар. Його влада була спадковою. Він керував військом, був верховним суддею. Невиконання наказу царя каралося смертю. Царство поділялося на округи – номи, на чолі яких стояли вихідці з царської родини. Вищим органом влади були народні збори – «рада скіфів», яка мала право усувати царів і призначати нових із числа царської родини. Об'єднання скіфів являло собою перші паростки державності на території сучасної України.

Серед скіфів зростала майнова нерівність. Грабунок підкорених племен, стягнення з них данини забезпечували кочовиків усім необхідним для життя й надзвичайно збагачували скіфську верхівку. Накопичені багатства володарі перетворювали на коштовності. В античних міс-

Скіфський золотий гребінь

Гребінь – зубчастий дерев'яний, кістяний, роговий чи металевий предмет багатоцільового призначення. Використовувався для розчісування волосся, обробки вовни, при виготовленні килимів і тканин. Цей золотий гребінь з кургану Солоха належав напевно скіфському цареві, бо знайдений біля решток його кісток.

Золотий головний убір скіфської цариці

У скіфському царському кургані Чортомлик археологами відкрито дерев'яний саркофаг з жіночим похованням. За речами, знайденими в кургані, художник спробував відтворити убір скіфської цариці. На голові – високий ковпак, прикрашений золотими стрічками і бляшками, поверх накинуто покривало, прошите стрічкою. У вухах – золоті сережки, на шиї – золота гривна.

тах-державах Північного Причорномор'я існували ювелірні майстерні, що працювали на замовлення багатих скіфів. Згодом більшість цих речей зосереджувалася в усипальницях знаті, які за своїми розмірами й багатством не мають рівних серед інших старожитностей Східної Європи. На жаль, більшість з них в різні часи було пограбовано. Серед найвідоміших скіфських курганів – *Солоха, Чортомлик, Гайманова Могила, Передерієва Могила* та інші. Так, у похованні знатного скіфа в Передерієвій Могилі, що поблизу м.Сніжне на Донеччині, знайдено дорогоцінний золотий шолом з майстерним зображенням трьох воїнів на тлі степу. В іншій могилі розкопане поховання воїна з гривною та браслетом із золота.

Серед скіфів була й біднота, яка працювала в господарстві багатих. Полонених скіфи перетворювали на рабів. Їх використовували як доглядачів за худобою або в домашньому господарстві.

Скіфи вели родовід за чоловічою лінією. Старші сини одержували частку майна ще за життя батька. У скіфів існувало багатожонство, старша дружина займала привілейоване становище. Скіф'янки заохочувалися до участі у військових тренуваннях, володіли зброєю.

ПОБУТ І ЗВИЧАЇ

Оскільки скіфи вели кочовий спосіб життя, вони не мали постійних поселень. Своєрідними житлами на колесах були кибитки на чотирьох або шести колесах, якими вони повільно пересувалися в пошуках пасовиськ. Кибитки призначалися для жінок і дітей. У них також зберігалося майно. Життя чоловіків з дитинства було пов'язане з конем.

Кочовому побутові відповідав зовнішній вигляд скіфів. Одяг, пристосований

Золотий священний олень

Звіриний стиль – художній напрям у мистецтві племен раннього залізного віку, основні сюжети якого зводяться до зображення звірів, у скіфів мав характерні особливості. Найчастіше це фігурки оленя, лося, лосихи, «котячого» хижака, голови коня, барана, грифо-барана. Деталі на фігурках прорублені тисненням, гравіруванням – це вплив грецького мистецтва.

для їзди верхи, добре захищав від спеки й морозу. Вони вбиралися в шкіряні (хутром всередину) каптани, вузькі шкіряні штани або широкі вовняні шаровари, м'які шкіряні чобітки, гостроконечні башлики, що закривали вуха й потилицю. Вбрання прикрашалося хутром, оздоблювалося нашивними золотими пластинками. Пишно оздоблювався й одяг знатних скіф'янок.

Самобутністю відзначалося скіфське мистецтво, основою якого був так званий звіриний стиль. Зображеннями пантер, оленів, вовків, птахів, риб прикрашали зброю, вуздечки, інші предмети побуту. Традиції цього стилю пережили своїх творців і проявилися в деяких елементах давньоруського мистецтва. До безцінних творів мистецтва зі скіфських гробниць належать золотий гребінь з кургану Солоха, срібна чортомлицька амфора, срібна чаша з Гайманової Могили, золота пектораль (нагрудна прикраса) з Товстої Могили.

Золота пектораль з кургану Товста Могила

Пектораль – ювелірна прикраса, яку носили на грудях. Товста Могила – один із найбагатших курганів Скіфії, розташований неподалік м.Орджонікідзе Дніпропетровської області. Саме тут український археолог Б.Мозолевський знайшов у 1971 році золоту пектораль – неперевершений витвір мистецтва древньої Скіфії.

Скіфський одяг

Чоловічий костюм скіфів складався з сорочки, розстібнутого каптана та штанів, які виготовляли зі шкіри, повсті або грубої, цупкої шерстяної тканини. Підперізувалися шкіряним поясом, оздобленим металевими бляхами. Верхівка суспільства вирізнялася серед іншої маси народу винятково багатством свого костюма та прикрас. Прикрасою було хутря-не облямування. Сорочку заправляли в штани. Скіфські штани були довгі до ступні, досить широкі, з одним внутрішнім швом. Внизу їх підв'язували і заправляли в короткі півчоботи. Довге розпущене волосся підв'язували лобовою пов'язкою або притримували металевими ободами. Жіночий костюм скіфів складався з довгої сорочки та каптана. На довге розпущене волосся одягали високий конусовидний ковпак, а поверх накидали покривало.

Скіфи вірили в існування різних божеств. Верховним божеством вони вважали бога Папая. Богинею домашнього вогнища була Табіті, богом війни – Арес. Останнього символізував старовинний залізний меч. У скіфів існував ряд жорстоких звичаїв, спрямованих на виховання нещадності до ворогів: вони пили кров першого вбитого ними ворога, знімали скальпи з ворогів. Скіфи вірили, що після фізичної смерті життя людини триває. А тому померлого царя бальзамували. Протягом сорока днів возили його між племенами для прощання. Траурний кортеж прямував до найвіддаленішої місцевості скіфської землі Герри, де знаходився цвинтар скіфських царів, знаті, воїнів. Поховання здійснювались у великих ямах. Поруч із померлим клали посуд, зброю, коней, кількість яких іноді сягала

Амфора з кургану Чортомлик

Це скіфський царський курган IV ст. до н.е. на правому березі Дніпра за 30–35 км на північний схід від Нікополя. Висота кургану 19,5 м, діаметр – 115–120 м. Досліджувався з 1862 р. Знайдено було багато золотих і срібних предметів побуту й зброї. Зокрема, залізний меч з позолоченим руків'ям, піхви меча із зображенням сцен битви греків з варварами, жіночі прикраси тощо.

Срібна ваза з кургану Чортомлик

Найвідомішою знахідкою з кургану Чортомлик є грецька амфора з рослинним і тваринним орнаментом в нижній частині і сценками зі скіфського життя – у верхній.

кількох десятків і навіть сотень, ховали поряд дружин і слуг. Зверху могилу накривали дерев'яним настилом і насипали курган, намагаючись зробити його якомога вищим.

Скіфи ревно дотримувалися своїх звичаїв. Показовою є розповідь Геродота про їхнього царя Скіла. Він не любив звичаїв свого народу, а більше схилявся до грецьких традицій. Мав палац в одній з грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря – Ольвії. Залишивши свій почет за брамою, він входив у місто, змінював скіфське вбрання на грецьке і деякий час жив, як багатий грек. Згодом цар замислив прийняти посвячення в містерії Вакхічного Діоніса. Про це дізналися скіфи. Після повернення Скіла додому скіфи підняли проти нього повстання і проголосили іншого царя. Новий цар наказав відрубати голову Скілу за його відступництво від свого народу та його звичаїв.

Скіфська держава досягла найвищого розвитку в IV ст. до н.е. **Кінець пануванню скіфів у Північному Причорномор'ї поклали в III ст. до н.е.** племена сарматів. Ослаблена війнами та внутрішніми суперечками «Велика Скіфія» розпалася. Скіфи були витіснені в Крим, не-

Стіна Неаполя скіфського

Неаполь скіфський – столиця пізньоскіфського царства – був заснований на околиці сучасного Сімферополя в IV ст. до н.е. Займав площу 20 гектарів і був спланований трикутником. Місто огороджувала стіна з необроблених каменів, скріплених за допомогою глиняного розчину.

величка частина їх залишилася на нижньому Дніпрі.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про походження й розселення скіфів у Північному Причорномор'ї. 2. З використанням документів покажіть, яким чином кочовий спосіб життя вплинув на господарство, побут і звичаї скіфів. 3. Охарактеризуйте скіфське суспільство. 4. Порівняйте ідеологічні уявлення скіфів та кіммерійців.

Геродот про місцевість, в якій мешкали скіфи

Документ

Щодо зовнішнього вигляду інших скіфів, а саме: щодо подібності їх між собою та неподібності до інших народів, можна сказати те саме, що й про єгиптян, виїмкуючи те, що в других це зумовлене пекучістю клімату, а в перших – холодом. Так звана «Скіфська пустеля» становить рівнину, що рясніє травою, однак на ній немає дерев і вона помірно зрошена: нею течуть великі ріки, які відводять воду зі степів. Тут-то й живуть скіфи; називають їх кочовиками тому, що в них немає домівок, а мешкають вони в будах, в яких найменшими бувають чотириколісні, а решта – шестиколісні; вони навколо закриті повстю і влаштовані на зразок помешкань, одні з двома, інші – з трьома відділами; вони непроникні ні для води (дощової), ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві і по три пари шутих волів: роги в них не ростуть від холоду. В таких будовах розташовуються жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними тягнуться їхні отари овець та корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, поки вистачає трави для отар, а коли її не стає, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиля-

Поховальна камера кургану Куль-Оба

Скіфи вірили в життя після смерті. Своїх мерців вони ховали в могилах, при бідних клали горщик з їжею, зліденний інвентар, кам'яні речі. Багатих ховали у глибоких могилах у формі будинку та насипали над ними високі кургани. Куль-Оба – одне з таких поховань. Основу кургану складено з плит. Поховання знаходилося в склепі з тесаного каменю зі східчатим склепінням. Висота його – 5 метрів.

че молоко і їдять «іпаку» (це сир з кобилячого молока). Такий устрій життя і звичаїв скіфів...

(Людина і довкілля. Антологія: у 2 кн. Кн.1: Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. – К., 1995. – С.59.

Геродот про життя і звичаї скіфів

Документ

Оскільки в скіфській землі не вистачає дров, то тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкуру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани, а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише вони далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертовних тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо без кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді той, що приносить жертву, як присвяту богові, кидає перед собою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней.

Геродот. Історії в дев'яти книгах. – С.194.

Глиняна модель скіфського воза – кибитки

Наскільки значну роль у кочовому житті відігравали кибитки – вкриті повстю вози – свідчить той факт, що майстерно виготовлені з глини мініатюрні моделі цих «будиночків на колесах» клали в могилу, вірячи, що вони ще послужать померлому в потойбічному житті.

10. САРМАТИ

ПОХОДЖЕННЯ САРМАТІВ

У III ст. до н.е. колись могутня Скіфія занепала й поступилася своїм місцем новим прищельцям зі Сходу – войовничим сарматам. Сарматами цей народ називали римляни, що означає «оперезаний

мечем». Геродот наводить легенду про походження сарматів, називаючи їх по-своєму – савромати. Ось ця легенда.

Геродот про сарматів

Документ

110. Про савроматів розповідають таке. Коли елліни билися з амазонками (а амазонок називають ойорпата, а ця назва означає грецькою мовою чоловіковбивці, бо ойор – це їхньою мовою чоловік, а пата – вбивати), тоді, кажуть, елліни після перемоги на Термодонті відпливли на своїх кораблях із усіма полонянками, яких вони захопили, але на морі амазонки, напавши на чоловіків, зарізали їх. Проте амазонки не вміли поводитися з кораблями, не знали, як користатися ні кермом, ні вітрилами, ні веслами. Коли вони зарізали чоловіків, вони віддалися на силу хвиль і вітру. І так вони прибули на Маєтідське озеро до Кремнів. А Кремни розташовані на землі вільних скіфів. Там амазонки, зійшовши з кораб-

Амазонки – у давньогрецьких міфах войовничі жінки, які вдерлися з півночі до Аттики. Дослідники вважають, що в легендах про амазонок відбився звичай навчати молодих жінок володіти зброєю

Маєтідське озеро (Меотида) – давня назва Азовського моря

Античні міста Північного Причорномор'я. Скіфи і сармати

Грецька глиняна амфора із земель скіфів-орачів

Підтримуючи тісні стосунки зі Стародавньою Грецією через грецькі колонії на берегах Чорного моря, скіфи шляхом обміну та торгівлі діставали для щоденного вжитку вироби грецьких ремісників. Свідчення цьому – ця грецька амфора, знайдена археологами на землях, які посідали колись скіфи-орачі.

лів, пішли далі в глиб країни. Спершу, знайшовши там стайню коней, вони захопили їх і почали на конях грабувати скіфські господарства.

111. Скіфи не могли зрозуміти, що це таке: вони не знали їхньої мови, не бачили такого одягу, не знали, що це за плем'я. Вони були здивовані, звідки ті прибули, і спочатку вважали їх за чоловіків у юному віці, і почали з ними битися. Після битви, підібравши трупи, вони довідалися, що то були жінки. Порадившись, вони вирішили більше ні в який спосіб не вбивати їх, але послати до них своїх юнаків у такому числі, скільки було там жінок. Вони наказали їм отаборитися поблизу них і робити все те, що ті роблять. Так вирішили скіфи, бажаючи мати дітей від амазонок.

112. Пішли туди юнаки і робили, як їм було доручено. Отже, коли амазонки зрозуміли, що юнаки прийшли не для того, щоб їм шкодити, вони перестали звертати на них увагу. Так із дня на день один табір наближався до іншого. Юнаки, як і амазонки, не мали з собою нічого іншого, крім зброї та своїх коней. І вони жили так само, як і ті, їздили на полювання і робили наскоки.

Чому скіфи вирішили припинити військову кампанію проти амазонок і надіслали до них юнаків?

114. Потім вони об'єднали обидва табори і почали жити разом... Що ж до мови, то чоловіки не спромоглися вивчити мову жінок, але жінки швидко засвоїли мову своїх чоловіків. Коли стало можливим взаєморозуміння між ними, чоловіки сказали амазонкам: «У нас є батьки, є в нас і своє майно. Отже, досить нам цього життя. Нумо повернімося і житимемо з усіма іншими. Ми візьмемо вас із собою як наших дружин, а не якихось там ін-

Чим відрізнялися звичаї амазонок і скіфських жінок?

Кам'яна статуя з вершини скіфського кургану

Кам'яні фігури людей висотою до 4 метрів поширені в степовій смузі Європи й Азії від Німеччини до Монголії. В Україні їх походження пов'язують зі скіфами і сарматами (фігури в причорноморських степах), інші, що зустрічаються на решті степової України (часто жіночі постаті), на думку одних дослідників, є половецькими намогильними статуями XI–XII ст., на думку інших – пам'ятками доби аланів і хозарів VI–VII ст. Велика кількість таких статуй (найчастіше їх називають скіфські або кам'яні баби) зберігається в музеях по всій Україні.

Танаїд
(за іншими джерелами Танаїс) – сучасна річка Дон

ших». Але амазонки ось що відповіли на це: «Ми не можемо жити з вашими жінками, бо в нас і в них різні звичаї. Адже ми стріляємо з луків і кидаємо дротики, їздимо верхи, не знаємо жіночих робіт. А ваші жінки нічого того не вміють робити, про що ми сказали, але живуть там на возах і займаються жіночими справами і на полювання не ходять і взагалі не ходять нікуди. Отже, ми не зможемо з ними затоваришувати. А якщо ви хочете мати нас своїми дружинами і бути чесними людьми, ідіть до ваших батьків і візьміть належну вам частину майна, і тоді ми будемо жити з вами окремо від них.

115. Юнаки послухалися їх і так і зробили. Але коли вони взяли свою частину майна і повернулися до амазонок, жінки сказали їм: «Ми занепокоєні і нас охоплює страх, якщо ми житимемо в цій країні, по-перше, тому, що ми спричинилися до того, що ваші батьки втратили вас, а по-друге, тому, що ми завдали стільки шкоди вашій країні. Якщо ви вважаєте нас достойними бути вашими жінками, хай ми всі зробимо таке: від'їдемо з цієї країни, перейдемо за ріку Танаїд і там оселимося».

116. Юнаки і на це погодилися. Вони перейшли ріку Танаїд і пройшли ще на відстань трьох днів шляху від Танаїду на схід і три дні шляху на північ від Маетідського озера. Коли вони прибули в край, де вони й тепер мешкають, там і оселилися. І відтоді і дотепер жінки савроматів живуть, як і за давніх часів, тобто і на полювання їздять увесь час верхи і разом із своїми чоловіками, і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки.

Савромати — давньогрецька назва великого масиву кочових племен східноіранського походження, які мешкали у VI–III ст. до н.е. на території євразійських степів від Уралу до Дону

Як Геродот пояснює виникнення племені сарматів?

117. Савромати розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не навчилися їй як слід. Що ж до шлюбів, то ось у них так встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб'є якогось ворога. Буває так, що деякі з них помирають неодружені, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм.

Геродот. Історії в дев'яти книгах. – С.205–206.

Дослідження вчених показали, що сарматські племена сформувалися в поволзько-приуральських степах, звідки розселилися на захід аж до Дунаю. Сармати не становили єдиного народу, а складалися з кількох племен.

СПОСІБ ЖИТТЯ

Дослідникам не відоме жодне сарматське поселення. Їхня відсутність свідчить, що сармати були кочовими скотарями. «Вони йшли за своїми стадами, вибираючи завжди місцевості з добрими пасовиськами, взимку – в болотах біля Меотиди, а влітку – на рівнинах», – повідомляє давньогрецький історик Страбон. Найбільше розводили овець і коней, що здатні були переносити постійний рух. У сарматів існував культ коня. Йому приносили жертву і його приносили в жертву. Додатковим промислом було полювання, в якому разом із чоловіками брали участь і жінки. Існували різні домашні ремесла: ковальське, бронзоливарне, шкіряне, деревообробне та інші. Сарматські жінки займалися прядінням, ткацтвом, виготовленням посуду.

За житло правили кибитки. Основною їжею було м'ясо, сир, молоко, вживали також просяну кашу. Одяг мало чим відрізнявся від скіфського. Найпоширенішим був плащ грецького типу, скріплений на плечі фібулою, і гостроконечний

башлик. Жінки носили довгий одяг, підперезаний поясом, обшитий на комірі, рукавах і подолі бісером. Вбрання доповнювалося прикрасами: намистом, сережками, підвісками, браслетами, каблучками, перснями. Наприклад, поблизу м.Сватове Луганської області розкрите поховання сарматської жінки. Небіжчиця була одягнена в малинову сукню, яка сягала п'ят. Верхня його частина прикрашена вишивкою з металевими пластинами. Поділ затканий золотою ниткою. Взуття також прикрашене золотом. На руках – золоті браслети, на шиї – намисто з гранатів і перлин. Поруч знайдені побутові речі: глиняний глечик, два бронзових люстерця, посудинка з вузьким горлом для пахощів.

Згадайте, чи існувала приватна власність у кіммерійців та скіфів.

У сарматів існувала приватна власність на худобу. Значну роль у господарстві відігравала праця рабів, яких вони захоплювали під час воєнних походів. Головним об'єктом поклоніння був меч, що втілював бога війни. Великою пошаною користувалася богиня родючості, яка водночас була й покровителькою коней. Сармати майстерно оздоблювали речі різнокольоровим склом, напівкоштовним камінням та емаллю.

Сармати перебували в тісних зв'язках з грецькими містами-державами Північного Причорномор'я, підтримували відносини з Китаєм, Індією, Іраном, Єгиптом. Вони справили великий вплив на економіку, суспільне життя античних міст, зв'язки сарматів із землеробським населенням Лісостепу позначились і на його культурі.

ВОЄННІ ПОХОДИ

Сармати були завзятими воїнами. В походах разом із чоловіками воювали й жінки, яких часто пов'язують з легендарними амазонками. Існує легенда про сар-

В межах якого сучасного міста розташовуються археологічні рештки Херсонеса?

матську царицю Амагу. В основу легенди покладено реальні події, коли скіфи обложили Херсонес. Амага, не покладаючись на свого непутящого чоловіка, завжди сама розставляла гарнізони, відбивала навали ворогів. І на цей раз цариця відібрала 120 кращих воїнів і, здолавши за добу відстань у 200 км, раптовим ударом завдала поразки скіфам.

Головною силою сарматського війська була легка кіннота. Як і всі степовики, сармати чудово стріляли з луків. Про небезпечність цієї зброї свідчить її характеристика: летюче залізо, просякнуте отрутою. Крім того, сармати користувалися списами, мечами. Важкоозброєні сарматські вершники здобули величезну славу: «Коли вони з'являються кінними загонами, навряд чи яке військо може їм протистояти», – зазначав римський історик Тацит.

З курсу історії стародавнього світу пригадайте, де проходили східні кордони Римської імперії у перших століттях нової ери.

На початку I ст. до н.е. сармати розселилися на кордонах Римської імперії. Перше їхнє зіткнення з Римом відбулося в 15 р. до н.е., коли сармати зазнали поразки на захід від Дніпра. В 68–69 рр. н.е., скориставшись самогубством імператора Нерона, вони протягом двох років грабували одну з римських провінцій – Мезію. У середині II ст. н.е. нова хвиля сарматських набігів прокотилася причорноморськими степами й зупинилася на Дунаї. Майже півстоліття тут точилися війни варварських племен з Римом. Другу з них названо Сарматською.

Близько 600 років сармати наводили жах на античний світ, але **в III ст. їхньому володарюванню в українських степах настав кінець.** Спершу нищівного удару їм завдали готи, що просунулися з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. їх добили гуни, названі середньовічними авторами «карою божою». Сармати зійшли з

історичної арени. Лише степові кургани зберігають пам'ять про народ, «оперезаний мечем».

Йосиф Флавій про сарматів

Документ

До римлян дійшла звістка про скіфську зухвалість. Ті зі скіфів, що звуться сарматами, у великій кількості потай переправилися через Дунай у Мізію і потім, кинувшись з великою силою, внаслідок цілковитої несподіваності нападу, забивають багатьох римлян, які стояли гарнізоном, і вбивають консульського легата Фонтея Агріппу, що виступив їм назустріч і хоробро бився; вони пролетіли по всій переможеній країні, вивозячи й виносячи все, що здибали...

Мізія – територія сучасної Румунії

Яке враження справили сармати на римлян?

Як показана войовничість сарматів?

Запитання і завдання

1. Звідки походили сармати? **2.** Чому кочовиків називали «оперезані мечем»? **3.** Охарактеризуйте господарство, побут, віруванння сарматів. У чому їхня подібність зі скіфами? **4.** Наведіть приклади, що показують войовничість сарматів.

11–12. ГРЕЦЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

ВИНИКНЕННЯ КОЛОНІЙ

Колонізація – заселення вільної території

На розвиток населення Північного Причорномор'я значною мірою вплинули грецькі колонії, які почали виникати на узбережжі Чорного та Азовського морів у **VII ст. до н.е.** *Колонізація* Північного Причорномор'я зумовлювалася рядом причин, найголовніша з яких – відносне перенаселення, коли майже всі землі в Греції були зайняті. «Зайві» люди змушені були шукати кращої долі в інших місцях.

1. Чим зумовлене масове переселення з Греції?

2. Поясніть значення термінів: «демократія», «демократична республіка», «аристократична республіка», «монархія», «громадянські права».

Грецька колонізація мала мирний характер, оскільки там, де осідали переселенці, ніхто не проживав. Цей регіон приваблював вихідців з Еллади родючими землями, широкими пасовиськами, рибними багатствами. Найраніше поселення виникло на Березанському півострові (нині острів) в середині VII ст. до н.е. У першій половині VI ст. до н.е. засновані міста: Тіра – в гирлі Дністра (сучасний Білгород-Дністровський), Ольвія – на Бузькому лимані (недалеко від сучасного Миколаєва), Херсонес – у південно-західній частині Криму (поблизу Севастополя), Феодосія (сучасне однойменне місто), Пантікапей (на місці Керчі), Фанагорія – на Таманському півострові та інші.

Поступово у причорноморських містах збільшувалася кількість місцевого люду – скіфів, сарматів, черняхівців. Крім громадян і рабів, існувало багато категорій вільних і залежних або напівзалежних. Причорноморські поліси (грецька назва міст-держав) були рабовласницькими демократичними або аристократичними республіками, в яких раби, жінки та іноземці не мали прав громадянства. Вищим органом влади були народні збори, в яких бра-

Ворота Херсонеса

Спочатку купці лише на короткий час приставали до чужих берегів, щоб обмінятися товарами з місцевими жителями. Вибравши місце біля зручної бухти або в гирлі річки, греки захоплювали землю і будували місто, оточивши його фортечним муром.

ли участь усі повноправні громадяни міста і рада старійшин. Це була демократія для панівних рабовласницьких верств населення.

НАЙБІЛЬШІ МІСТА-КОЛОНІЇ

Найвизначнішу роль у політичному житті Північного Причорномор'я відігравав Пантікапей, котрий став столицею держави Боспор Кіммерійський і змусив визнати свою владу понад 20 міст-держав.

Боспорська держава була монархією. Саме тут у 107 р. до н.е. спалахнуло перше на території нашої країни повстання рабів. Його очолив Савмак, котрий навіть проголосив себе царем і розпочав проведення реформ. Проте повстання було жорстоко придушене.

Акрополь Пантікапея

Акрополь – укріплена частина давньогрецького міста. Зводили його у найвищій точці міста. Фортечні мури, які захищали акрополь, будували з великих кам'яних брил. На акрополі стояв палац, храми, тут ховали знатних жителів міста і героїв.

Документ

З декрету херсонеської «ради і народу» на честь Діофанта, полководця понтійського царя Мітрідата Євпатора

Коли скіфи з Савмаком на чолі вчинили державний переворот і вбили боспорського царя Перісада, який виховав Савмака, на Діофанта ж підготували змову, останній, уникнувши небезпеки, сів на відправлене за ним (херсонеськими) громадянами судно і, прибувши (до Херсонеса),

Вулиця давньогрецького міста

Сцена, яку «вихопив» художник на вулиці давньогрецького міста, була характерною для багатьох грецьких міст, що входили до Афінського морського союзу. Під захистом військового флоту торговельні кораблі плавали по Середземному і Чорному морях. Грецький воїн, що служить на військовому кораблі охорони торговельних караванів, прощається з родиною. Куди проляже його шлях? До далекої й холодної Скіфії? В спекотну Африку? Які пригоди чекають його? Пофантазуйте!

Чому автор назвав повстання під проводом Савмака державним переворотом?

покликав на допомогу громадян. (Потім), маючи ревного прибічника в особі царя Мітрідата Євпатора, який посилав його, Діофант на початку весни (наступного року) прибув (до Херсонеса) з сухопутним і морським військом і, приєднавши до нього добірних (херсонеських) воїнів, (що розмістилися) на трьох суднах, вирушив (морем) з нашого міста (Херсонеса), оволодів Феодосією і Пантікапеєм, покарав винуватців повстання, Савмака ж, убивцю царя Перісада, захопивши в свої руки, відправив у царство і знову здобув владу (над Боспором) для царя Мітрідата Євпатора.

Що пов'язувало жителів Ольвії з Малою Азією? Пригадайте, мешканці якого міста заснували Ольвію.

Ольвія (в давньогрецькій мові – «щаслива») існувала від VI ст. до н.е. до середини III ст. Чисельність її мешканців становила близько 20 тис. Ольвію добре знали в античному світі. Вона мала зв'язки з Грецією, Малою Азією, Александрією. Ольвійська держава мала свої гроші, а також карбувала монети для сусідів. Провідною галуззю було сільське господарство. Найвищого розвитку колонія досягла у IV ст. до н.е.

На околиці Севастополя розташовані руїни Херсонеса (від грецького слова пів-

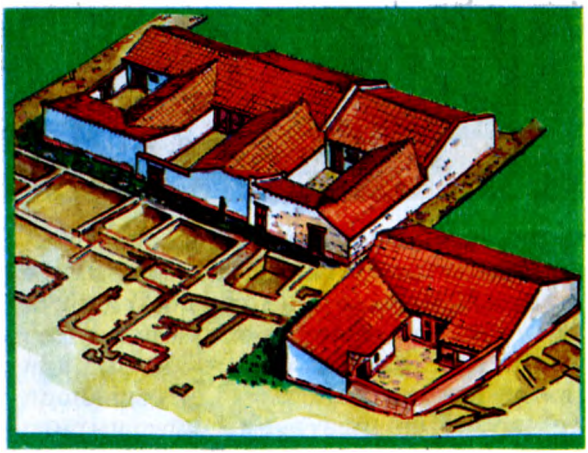

Умовний вигляд житлового кварталу Ольвії (за матеріалами розкопок)

Розкопки Херсонеса тривають вже понад 100 років. В ньому краще вивчені пам'ятки елліністичної епохи.

острів»). Населення становило близько 15 тис. жителів. Місто було обнесене міцними захисними стінами, що збереглися до нашого часу. Відкриті залишки театру, житлових будинків, монетного двору, винокурень тощо. Розквіт його припав на IV–III ст. до н.е. Тоді значно розширилася територія Херсонеської держави, до її складу увійшло узбережжя практично всього Західного Криму. Наприкінці I ст. до н.е. колонія потрапила в залежність від скіфів, згодом – від Боспорської держави. Розміщення римського гарнізону сприяло звільненню та піднесенню Херсонесу. Але з III ст. розвиток держави дещо уповільнився.

ГОСПОДАРСТВО

Жителі грецьких колоній розгорнули жваву господарську діяльність. Визначальне місце належало сільському господарству. Найважливішою галуззю було виробництво зерна – пшениці, ячменю, проса, жита. Землю обробляли ралом. Урожай збирали серпами й косами. Зерно зберігали у великих амфорах або в ямах. Мололи його на кам'яних зернотерках, товкли у ступах. Збір зерна становив 8–15 ц з га. Збіжжя вивозили в Грецію. Вирощували також огірки, цибулю, часник, кавуни, дині. Розвиненим було садівництво й виноградарство. Культивувалися груші, яблуні, смоковниці, горіх. З винограду виготовляли вино: ягоди давили ногами в спеціальних посудинах. Готове вино зберігалося в підвалах житлових будинків у амфорах чи цистернах.

У цей час поруч із зернотерками починають уживати ручні жорна, які являли собою дві прямокутні у плані плити з конусоподібним отвором для засипки зерна у верхню плиту. При використанні ручного жорна одержували борошно. У римські часи з'являються млини.

Колоністи мали корів, овець, кіз, свиней, коней, ослів. Ловили багато риби, яку солили, консервували. Вона також становила предмет експорту. Про важливість рибного промислу свідчить зображення риби на північночорноморських монетах.

Грецький торговий корабель

Греки здавна були вправними мореплавцями. Спершу їхні кораблі мало чим відрізнялися від звичайних човнів, отож вони й не одважувалися виходити на них у відкрите море. Ходили уздовж берегів, щоб при перших ознаках шторму сховатися в бухті. Згодом мистецтво кораблебудування вдосконалилось, греки навчилися ставити вітрило і кріпити весла. Торгові кораблі, оснащені вітрилом і веслами, зі зміцненим корпусом, брали на борт великі вантажі і в супроводі військового флоту йшли в заморські країни.

У численних майстернях ковалі й ливарники виготовляли металеві знаряддя праці для землеробів і ремісників, предмети домашнього вжитку, зброю – мечі, кинджали, списи й наконечники до стріл. Гончарі виносили на ринок місткі посудини – піфоси та амфори, в яких зберігали вино, маслинову олію, зерно, рибу тощо, а також посуд, лаковані вази, черепицю. Ювеліри виготовляли мідні люстерка, браслети, сережки, інші прикраси. Розвивалося склоробство: виготовлялися кольорові намиста, кубки, чаші, флакони, віконне скло. Серед інших ремесел слід назвати деревообробне, ткацьке, шкіряне.

Велику роль у господарстві відігравала торгівля. Грецькі купці купували у навколишніх сусідніх племен зерно, худобу, рибу, шкури, хутро, льон, вовну,

віск, а також рабів. Невелика частка цих товарів залишалася для продажу населенню колоній, а основна маса йшла в грецькі держави Середземномор'я. В обмін купці привозили вино, олію, посуд, тканини, предмети розкоші, твори мистецтва.

Колонії карбували кожна свою монету. Спочатку гроші мали вигляд наконечників стріл, дельфінів, пізніше з'явилися круглі монети. Виготовлялися вони з бронзи, срібла, золота. А Ольвія, наприклад, виготовляла монети навіть для скіфських та сарматських царів.

ПОБУТ І КУЛЬТУРА

Ольвійська мідна монета

Як і міста-держави Давньої Греції, грецькі колонії в Північному Причорномор'ї також карбували свої монети, якими охоче користувались і місцеві жителі. Ольвія, наприклад, випускала гроші на замовлення скіфських царів.

Побут північночорноморських греків загалом був подібний до середземноморського. Землянки й напівземлянки змінилися наземними будинками. Вони опалювалися стаціонарними печами або відкритими вогнищами. Приміщення освітлювалися через невеликі вікна, що виходили у внутрішнє подвір'я. На вулицю вікна виходили рідко, та й то на такій висоті, щоб випадковий перехожий не міг у них заглядати. З настанням темряви запалювались олійні світильники, смолоскипи або лучини. На подвір'ї викопувалися колодязі. Інколи від грунтових джерел встановлювалися водопроводи в житлові будинки. Частина жител мала вивідну каналізацію.

Одяг чоловіків складався з хітона, гіматія, жінок – пеплоса (плащ). Взувалися в шкіряні черевики або туфлі на низькому підборі, в теплу погоду – в сандалії на дерев'яній підошві. Широко побутували різні прикраси – намиста, сережки, гривни, пекторалі, браслети, персні, діадеми тощо. Переважав глиняний посуд – амфори, миски, глеки, блюда. Використовувався металевий, а в перші сто-

ліття нової ери і скляний посуд. Значна частина його була іноземного походження.

Високого рівня в грецьких містах-державах Північного Причорномор'я досягла духовна культура. Значного поширення набули писемність, про що свідчать численні написи на керамічному посуді. Діти вільних громадян одержували початкову освіту. Їх вчили читати, писати, лічити. Діти старшого віку навчалися в одно- або дворічних школах, де вони опановували мистецтво риторики, філософію, музику. Багато уваги надавалося фізичній культурі. Популярним було п'ятиборство, біг, стрибки, метання списа, диска, боротьба, кулачні бої, верхова їзда, змагання лучників. Для занять спортом існували спеціальні споруди – гімнасії. Добре знаними були Ахіллеї – спортивні змагання, що їх проводила Ольвія.

Про які події розповідається в «Іліаді» Гомера?

Населення полісів було добре обізнаним з тогочасною літературою. Мешканці Ольвії читали Гомера, майже всі знали напам'ять «Іліаду». У місті були свої поети, які перед битвами для піднесення бойового духу громадян читали вірші. Значного розвитку досягла музика. Населення охоче відвідувало виступи приїжджих музикантів. Про це свідчить такий випадок. Для того, щоб підрахувати кількість населення Пантікапея під час його війни з Феодосією, супротивник послав у місто відомого музиканта, вважаючи, що всі жителі зберуться на його виступ до театру і там їх легко буде перерахувати. Популярністю користувалися театральні вистави. Наприклад, розкопаний на території Херсонеса театр вміщував близько трьох тисяч глядачів. У грецьких причорноморських містах жили відомі на той час історики, філософи. Городяни були обізнані з філософськими

Серед глиняних статуеток, виявлених у Херсонесі, є зображення акторів, що свідчить про шанування херсонесцями театрального мистецтва.

Давньогрецький чоловічий костюм

Основним чоловічим натільним одягом давніх греків був хітон – прямокутний шматок тканини завширшки двох відстаней від ліктя до ліктя розгорнутих рук. Перед вдяганням тканину перегортали по вертикалі навпіл і обгортали фігуру з лівого боку навколо грудей і спини на рівні пахв. Хітон сколювали на плечах булавками чи застібками – фібулами. Окрім цього, хітон, як правило, підперізували поясом. Згодом з'явилася туніка – справжній накладний одяг, зшитий або суцільний на плечах з бічними отворами для рук. Чоловічі хітони і туніки не декорували. Чоловіки носили ще й плащ – хламиду. Взувалися в сандалії. Головних уборів на щодень не мали. В негоду вдягали капелюхи з повсті чи шкіри, які фарбували в білий чи коричневий колір.

вченнями Греції. Про діяльність лікарів свідчать знахідки бронзових медичних інструментів. У колоніях користувалися грецьким календарем. Рік складався з 12 місяців по 29–30 днів. Новий рік розпочинався з середини липня.

Високого рівня в грецьких містах-державах Північного Причорномор'я досягло мистецтво: виготовлення прикрас, металевих, дерев'яних, кам'яних, кістяних виробів, розписування посуду. Замовниками більшості таких виробів були заможні скіфи. До нашого часу дійшли такі шедеври світового мистецтва, як золотий гребінь із Солохи, срібна амфора з Чортомлицького кургану, срібна чаша з Гайманової Могили, золота пектораль з Товстої Могили. Була поширена продукція місцевого керамічного виробництва – проста та чорнолакова кераміка з кольоровим орнаментом. Будувалися монументальні храми, склепи, прикрашені скульптурами, фресками, мозаїкою. На підлозі в храмах з дрібної різнокольорової гальки викладалося зображення грифонів, левів, пантер. Такі підлоги мали і парадні приміщення багатих будинків. Високому рівню північнопричорноморського мистецтва сприяли тісні контакти із Середземномор'ям. Разом із тим тут виробилися і свої особливості внаслідок спілкування з місцевими племенами.

Релігія полісів була такою ж, як і в метрополії. Тут поклонялися Зевсові, Афіні, Аполлонові, Артеміді та іншим. Особливо поважалися божества, пов'язані з землеробством: Деметра, Діоніс. Ближче до початку нової ери посилилися впливи місцевих вірувань, зокрема сарматських, скіфських. На початку IV ст. в Боспорі існувала громада християн.

У I ст. до н.е. поліси потрапили під владу Римської імперії. У багатьох колоніях

Чортомлицька ваза з Північного Причорномор'я

Пам'ятки грецького мистецтва археологи розкопують головним чином в Північному Причорномор'ї і Криму. Багато виробів, зокрема мальована кераміка, містять сюжети з побуту скіфів, що свідчить про те, що майстер, який виготовляв їх, був добре обізнаний з усіма подробицями життя місцевого населення. Очевидно, ці речі виготовлялися не в Греції, а в причорноморських колоніях, як і ця чорнолакована ваза, що має всі стильові ознаки самоської школи кераміки, яка панувала в Ольвії.

Давньогрецький жіночий костюм

Найдавнішим і найтиповішим жіночим одягом в Греції був пеплос або доричний хітон. Доричний хітон був довгим одягом і спадав до ступень ніг. Проте дуже часто його робили коротшим, до колін і навіть вище (як це робили, наприклад, дівчата під час гімнастичних вправ). Згодом з'явився іонічний хітон. Його сколювали не тільки на плечах, але й багато разів уздовж верхньої частини рук до ліктів. Підтягнута високо до пояса верхня частина хітона, скріплена на плечах і вздовж верхньої частини рук, утворювала широкі рукави. Замість пояса підв'язувались стрічкою або шнурком. Носили сандалі. Багаті підкладали під ремінці на підйомі шматочки шкіри («язик»). В пізній елліністичний період гречанки почали носити закрите взуття у вигляді туфель.

отаборилися постійні загони римських військ, що захищали їх від тиску степових кочовиків. Але поступово, у зв'язку з кризою рабовласництва, ослабленням Римської імперії занепали й грецькі міста. Посилився тиск кочовиків. У I ст. до н.е. Ольвія й Тіра були спалені *гетами*. **У III та IV ст.** готи, а потім гуни знищили міста-держави Північного Причорномор'я. Частково відродитися вдалося лише Херсонесу та Пантікапею, які згодом перетворилися на провінційні містечка Візантійської імперії.

Гети – фракійські племена, що жили між Балканськими горами й Дунаєм, пізніше дійшли до Дністра. На початку II ст. підкорені Римом

Римські монети

У I тисячолітті до н.е. грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї і на узбережжі Азовського моря потрапили під владу Римської імперії. Римляни розмістили в них свої військові залоги, ввели свої закони. Поступово римські монети витіснили грецькі і стали основним засобом розрахунку в торговельних операціях цих міст з місцевими племенами.

Тривале існування грецьких міст-держав на північному узбережжі Чорного та Азовського морів не минуло безслідно для місцевих племен, які перебували в постійному контакті з ними. Античні вироби археологи знаходять на просторі до Києва й Уралу.

Під впливом античних держав у тутешніх племен формувалася власна держава. Культура грецьких колоній вплинула й на розвиток праслов'ян. Античні традиції через міста, що виникли на місці деяких колоній, дійшли певною мірою й до Київської Русі.

Запитання і завдання

1. Відшукайте на карті грецькі міста-колонії на півдні сучасної України. 2. У чому полягала причина масового переселення греків у Причорномор'я? 3. Охарактеризуйте державний устрій, господарство, побут, культуру полісів. 4. Який вплив мали грецькі колонії на народи, що проживали в Північному Причорномор'ї?

Страбон про грецькі колонії на узбережжі Чорного моря

Документ

Великий Херсонес і виглядом і розміром подібний до Пелопоннесу; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперервних війн. Раніше боспорські тирани володіли лише невеличким краєм при гирлі Меотіди і при Пантікапеї до Феодосії, а найбільшу частину країни... займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна... звалася Малою Скіфією. Через безліч переселенців, які переправлялися сюди з-за Тіру й Істра і заселяли цю країну... Щодо Херсонесу, то, за винятком гірської частини на морському березі до Феодосії, вся інша його частина становить рівнину з добрим грунтом і надзвичайно багату на хліб; земля, зорана абияк будь-яким орачем, дає врожай сам-тридцять... І в давніші часи звідси вивозили хліб до еллінів, подібно до того, як солону рибу з Меотіди...

Які відомості про грецькі колонії містяться в документі?

Сам показує, в скільки разів більший врожай зібрали порівняно з засіяним

13. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ (I–V СТОЛІТТЯ)

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

На історичній арені слов'яни з'явилися ще **на межі II–I тис. до н.е.**, що підтверджують археологічні знахідки.

Проблема походження слов'ян є однією з найдискусійніших в історичній науці. З цього приводу існують різні теорії. Перша, висловлена ще в XI ст., прабатьківщиною слов'ян називає течію річки Дунай. Друга пов'язує її з межиріччям Вісли й Одеру. За третьою, стародавні слов'яни мешкали на землях між Дніпром і Вислою. Більшість українських дослідників вважає, що слов'яни спочатку з'явилися на території, обмеженій на заході Середньою Вислою та Карпатами, на сході – Середнім Дніпром, на півночі – Прип'яттю, а на півдні – середніми течіями Дністра та Південного Бугу. І на сьогодні питання про первісну територію розселення слов'янських племен остаточно не вирішене.

Антропоморфна фібула

Антропоморфізм – наділення предметів і явищ природи, тварин, рослин, міфічних істот тощо зовнішністю і фізичними властивостями людини. Це знайшло відбиток у мистецтві давніх слов'ян. На малюнку ви бачите фібулу-застібку для плаща у вигляді людини, що осідлала чи то кота, чи тигра, що, очевидно, мало додати власникові цієї речі спритності кота і мужності тигра...

Перші письмові згадки про слов'ян містяться в творах римських авторів **I–II ст. н.е.** Плінія Старшого, Тацита, Птолемея, які називають їх венедами. Археологічною відповідністю венедам є зарубинецька культура. Вона дістала назву від села Зарубинці Черкаської області, в якому український археолог В.Хвойка вперше дослідив поховання відповідної доби. Ця культура існувала з II ст. до н.е. до I ст. і охоплювала територію Середнього Подніпров'я та Полісся, займаючи близько 500 тис. кв. км. У другій половині I ст. зарубинецькі племена зазнали тиску з боку сарматів. Це змусило основну масу праслов'ян залишити освоєні землі й відійти в безпечніші північні райони. Внаслідок експансії германських племен готів **(II–IV ст.)** було по-

Свято стародавніх слов'ян

У релігійних віруваннях стародавніх слов'ян існували дві течії: обожнення природи в різних формах та культ роду. Для слов'янина вся природа була населена масою різних божеств: польовики, лісовики, водяники, русалки, мавки, що жили у річках, болотах, лісах. Відповідно існували різноманітні обряди, свята, пов'язані зі змінами пір року. Вони перейшли і до християнських свят у формі різних обрядів: коляди, щедрування, «масляна», веснянки, Купала, яке зображено на цьому малюнку.

Посудина корчацького типу

У землях деревлян (територія нинішнього Полісся) археологи знаходять рештки глиняного посуду, що належать до групи пам'яток так званого корчацького типу. Це глечики, миски, що за способом виготовлення та кольорами продовжують традиції зарубинецької культури.

кладено кінець венедській, або зарубинецькій, єдності раннього слов'янства. Волинські слов'яни тікають на схід у Подніпров'я та на південь у Подністров'я. На Дніпрі вони беруть участь у формуванні київської культури III–IV ст., а в Подніпров'ї – зарубинецької групи пам'яток.

У II ст. зарубинецьку культуру змінила черняхівська (за назвою с.Черняхів Київської області, де також проводив розкопки В.Хвойка). Племена черняхівської культури досягли вищого рівня розвитку. Цьому сприяло проживання їх у лісостеповій зоні з родючим ґрунтом, придатним для землеробства. Позитивним виявився також вплив міст-держав Північного Причорномор'я. Занепад черняхівських племен, пов'язаний з навалою небезпечних кочовиків-гунів, припадає **на кінець IV– середину V ст.**

ГОСПОДАРСТВО

Основною галуззю господарства східних слов'ян, які мешкали в лісостеповій зоні, становило орне рільництво. Головним знаряддям праці слугувало дерев'яне рало з залізним наконечником (наральником). У лісових районах тривалий час зберігалася підсічна система землеробства. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами були пшениця, ячмінь, просо. Молотили зерно за допомогою ручних зернотерок, у черняхівців з'явилися жорна. Це нововведення здійснило справжній переворот у повсякденному житті – люди по-

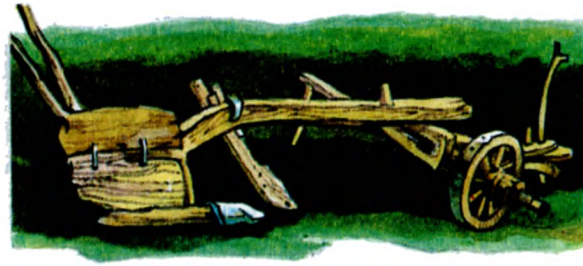

Колісний плуг

Колісний плуг – складна конструкція з дерева й металу, що давала змогу обробляти великі площі землі. За допомогою спеціальних пристроїв можна було регулювати глибину і ширину оранки.

Плуг, чересло

Слов'яни для обробітку великих площ землі спершу використовували рало, виготовлене цілком з дерева. Воно розпушувало землю. Згодом, з появою заліза, рало дещо вдосконалилось – воно вже мало залізний наконечник, що підрізав коріння бур'янів і дикорослих трав. Наступним кроком був винахід чересла – спеціального ножа, що різав землю на певній відстані від наконечника. Так з'явився плуг, що міг перевертати скибу землі.

чали випікати хліб, коржі й варити різні каші. Землеробство тісно пов'язувалося з тваринництвом. Розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней. Певну роль відігравали промисли: мисливство, бортництво, рибальство.

Сільськогосподарське виробництво поєднувалося з ремеслами: ливарництвом, обробкою металів, гончарством, деревообробним, склоробним. Зарубинецькі племена виробляли грубу ліпну кераміку. Згодом почало розвиватися й досягло високого рівня гончарство. Значна частина посуду виготовлялася на ручному гончарному крузі, що являв собою дерев'яний диск, який приводився в рух рукою майстра й обертався на нерухомій осі. Потім винайшли ножний круг, що складався з двох дисків, з'єднаних рухомою віссю. Майстер обертав нижній диск ногами, руки його лишалися вільними для формування посуду. Тогочасний гончар виготовляв щоденно від 30 до 80 одиниць посуду, забезпечуючи ним населення в радіусі кількох десятків кілометрів.

Велику роль у господарстві відігравала торгівля з Північним Причорномор'ям, римськими провінціями. Під час археологічних розкопок виявлено численні римські монети, що перебували в обігу у місцевих племен. Монети потрапляли сюди як воєнна здобич або як дари. З Лісостепу до Римської імперії та Північного Причорномор'я вивозили хліб, мед, віск, хутра, шкіру, а також рабів. Міжнародні зв'язки слов'ян позитивно позначилися на їхньому господарському розвитку (наприклад, поширення гончарного круга).

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ТА ВІРУВАННЯ

Давні слов'яни жили великими родами. Сини вели спільне господарство з батьками. На чолі роду стояв старійшина. Кілька

родів об'єднувалися в громаду. *10–15 громад, пов'язаних спільним перебуванням на певній території, мовою, звичаями, спільною боротьбою з ворогами, утворювали плем'я.* Вища влада в слов'янських племенах належала вождям, яких античні автори називали «королями». Згодом утворилися великі союзи племен під владою одного вождя.

Чому вдосконалення знарядь праці сприяло майновому розшаруванню сімей?

Удосконалення знарядь праці і пов'язаний з цим прогрес у землеробстві створили умови для майнового розшарування сімей. Про це свідчать знайдені археологами ключі, якими замикали двері. Отже, вже існувала власність, яку необхідно було оберігати. Свідченням збагачення окремих членів громади є скарби, що складалися з римських монет, срібного посуду, прикрас. Наприклад, у Києві, на Львівській площі, був знайдений скарб римських монет I–II ст. н.е. у кількості

Язичницьке капище – місце відправлення давньослов'янських культів (с.Стовчани)

Для молитви, жертв, загалом культу у слов'ян зазвичай служили місця, де людина відчувала особливий вплив природи. Слов'яни молились на полі до неба, коло криниць і боліт, в лісі або коло води. Храмів слов'яни не будували. На спеціальних місцях – капищах – вони ставили ідоли богів, яким приносили жертви.

близько 4000 монет. Набуло поширення рабство. Рабами були полонені. Їхня праця застосовувалася в ремісничих майстернях, у землеробстві.

Релігійні уявлення мали характер язичницьких вірувань: люди вірили в потойбічне життя, обожнювали сили природи та поклонялись їм, обряди й ворожіння пов'язувалися з турботами про новий урожай.

Візантійський історик Прокопій Кесарійський (VI ст.) про релігійні вірування слов'ян

Документ

Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу, – і коли небезпека минула, приносять жертву і вважають, що цим купили своє врятування. Поклоняються також рікам і німфам, і іншим божествам і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень ворожать.

Порівняйте релігійні уявлення слов'ян і кочовиків.

Слов'яни складали землеробські «календарі», користувалися грецьким і латинським письмом, що проникало сюди через купців та ремісників. Знайдено залишки примітивних хірургічних інструментів: ланцетів, щипців тощо.

БОРОТЬБА СЛОВ'ЯН З ГОТАМИ І ГУНАМИ

Слов'янські племена брали участь у боротьбі з германськими племенами готів. Вихідці зі Скандинавії, вони на початку нової ери переселилися до Прибалтики. Наприкінці II ст. в пошуках нових місць вони перемістилися на північний схід і оселились на узбережжі Чорного й Азовського

Римський легіонер

Римські легіони несли службу по всіх куточках світу, куди тільки сягнула влада римського імператора. Когорти римських легіонів стояли і в причорноморських містах-державах, що потрапили під владу Риму в I тисячолітті н.е. Закуті в лати, озброєні мечами й списами воїни в нерівних сутичках відбивали напади кочовиків.

морів. Тут на зламі III–IV ст. утворилась готська держава. У другій половині IV ст. почалися сутички готів з венедами. Готський король Германаріх з військом рушив проти венедів, які спочатку оборонялись, а згодом підкорилися йому, хоча й ненадовго. *Навала готів розколола венедів на склавинів (Наддністрянщина й Волинь) та антів (Наддніпрянщина).* Під час війни з гунами Германаріх загинув. Згодом готи поділилися на остготів і вестготів. Останні рушили на захід, розселившись на території між Дністром, Карпатами та Нижнім Дунаєм. Остготи осіли у Нижній течії Дніпра. Звільнені землі зайняли слов'янські племена.

Наприкінці IV ст. в Північне Причорномор'я з території Монголії та Китаю вдерлися кочові тюркські племена *гунів*. Характер господарства вимагав від них частої зміни місць кочування. Джерелом збагачення були грабіжницькі війни. У творах давніх істориків гуни виступають як жорстокі завойовники. Перша велика битва гунів з готами відбулася 375 р. Вони досягли Північного Причорномор'я, проникли в Крим. Звідси гуни продовжили рух на захід, дійшовши до кордонів Римської імперії. Найвищого ступеня розвитку їхні племена досягли за «короля» Аттіли. Остаточно цей союз розпався після його смерті, **в середині V ст.** Після цього в Північному Причорномор'ї посилилися позиції слов'ян.

Римський історик А.Марцеллін про гунів (кінець IV ст.)

Документ

Плем'я гунів, про яких стародавні письменники знали дуже мало, живе за Меотійським болотом у бік Льодовитого океану і перевищує в своїй кількості всяку міру... Ніколи вони не ховаються в які б то не було будівлі, а, навпаки, уникають їх, як гробниць, відокремлених від звичайного побуту людей.

У них не можна зустріти навіть укритого очеретом куреня. Вони кочують по горах і лісах, з колиски привчаються переносити холод, голод і спрагу. І на чужині входять вони під покрівлю тільки в разі крайньої необхідності, бо не вважають себе в безпеці під покрівлею... Тіло вони прикривають лляним одягом або зшитим зі шкурок лісових мишей. Нема у них різниці між домашнім і вихідним одягом; але раз одягнута на шию туніка брудного кольору змінюється іншою не раніше, як вона розповзеться в лахміття від довгочасного гниття. На голову вони надягають криві шапки, на свої вкриті волоссям ноги – козячі шкури; взуття вони не виробляють ні на якій колодці, бо це утруднює їх вільний крок. Тому вони непридатні для пішого бою; зате вони ніби приросли до своїх коней, витривалих, але потворних на вигляд, і часто, сидячи на них на жіночий манір, виконують свої звичайні заняття. День і ніч проводять вони на коні, займаються купівлею і продажем, їдять і п'ють і, схилившись на круту шию коня, засинають і сплять так міцно, що навіть бачать сни. Коли доводиться їм радитися про серйозні справи, то й нараду вони проводять, сидячи на конях.

Не знають вони над собою суворої царської влади, але, задовольняючись випадковим проводом кого-небудь із своїх старійшин, нищать усе, що трапляється на шляху. Іноді, будучи ким-небудь зачеплені, вони розпочинають битву; в бій вони кидаються, вишикувавшись клином, з грізним завиваючим криком. Легкі й рухливі, вони раптом навмисне розсіюються і, не шикуючи бойової лінії, нападають то там, то тут, чинячи страшенні вбивства...

Туніка – білий одяг у вигляді накидки з полотна або сукна

Кого вам нагадує зовнішній вигляд стародавніх слов'ян?

З курсу історії стародавнього світу пригадайте, в яких подіях європейської історії брали участь гуни.

Ніхто з них не оре й ніколи не доторкнувся до сохи. Без певного місця проживання, без дому, без закону або стійкого способу життя кочують вони, ніби вічні втікачі, з кибитками, в яких проводять життя; там дружини тчуть їм жалюгідний одяг... Коли нема війни, вони віроломні, непостійні, легко піддаються всякому подихові перепадаючої нової дії, в усьому покладаються на дику лють...

Запитання і завдання

1. Які існують версії щодо місцезнаходження прабатьківщини слов'ян? Як ви думаєте, чому це питання остаточно не вирішене? 2. Порівняйте зарубинецьку й черняхівську археологічні культури з культурою давніх слов'ян. 3. Охарактеризуйте господарство, суспільне життя та релігію давніх слов'ян. 4. Порівняйте давні слов'янські племена зі скіфами.

14. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В VI–IX СТОЛІТТЯХ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА

1. На які групи поділяються слов'яни?

2. Які держави виникли на слов'янських землях протягом VI–IX ст.?

3. Поясніть суть перелогової, підсічно-вогневої, двопільної, трипільної систем землеробства.

У другій половині I тис. росла роль слов'янських племен в європейській історії. Вони вже виступали під своїм іменем «слов'яни». Завершилося їх розселення у Східній Європі: на заході слов'яни досягли Ельби, на південному заході – Балкан, на півночі – озера Ільмень, на північному сході – Волги й Оки, на півдні – Північного Причорномор'я.

Анти VI ст., про яких пишуть Йордан і Прокопій Кесарійський, мешкали у лісостепах між Нижнім Дунаєм та Сіверським Дінцем.

Писемні джерела згадують антських царів Божа, Ардагаста, Мусолія, полковод-

ців Доброгаста, Пирогаста та інших. Антське об'єднання мало державний характер.

УЧАСТЬ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У БАЛКАНСЬКИХ ВІЙНАХ

Археологи під час розкопок слов'янських поселень відкривають укріплені пункти, де знаходять зброю, коштовні прикраси. Це свідчить, що тут, окрім цивільного населення, мешкали воїни. Анти були загартованими воїнами. Вони легко переносили спеку, холод, дощ, нестачу продовольства, воліли воювати з ворогами в лісах, тіснинах, уміло влаштовували засідки, несподівані атаки. Кожен воїн мав на озброєнні два невеликих списи, дерев'яні луки зі стрілами, щити.

Анти й склавини вели тривалу боротьбу з Візантійською імперією, що дістала назву Балканські війни. Причини воєнних походів на Балкани пов'язані з бажанням племінної верхівки збагатитися, а також необхідністю освоєння нових земель.

На початку VI ст. слов'яни масово переходять на південний берег Дунаю у володіння Візантії. Її імператори змушені дати дозвіл антам селитися на Балканах. У 550–551 рр. наступ слов'ян посилився. Понад три тисячі воїнів перейшли Дунай і, незважаючи на чисельну перевагу візантійських військ, обложили і взяли декілька фортець. Балканські війни, в результаті яких збагатилася племінна верхівка, прискорили майнову ди-

Слов'янське городище

Городище, як фортифікаційна споруда, панувало над місцевістю. Традиційно воно обносилось дерев'яним частоколом або зрубом. Для міцності кліті зрубів, що складали стіни городища, засипали землею. Зимою їх обливали водою, створюючи штучне льодове покриття, яке утруднювало штурм.

Чим зумовлювалася войовничість слов'ян?

ференціацію слов'янського суспільства. Іоанн з Ефеса 585 р. так характеризував слов'ян: «Вони стали багаті, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї. Вони навчилися вести війну краще, ніж римляни...» Слов'яно-візантійські війни скінчилися через велике повстання у візантійській армії на Дунаї, в результаті якого імператора Маврикія було скинуто з престолу й страчено.

588 року в Північному Причорномор'ї з'явилися орди аварів, які напали на слов'янські племена. Авари спустошували землі східних слов'ян. Грабували й забирали в полон жителів. З нападом аварів значною мірою пов'язується зникнення з історичної арени антів. Останній раз анти згадуються під *602 р.*

Авари – (по-давньоруському обри) – союз тюркомовних племен. Прийшли у VI ст. з Азії у Європу. У середній течії Дунаю утворили свою державу – каганат. Були розгромлені у VIII–IX ст. франками і уграми

Просунувшись на захід, *авари* в другій половині VI ст. утворили державу на землях колишньої римської провінції Паннонії. Східні слов'яни, зайняті боротьбою з аварами, припинили напади на Візантію і навіть виступили як її спільники.

Тимчасом як анти заселили Балкани, склавини рушили з Подунав'я на південь, а також уверх Дунаєм. Отже, у VI–VII ст. склавини та анти з Лісостепу України, колонізувавши Балкани, Подунав'я та басейн Ельби та Одри, започаткували південну та західну гілки слов'янства.

Протягом VI–X ст. у східних слов'ян розкладалися родові відносини. Окремі сім'ї почали об'єднуватися в сусідську громаду. Знаряддя праці, побутові речі, продукти споживання перебували у власності сімей. Верховна влада у слов'ян належала народним зборам, однак значний вплив мала племінна військова знать: старійшини, князі, володарі. У слов'ян існували раби – захоплені під час воєн полонені. Слов'янське суспільство

Слов'янське поселення

Для своїх поселень слов'яни вибирали узвишшя поблизу водоймищ, обносили їх високими дерев'яними стінами. Вторгнення кочовиків і постійні міжусобиці змушували зводити неподалік великих поселень систему укріплень, в яких у хвилини небезпеки могли сховатись не лише жителі міста-фортеці, а й жителі довколишніх сіл.

переживало період становлення перших племінних центрів, формування дружинного побуту.

ГОСПОДАРСТВО

Залізні коси, серп

Ремісники давніх слов'ян виготовляли різноманітні господарські й побутові речі з заліза. Обробка металів сягнула високого рівня. Свідчення цьому – такі коси і серпи, що пролежали в землі не одну сотню літ.

Східні слов'яни основним господарським заняттям у другій половині I тис. н.е. мали землеробство й тваринництво. «У них велика кількість різної худоби та зелених плодів, складених у купи, особливо проса і пшениці», – зазначав візантійський автор VI ст. Псевдо-Маврикій. Основною системою обробітку землі був переліг: поле обробляли й засівали до виснаження землі, а потім воно відпочивало до поновлення родючості. Така система можлива лише за наявності великої кількості якісної землі. Сіяли просо, пшеницю, ячмінь, гречку. Врожай збирали серпами.

Якісний стрибок у розвитку землеробства відбувся в VII–VIII ст. Внаслідок різкого збільшення населення скоротилися площі вільних земель. Люди змушені були обробляти гірші за якістю землі, що дало поштовх до вдосконалення сільськогосподарських знарядь. Зокрема, з'явився плуг, здатний перевертати верхній шар землі, завдяки чому поглибилась оранка і стало можливо обробляти степові ґрунти. Виникла двопільна система землеробства. Усе це сприяло підвищенню продуктивності праці.

Візантійські автори згадують про великі череди худоби, що їх слов'яни забирали в переможених як воєнну здобич. Вони також розводили велику рогату худобу, свиней, коней. Узимку худобу тримали в закритих приміщеннях, годували заготовленим улітку сіном. Певну роль відігравали промисли: мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво. Полювали на лося, оленя, зубра, тура, косулю, кабана. Одним із традиційних предметів

торгівлі було хутро диких звірів. У неврожайні роки зростала роль збиральництва: збирали жолуді, горіхи, дикорості плоди.

Із ремесел найпоширенішими були залізодобування та металообробка. Сировиною для заліза служили болотяні руди, паливом – деревне вугілля. Залізо виплавляли в спеціальних горнах, які будували з глини. У кузнях із заліза виробляли сільськогосподарські знаряддя праці, деревообробні інструменти, предмети побуту, зброю. Різноманітні прикраси виготовлялися з кольорових і благородних металів візантійських та арабських монет. У побуті використовувався глиняний посуд. Широке освоєння гончарного круга зумовило зростання продуктивності праці й урізноманітнення виробів із глини. Деревообробка, прядіння і ткацтво, обробка шкури, кості залишалися на рівні домашнього ремесла. У VIII–IX ст. ремесло відокремилося від землеробства.

Дерев'яний ідол давніх слов'ян

У стародавніх слов'ян, як і в інших народів тих часів, мистецтво було важливою потребою побуту. Орнаменти, візерунки, зображення мали конкретне призначення – оберігати людину від лиха, допомагати їй у житті та праці.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА

У східних слов'ян був культ предків. Вони вірили, що життя людське не закінчується смертю. Життя людини за гробом уявлялось як продовження її життя на землі. Прокопій Кесарійський повідомляв: «Єдиного бога, що посилає блискавку, визнають вони владикою всіх і жертвують йому корів і всяких інших тварин. Шанують вони річки і деякі інші божества». Літописи згадують слов'янських богів: громовержця Перуна, бога сонця – Сварога, бога вітру – Стрибога, бога тварин – Велеса, бога рослин – Симаргла. Давні слов'яни обожнювали й одухотворювали природу. Наприклад, духом лісу вважався лісовик, духом води – водяник, поля – полудниця тощо. Поширення набув культ дівчини-русалки, яка начебто жила в полі,

лісі, у воді. Серед міфологічних персонажів згадуються берегині, вовкулаки, упирі. Священним деревом вважався дуб, пов'язаний з культом Перуна.

Для здійснення обрядів слов'яни-язичники не будували величних культових споруд. Подекуди виникають згодом святилища – місця молінь і жертвоприношень, де у центрі стояв *ідол*, якого найчастіше вирізали з дерева. Слов'яни приносили в жертву богам і духам тварин, зерно, різноманітні вироби. Були і людські жертвоприношення.

Ідол – зображення божества, що є об'єктом релігійного поклоніння

Запитання і завдання

1. Коли завершилося розселення слов'ян? Яку територію займали східні слов'яни? 2. Які зміни відбулися в суспільному житті східних слов'ян протягом VI–IX ст.? 3. Що стало причиною Балканських війн? Які вони мали наслідки? 4. Складіть усну розповідь «Господарство східних слов'ян». 5. Доведіть, що в господарстві відбувся прогрес.

Документ

Прокопій Кесарійський про розселення і побут слов'янських племен у VI ст.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і без трибонія (без верхнього і спіднього одягу), в самих коротких штанах, що закривають лише частину тіла.

Хітон – лляний або вовняний одяг стародавніх греків, мав вигляд сорочки без рукавів

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате і до того ж – в усіх. Подібно до массагетів, вони живуть бідно і грубо і так само, як ті,

Массагети – степове населення Північного Ірану

перебувають повсякчас у грязі. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але при всій їх простоті норови в них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одне; тих і других в стародавність називали оборами; думаю, що вони жили розсіяно (розкидані тут і там) і займали великі простори. Більша частина земель за Істром належить їм.

Прокопий из Кесарии. Война с готами. – Москва, 1950. – С.365.

Візантійський історик, імператор (583–602 рр.) Маврикій Стратег про життя слов'ян у VI ст.

Документ

Племена слов'ян і антів живуть спільно, і життя їхнє однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в країні, і вони дуже витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають їх і

Житло давніх слов'ян

Основним будівельним матеріалом у давніх слов'ян було дерево. З грубо обтесаних колод зводили житло, фортечні мури, часто деревом – тонкими відщепами (дранкою) – вкривали покрівлю. Традиції слов'янської архітектури, зокрема зрубна хата, зображена на цьому малюнку, дійшли й до сьогоднішніх днів. Подібні конструкції житла ще й сьогодні можна побачити на українському Поліссі.

Кам'яний ідол

1848 року в річці Збруч знайдено кам'яну скульптуру слов'янського бога Світовида. Це чотиригранний стовп висотою 2,7 м. Верх стовпа увінчаний чотирма обличчями, що дивляться на чотири сторони світу.

проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають в їх землю, якщо вони хочуть, за деяку нагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов...

В лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім; у житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке. Ворогів люблять вони підстерігати в лісовій гущавині, в ущелинах і на кручах; користуються в достатній мірі засідками, нападами зненацька і хитрощами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго лишатись у воді. В разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибінь води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети; лежачи навзнак у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. В такому положенні вони багато годин можуть залишатися у воді, так що ніхто їх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що кінці очерету буде видно зовні, то люди, які не знають у чому справа, подумають, що то очерет ро-

Доберіть з наведених документів наступні характеристики східних слов'ян: зовнішність, риси характеру, суспільний устрій, військова вдача.

сте у воді. Але хто знає про цей спосіб, тому неважко здогадатися, і тоді він може проткнути їм рот очеретиною або ж висмикнути її з води, так що нічим буде дихати і доведеться вилазити назовні.

Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки, і стріли, намазані отрутою; ця отрута діє сильно, і врятуватись від неї можна, лише прийнявши вчасно яку-небудь протиотруту або якийсь інший засіб, відомий знаючим лікарям; або ж треба вирізати уражене отрутою місце, щоб вона не поширилась по всьому тілу. В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здіймають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше; якщо ж ні, повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній сутичці, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист; так вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі й втікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знову на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.

Про що свідчить відсутність у тодішніх слов'ян єдиної спільної влади?

ПОВТОРЕННЯ

■ З'ясуйте значення термінів і понять

археологічна культура	капище	піктограма
діалект	колонізація	поліс
духовна культура	конфедерація	протоміста
етногенез	культ	раса
ідол	магія	тотемізм
історичне джерело	матріархат	фетишизм
	патріархат	

■ Вкажіть, коли відбулися ці події

поява людини на території України	початок залізної доби	вторгнення гунів
кам'яна доба	кіммерійці	вторгнення аварів у Північне Причорномор'я
початок формування землеробства	скіфи	
енеоліт	сармати	остання згадка про антів у писемних джерелах
трипільська культура	грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї	
бронзова доба	поява слов'ян	
	готи	

УЗАГАЛЬНЕННЯ

Спробуйте самостійно дати відповіді на поставлені питання, в разі невдачі зверніться до підручника. До речень, відзначених «зірочками», доберіть конкретні приклади з тексту відповідних параграфів.

■ Доведіть, що з моменту появи людини відбувався її прогресивний розвиток.

Протягом первісного періоду змінювалась зовнішність людини. В результаті вона набула вигляду сучасної людини.* Ускладню-

вався обробіток матеріалів (каменю, кості, дерева), вдосконалювались знаряддя праці.* Це, в свою чергу, зумовило зростання продуктивності та підвищення ефективності праці. Перехід від привласнювального до відтворюючого господарства скоротив залежність людини від природи.* Із вдосконаленням господарства відбувалося ускладнення суспільного життя. Застосування ефективніших знарядь вже дозволяло вести господарство невеликими групами. Поступово на зміну родовій громаді прийшла індивідуальна родина та сусідська громада. Племена, які складалися з громад, почали об'єднуватися в спілки племен. Вони охоплювали значні території, мали свої особливості мови, культури. Спілки племен створювали підґрунтя для формування державних утворень.* Підтвердженням поступального розвитку давніх людей є досягнення в галузі культури.*

■ **Доведіть, що в землеробстві і скотарстві відбувалися прогресивні зміни.**

Удосконалювалися знаряддя праці.* Покращувався обробіток ґрунту, що зумовлювало підвищення родючості.* Застосовувалися ефективніші системи землеробства.* Розширювався асортимент культур, що вирощувалися.* Люди навчилися будувати зимові сховища для худоби, заготовляти на холодну пору року корм. Це сприяло кращому забезпеченню населення продуктами тваринництва.*

■ **Яке місце в історії українського народу посідає трипільська культура?**

Трипільська культура – одна з найрозвиненіших хліборобських культур – охоплювала значну територію України: від Дністра до Дніпра. Проіснувавши протягом двох тисячоліть, досягши високого рівня розвитку господарства, особливо землеробства й гончарства, створила підґрунтя для по-

дальшого розвитку цих галузей.* Трипільські племена не були прямими предками українського народу, проте деякі традиції в господарстві, побуті через покоління перейшли до нашого народу.* Як і багато інших народів, трипільці опосередковано взяли участь у тривалому, складному процесі формування українського народу.

■ **Встановіть послідовність перебування кочовиків на території сучасної України. Подумайте, який вплив вони справили на східних слов'ян.**

Кіммерійці–скіфи–сармати–готи–гуни–авари.

Змінюючи одна одну, різні групи кочовиків не зникали зовсім, а частково асимілювалися і місцевим населенням, і новими кочовиками. В результаті особливості зовнішності, досягнення в господарстві, культурі, побутові традиції, вірування накладалися одне на одне – відбувалося своєрідне «перемішування» населення. З виходом на історичну арену слов'яни також вбирали деякі елементи культури своїх сусідів, серед яких були й кочовики. Так створювалась основа для формування в майбутньому українського народу.

■ **Як змінювалися суспільні відносини у слов'ян на території України? Що спричинилося до цього?**

У слов'янському суспільстві протягом I–IX ст. відбувалися закономірні зміни. Рід розпадався на окремі родини. На зміну родовій громаді прийшла сусідська, в якій менше значення мали родинні зв'язки, а головну роль відігравали відносини в процесі трудової діяльності. Племена об'єднувалися в союзи племен. Найбільшим державним об'єднанням у слов'ян було антське. Причиною цих зрушень стали насамперед досягнення в галузі господарства.*

ТЕМА 4

ВИНИКНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

15. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН – ПРЕДКІВ УКРАЇНЦІВ

У IX ст. у результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен склалась одна з найбільших держав середньовічної Європи – Київська Русь. Вона охоплювала територію від Чорного до Білого моря, від Карпатських гір до Волги. Київська держава є колискою української народності, яка стала прямим нащадком її культури. На міжнародній арені Київська Русь посіла одне з провідних місць.

У східних слов'ян напередодні утворення Київської Русі існувало 14 союзів племен, що мали такі назви: поляни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, білі хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські словени. Виникнення їх можна віднести до VI–VII ст. Територія полян охоплювала землі між Десною та Россю. На північний захід від Києва, на Східній Волині, розташовувалися землі деревлян. Уличі жили на Дніпрі й Бузі, тиверці – у межиріччі Дністра й Пруту на території сучасної Молдови. На заході сучасної території України мешкали дуліби, бужани й волиняни. Район Прикарпаття населяли племена білих хорватів. У басей-

нах Десни, Сейму, Сули жили сіверяни. По Оці розмістилися племена в'ятичів, на притоці Дніпра – Сожі – радимичі. На Правобережжі Дніпра, між Прип'яттю і Західною Двіною, мешкали дреговичі. Верхів'я Дніпра, Західної Двіни і Волги

Розселення східнослов'янських племен у VII–X ст.

Жінка племені в'ятичів

Відомий антрополог і скульптор М.Герасимов розробив оригінальну методику відтворення обличчя людини за черепом чи його рештками, завдяки чому ми одержали скульптурні портрети наших далеких предків.

населяли племена кривичів. Найпівнічнішу групу східнослов'янських земель залюднили ільменські словени. Літопис називає союзи племен східних слов'ян «княжіннями».

В умовах боротьби з кочовиками в Середньому Подніпров'ї склалося велике об'єднання союзів племен під назвою «Русь». Походження Русі та її назви – одне з дискусійних питань історичної науки. Досить поширеною є точка зору, за якою Русь VI–VII ст. ототожнюється з об'єднанням кількох союзів племен – полян, сіверян та уличів. Це об'єднання займало територію між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю й Тясмином на півдні, Горинню на заході. Тут є багато річок з однокорінними назвами – Рось, Росава, Роставиця, – що, можливо, й покладено в основу назви «Русь». Крім русичів Подніпров'я, існували й інші великі об'єднання союзів східнослов'янських племен: дулібо-волинське, кривичів.

Протягом VIII–IX ст. відбувся процес об'єднання союзів племен східних слов'ян у великі державні утворення – князівства. Східні слов'яни того часу мали своєрідний суспільний устрій, що дістав назву військової демократії. Розклад родового ладу спричинив формування сусідської територіальної громади, майнового розшарування суспільства, виділення родової аристократії.

ЗАСНУВАННЯ КИЄВА

Центром зародження східнослов'янської державності було Середнє Подніпров'я, де сформувалося Полянське князівство з центром у Києві, виникнення якого відноситься **до кінця V ст.** Першим полянським князем літопис називає Кия, який з братами Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю заснував Київ. Щодо особи Кия, одні літописці вважають, що він був перевіз-

ником через Дніпро, інші, не погоджуючись з прихильниками думки про просте походження Кия, відзначають, що Кий ходив до Царгорода, його з почестями приймав візантійський імператор. Повертаючись із Візантії, Кий мав намір осісти на Дунаї, де збудував містечко, але під тиском місцевих племен змушений був повернутися до Києва. Після смерті Кия Полянське князівство перейшло до його нащадків.

СУСІДИ СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Східні слов'яни на південному сході межували з кочовими племенами. На початку VII ст. в Приазов'ї виникло об'єднання *болгарських племен Велика Болгарія*. Згодом під тиском хозарів болгари частково перемістилися на захід, де створили Дунайську Болгарію, та на північний схід, де виникла Волзька Болгарія. Частина болгарського населення залишилася в Північному Причорномор'ї та на Подонні. У VIII–IX ст. у басейнах Дону, Дінця та в Приазов'ї оселилася значна частина аланських та болгарських племен. Східні слов'яни підтримували економічні та культурні зв'язки із сусідніми алано-болгарськими племенами.

У середині VII ст. у Прикаспії та Приазов'ї після розпаду Тюркського каганату утворилася нова держава – *Хозарський каганат*. Крім хозарів і тюрків, що представляли панівну верхівку, в каганаті жили болгари, слов'яни, євреї та інші. Столиця – Ітіль – розташовувалася в гирлі Волги. Через Ітіль пролягали торговельні шляхи. Збираючи з купців мито, каганат міцнів. Великим містом був також Саркел на Дону. Джерелом збагачення хозарської верхівки були грабіжницькі напади на сусідні народи. Хозарам платили данину поляни, сіверяни, в'ятичі,

Полюддя

На початках Київської Русі як держави великий князь київський не сидів на місці. Разом зі своєю дружиною він мав надзвичайно діяльний і рухливий спосіб життя. Весна й літо минали в далеких військових походах і мандрах, осінь і зима присвячувались «полюддю» – круговому об'їзду підвладних князеві земель, з яких він збирав данину власноруч. Розмір данини не був визначений конкретно, що давало простір для зловживань, які, в свою чергу, ставали причиною повстань.

Корабель варягів

Уперше кораблі варягів згадуються в життєписі короля остготів (540-й р. н.е.). Більш детально описує їх Лев Філософ (IX ст.). Довжина деяких суден цього класу сягала 41 м. Обшивка дубова, з традиційним для півночі способом внакрив. Платформи вздовж бортів закриті щитами воїнів і призначені для лучників і пращників. Вітрила розшивали золотом, зображеннями гербів вождів, різними знаками і символами. Корабель прикрашали дерев'яною головою змія чи дракона, тому варяги називали свій корабель «драконом» або «великим змієм» – драккаром.

радимичі. Східні слов'яни вели з каганатом тривалу боротьбу, яка завершилася в другій половині X ст. за князя Святослава. Хозарська держава поширила свою владу на племена Північного Причорномор'я та значної частини Криму.

Наприкінці VII–VIII ст. хозари, аланські й болгарські племена проникли до Криму. Населення Криму було складним з етнічного погляду. Тут жили нащадки давніх народів: скіфів, сарматів, греків, готів, а також слов'яни, які мешкали в Криму вже в III ст. Вони займалися землеробством, ремеслами, торгівлею. Важливу роль у житті Кримського півострова відігравав Херсонес. На початку VI ст. він входив до Візантійської імперії. У IX ст. місто переживало економічне й культурне піднесення. Жили в Херсонесі і русичі. З VI ст. у залежності від Візантійської імперії перебував Боспор, що наприкінці VII ст. був за-

Кам'яний ідол

Більшість кам'яних ідолів зроблено схематично й узагальнено, хоча в ряді випадків, як, наприклад, на цьому малюнку, видно, що давньому скульпторові не бракувало ні спостережливості, ні професійного рівня: скульптура має характерне обличчя, в руці келих, очевидно, з рогу, на кисті руки – браслет, за поясом чаша чи футляр для рогу.

хоплений хозарами. Згодом Боспор перейшов у володіння руських князів і дістав назву Корчів. На південному узбережжі Криму у VI ст. лежала «країна Дорі», що її заселяли кримські готи, відомі як землероби й воїни. В VI ст. Візантія збудувала тут фортеці Алустон (сучасна Алушта) і Горзувіт (сучасний Гурзуф).

З півночі слов'янам загрожували *нормани (варяги)*. Зі Скандинавії вони нападали на слов'ян. Варяги збирали данину з ільменських словен, кривичів, чуді та мері. Місцеве населення неодноразово повставало і виганяло їх. Київські князі також споряджали загони для боротьби з варягами. З цією боротьбою пов'язане заснування Новгорода, міста при впадінні річки Волхов у озеро Ільмень, що мало перегородити варягам шлях на Русь.

Географічні умови Русі не давали змоги норманам зненацька напасти на жодне місто й захопити його. Великим норманським загонам не вдавалось непомітно проникнути в глиб країни по системі річок і *волоків*. Вони могли здійснювати лише поодинокі напади на найближчі до морського узбережжя землі. Нормани найчастіше прибували на Русь як купці або у складі найманих військових дружин. Вони не мали права проживати в давньоруських містах. Тому норманів на Русі було небагато. У слов'янському оточенні вони швидко *асимілювалися*, втрачали свої особливості в побуті й культурі.

Асиміляція – злиття одного народу з іншим

Запитання і завдання

1. Простежте по карті територію розселення східнослов'янських племен. 2. Охарактеризуйте перші державні утворення у східних слов'ян. 3. Розкажіть про заснування Києва. 4. Якими були відносини східних слов'ян із сусідами? 5. «Нормани відіграли вирішальну роль

у створенні Київської Русі». Спростуйте цю точку зору, спираючись на текст уроку.

Давньоруський літопис про заснування Києва

Документ

Кий – легендарний засновник Києва, найстарший з родини полянських князів (Кий, Щек, Хорив, Либідь). За легендою, яку подає «Повість минулих літ», вони збудували місто і назвали його на честь старшого брата – Києвом.

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К. Дніпро, 1989. – С.4–5.

16. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ

ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Розвиток виробництва у східних слов'ян зумовив зростання продуктивності праці, вдосконалення землеробських знарядь. Відпала потреба в спільному обробітку землі. Земля і все вирощене на ній переходило у власність окремих родин. Сім'ї, що жили на одній території, об'єднувалися в сусідську територіальну громаду. Поміж членів громади посилювалося майнове розшарування. Родоплемінна знать, старійшини, воєначальники зосереджували в своїх руках багатства. Перш за все – ділянки орної землі, на яких застосовувалася праця

рабів або збіднілих членів громади. Поступово племінна верхівка перетворювалася на землевласників, а вільні общинники поповнювали категорії залежного населення.

З розкладом родоплемінного ладу замість племінних союзів поступово утворювалися нові територіальні об'єднання – князівства, на чолі яких стояли князі. Центрами їх стали *«городи»*: у полян – Київ, у ільменських словенів – Новгород, у сіверян – Чернігів тощо. Для утримання влади, захисту своїх земель та завоювання нових територій князі формували військові загони – дружини.

Назва «город» походить від огороджених валом або частоколом, ровом населених пунктів. В Україні існує багато старих міст, які мають коренем слово «город» (Городище, Вишгород, Ужгород та ін.). За князівських часів «город» складався з двох частин: внутрішньої на високому місці (дитинець), де жив князь і його оточення, та зовнішньої (окольний город), де мешкали ремісники і торгівці

Процес об'єднання слов'янських князівств у єдину державу прискорювало ускладнення зовнішньополітичної ситуації, зумовлене «великим переселенням народів». Через південні східнослов'янські землі йшли на Дунай болгари та угри, хвилями накочувалися кочовики, великого лиха завдали авари, хозари, з півночі слов'янам загрожували нормани.

Для боротьби із навалою зовнішніх ворогів окремі князівства об'єднувалися. Вже в VIII–IX ст. існували три великі східнослов'янські державні утворення, які арабські автори називали так: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (Новгородська земля), Артанія (Причорноморська Русь).

Найбільшим було державне об'єднання, до якого входили поляни, деревляни й сіверяни. Літописець називає його *Руською землею*. Історичним її ядром стало Середнє Подніпров'я. Сучасники – арабські й візантійські автори – називали перше державне об'єднання східних слов'ян *Руссю*, а народ, що населяв його, – *русами*. Оскільки центром цієї держави був Київ, у історичній літературі вона дістала назву *Київська Русь*.

КНЯЗІ ДІР І АСКОЛЬД

Давньоруські мечі

Давньоруські воїни-дружинники були озброєні довгими двосічними мечами. Довгий час учені сперечалися, хто і де їх виготовляв. Суперечки тривали б і досі, якби не знахідка київських археологів – вони викопали меч, на якому був напис слов'янською мовою «коваль Людота». Автограф коваля однозначно засвідчив – давньокиївські ремісники не тільки вміли виготовляти високоякісну зброю, але й були людьми освіченими.

Під 862 р. літописець згадує київських князів Діра і Аскольда. Очевидно, вони були останніми зі слов'янської династії князів, початок якій поклав Кий. Правили вони, напевно, у різні часи. Їхнє князювання позначилося низкою видатних подій. Дір князював у 30–50-х роках IX ст. Він уже володів багатьма містами, значною територією. До його столиці приїздили купці з інших країн.

Особливого розголосу набув морський похід руських дружин під проводом Аскольда на Константинополь. Кораблі русів йшли з такою швидкістю, що вісники із захоплених ними поселень не встигли попередити Константинополь про небезпеку. На світанку 18 червня 860 р. руський флот з 200 лодій увірвався до бухти Константинополя Золотий Ріг. Берегова сторожа не встигла натягти над поверхнею води велетенський ланцюг, яким, звичайно, надійно перекривала вхід до бухти. З лодій висадилися воїни, що одразу почали облогу мурів столиці Візантії. У місті виникла паніка. Імператор з військом перебував на той час у поході проти арабів. Візантійський автор описав цю подію так: «Народ вийшов з країни північної... й племена піднялись від країв землі, тримаючи лук і спис, вони жорстокі й немилосердні, голос їхній шумить, мов море». Руси хотіли захопити місто ураз, а коли це не вдалося, розпочали облогу і пограбували передмістя. Але переконавшись, що місто їм не взяти, зняли облогу і з великою здобиччю повернулися додому. Облога Константинополя стала своєрідним пунктом відліку руської історії у грецьких хроніках. «Повість минулих літ» зазначає, що від цього часу «началася прозиватися Руська земля», тобто Візантія визнала східнослов'янську державу.

ПОЧАТОК ПОШИРЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ

У 839 р. посольство русів відвідало Константинополь, увагу язичників привернули чудові храми, урочистість православного богослужіння. На думку деяких учених, за часів князювання Аскольда розпочалося поширення християнства на Русі. Але хрестилися лише дружинники князя та дехто з найближчого його оточення. Вважається, що князь Аскольд був одним з перших християн на Русі. До того часу відноситься і зародження церковної організації. Але нове віросповідання зустріло впертий опір з боку широких мас і значної частини панівної верхівки. Результатом такого спротиву стало насильницьке усунення Аскольда з київського столу.

Апостол Андрій встановлює хрест на горі, де виник Київ

«Повість минулих літ» подає цю подію так: «Андрій... за приреченням Божим, прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так-от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий і церков багато воздвигне Бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ...»

Запитання і завдання

1. Поясніть походження назви держави східних слов'ян – Київська Русь. 2. Що відомо про київських князів Діра й Аскольда? 3. Розкажіть про перший похід русів на Візантію. 4. Коли почалося поширення християнства на Русі?

Документ

«Окружне посланіє» східним митрополитам патріарха Фотія

Підкоривши сусідні народи і через це занадто загордившись, вони підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер вони поміняли еллінську і безбожну ві-

Прочитавши документи, подумайте, про які події йдеться. Знайдіть у підручнику текст, ілюстрацією якого є дані уривки.

ру, якої раніше дотримувалися, на чисте християнське вчення, ввійшовши до числа підлеглих нам і друзів, і в них розіграпись така строга віра і ревнощі, що вони прийняли пастиря і з великим завзяттям виконують християнські обряди.

Життєпис імператора Василія I Македонянина

Як характеризуються руси в цих документах?

Документ

І народ росів, войовничий і безбожний, щедрими подарунками золота і срібла і шовкового одягу Василій залучив до переговорів і, уклавши з ними мирний договір, переконав їх стати учасниками божественного хрещення, влаштував так, що вони прийняли архієпископа.

Літопис про княжіння Аскольда і Діра в Києві

Порівняйте документ з відповідною частиною тексту параграфа, знайдіть розбіжності.

Документ

І було в нього [Рюрика] два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесароградa з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони [тамтешні жителі] сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їх-

Київське військо (з давнього малюнка)

Давньоруські літописи – першоджерело відомостей про нашу історію і людей, які її творили. Тому їх пильно вивчали і вивчають от уже сотні років. Водночас літописи – ще й явище в історії світового мистецтва. Поруч з рукописним текстом тут подано й малюнки давніх художників, що передають нам колорит тогочасної епохи в графічних образах.

ньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір зостались удвох у городі цьому.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.12.

17. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ПЕРШИХ КНЯЗІВ

Рюрик княжив з 869 по 879 рік. Столицею своїх володінь обрав Новгород. Призначав по прилеглих йому містах і землях своїх начальників і прагнув об'єднати своїх підданців шляхом переселення й укладання шлюбних союзів.

Пояснюючи виникнення Київської держави, літописець Нестор пише так:

«У рік 6370[862]. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву».

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні звуться свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами, – отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти нами».

З приводу літописного епізоду про запрошення варягів та самої назви «Русь» протягом кількох століть серед істориків точилися дискусії. На сьогодні ж встановлено, що іноземні хроністи називали нашу землю і народ «руссю» задовго до появи варязьких дружин у руських князів, тобто назва ця – автохтонна, слов'янська.

Після смерті братів Рюрик став правителем північної групи східних слов'ян і родоначальником династії Рюриковичів.

ПРАВЛІННЯ ОЛЕГА В КИЄВІ (882–912 рр.)

Після смерті у 879 р. Рюрика правління в Новгороді перейшло до його воєводи Олега, який був опікуном Рюрикового сина Ігоря. Правив Олег від імені мало-

Роки князювання ***Олега*** в Києві (882–912) характеризувались активізацією процесу об'єднання давньоруських земель. Влада Києва поширилась не лише на полян, деревлян і сіверян, але й новгородських словенів, кривичів, радимичів, хорватів, уличів та неслов'янські племена чудь і мерю.

го Ігоря, але фактично був повновладним князем. У 882 р. він зі своєю дружиною спустився на човнах по Дніпру і оволодів Києвом, убивши тамтешнього князя Аскольда. Олег проголосив Київ своєю столицею. За його правління були об'єднані майже всі східні слов'яни, що стало вирішальним кроком на шляху до створення держави Київська Русь. Влада Києва поширилася не тільки на полян, деревлян і сіверян, а й на ільменських (новгородських) словенів, кривичів, радимичів, білих хорватів, уличів, на неслов'янські племена чудь і мерю.

Наприкінці IX – на початку X ст. Русь досягла значних успіхів на міжнародній арені. Одним із важливих заходів Олега була спроба захистити державу від нападів варягів. Він домовився з ними, що сплачуватиме щорічно 300 гривень данини, якщо варяги відмовляться від своїх набігів на Русь.

Як говорить літопис, 907 року Олег на чолі великого війська, зібраного з підвладних земель, і хорватів та дулібів, які приєдналися до нього як союзники, здійснив по суші і водою похід на Візантію і на знак перемоги над нею прибив свій щит на воротах Царгорода. Візантія змушена була сплатити київському князеві величезну данину і підписати з ним угоду. За цією угодою руські купці дістали можливість вільно приїжджати в Константинополь і торгувати безмитно. Руські посли і купці, які перебували в Константинополі, протягом шести місяців забезпечувалися продовольством, одержували безплатно хліб, вино, м'ясо, овочі, користувалися лазнею. На дорогу додому візантійський уряд повинен був забезпечити їх якорями, канатами, вітрилами – тобто всім необхідним корабельним спорядженням.

Варязький одяг

Вікінг – пірат і воїн, шукач здобичі й слави, які могли йому дати бойові подвиги. В Європі їх називали «північними людьми», «норманами» у Франції, «аскеманами» в Німеччині, «варангами» у Візантії і «варягами» в Русі. Одяг і озброєння варягів складалось із легких обладунків, шолома часто рогатого, щоб ворогу важче було завдавати ударів, іноді списа, кинджала і завжди – меча. Серед них були особливі воїни, яких називали берсерками (чи берсеркієрами). Це були люди, одержимі боєм. Вони не носили обладунків, сп'янілі боєм, зривали із себе одяг і бились, не помічаючи ран, не відчуваючи болю. Рубались одразу двома мечами – з правої і лівої руки. Один такий воїн був вартий двадцяти звичайних і високо цінувався вождями варягів.

Руська бойова лодія

Слов'яни були майстерними суднобудівниками. Відомо, що вже в VI–VIII століттях вони плавали по Чорному і Середземному морях. Називались такі типи суден скедії, лодії та кораблі. Лодії – досить велике судно, на якому розміщалось 40 і більше людей. Для збільшення місткості до видовбаного із цільного дерева корпусу по боках нарощувались борти із дощок. Лодія мала велике багато орнаментоване полотняне вітрило. Веслувальники ховались від сонця під навісом.

Ще чіткіше обумовлено правові норми руcько-візантійських відносин у договорі 911 р. Згідно з ним сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини – вбивство, бійки, крадіжки; зобов'язувалися надавати допомогу торговельним суднам, які зазнали катастроф, повертати полонених і втікачів.

Іншим важливим напрямом міжнародних інтересів Русі наприкінці IX – на початку X ст. були країни Арабського халіфату. Арабський письменник Аль-Масуді розповідає про похід 912–913 рр., коли 500 руських кораблів, що мали по 100 чоловік на кожному, пройшли Волгою й досягли південного узбережжя Каспію.

У літописах, художніх творах до нас дійшла легенда про смерть Олега від укусу змії.

ІГОР
(912–945 рр.)

Після смерті Олега київським князем став Ігор. У свідченнях писемних джерел

Князь Олег перед воротами Константинополя

За князювання Олега про Київську Русь, як могутню державу, заговорив світ. Спричинився до цього похід князя 907 року на Візантію. Сушею й морем велике військо Олега підійшло до Константинополя – столиці наймогутнішої на той час Візантійської імперії. Налякані раптовим нападом, обложені не зуміли організувати оборону. На знак перемоги Олег прибив на ворота Константинополя свій щит.

Ігор продовжив об'єднання Київської держави, започатковане Олегом: приєднав до Києва велику територію між Дністром і Дунаєм. Загинув Ігор безславно: зібравши данину з деревлян, він пішов по неї вдруге і був убитий.

про початок його діяльності є розбіжності. Відомо, що він продовжив політику свого попередника, спрямовану на посилення центральної влади та на об'єднання східнослов'янських племен в одній державі. Початок князювання Ігоря співпав зі значним погіршенням внутрішнього й міжнародного становища Русі. Вийшли з покори Києву деревляни, на яких Ігор пішов війною, наклав данину більшу, ніж раніше. Протягом трьох років князь боровся з уличами, але остаточно підкорити їх йому не вдалося.

За часів Ігоря біля південних кордонів Русі вперше з'явилися печеніги. В 915 р. вони уклали з Києвом мир і відійшли до Дунаю, однак уже 920 р. угоду було порушено. Візантія боялася посилення Русі й спрямувала проти русів печенігів. Ось що писав візантійський імператор Константин Багрянородний: «Знай, що поки василевс ромеїв буде в мирі з *пачинакітами*, ні роси, ні турки не можуть нападати на державу ромеїв за законом війни... побоюючись, що василевс застосує силу цього нападу проти них... Пачинакіти зв'язані дружбою з василевсом і, заохочені його грамотами й дарами, можуть легко нападати на землю росів і турок...» Врешті-решт, подвійну гру Візантії було розкрито.

Пачинакіти – назва печенігів

У 941 р. Ігор, скориставшись тим, що Візантія вела війну з арабами, разом із військом вирушив на кораблях до Константинополя. Поблизу міста русів зустрів добре озброєний візантійський флот, що палив кораблі *«грецьким вогнем»*. Багато руських воїнів загинуло. Похід завершився поразкою. Проте 944 року Ігор пішов на Константинополь удруге. Було укладено договір, який був для Русі вже не такий вигідний, як попередній: руські купці знову мали сплачувати Візантії мито. Ігор зобов'язував-

Грецький вогонь – набої з горючою сумішшю, які за допомогою катапульти перекидалися на кораблі ворога

Вулиця Києва VIII–IX століть

Своїми масштабами древній Київ перевершував не лише всі давньоруські міста, а й багато великих центрів середньовічної Європи. Купці з далеких і ближніх країн везли сюди товари і, в свою чергу, охоче купували вироби місцевих умільців. Добре йшли зерно, м'ясо, овочі, вирощені в прикиївських селах і привезені у вигляді данини з удільних князівств. Таку ось сценку на давньокиївській вулиці уявив собі художник. Пофантазуй і ти, поставивши себе на місце хлопчика, якого мама вперше привела до великого міста...

ся не нападати на візантійські землі і не пропускати до візантійських володінь у Криму болгар.

У 944 р. Ігор здійснив також похід на Закавказзя. Руські війська взяли міста Дербент, Бердаа і з великою здобиччю повернулися додому.

Часті воєнні походи відривали від мирної праці багато людей. Відшкодувати втрати князь сподівався шляхом укладення вигідних торгових угод з Візантією, а також за рахунок данини з підлеглих Києву земель. У листопаді, коли закінчувалися всі сільськогосподарські роботи, а річки та болота сковувала крига, князі відправлялися на *полюддя*, тобто круговий об'їзд, а саме в землі кривичів, сіверян, деревлян, дреговичів та інших слов'ян, які сплачували їм данину. Нерідко відбиралися не тільки надлишки продуктів, а й вкрай необхідне для сім'ї. Пробувши в цьому «кормлінні» всю зиму, вони у квітні, коли скресає крига на Дніпрі, поверталися до Києва.

Трагічно для Ігоря завершилося полюддя *945 р.* Після завершення традиційного об'їзду деревлянської землі князь вирішив повернутися і збільшити обсяг здобичі. Відправивши дружину до Києва, він з невеличким загоном воїнів повернувся до деревлян. Почувши про це, вони вирішили: «Якщо внадиться вовк до овець, то вино-

Піднесення данини князю підвладними племенами (малюнок з літопису)

Право Києва брати данину з удільних князівств з'явилося в період формування території Київської Русі. З боку новоприєднаних земель це був знак покори і визнання київського князя як зверхника.

сить по одній усе стадо, коли не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ем його, то він усіх нас погубить». Під Іскоростенем деревляни вбили Ігоря й знищили всю його дружину. Ці події увійшли в історію як *повстання деревлян.*

Запитання і завдання

1. Відзначте позитивні моменти в діяльності Олега. **2.** Що спільне було в діяльності Олега й Ігоря? **3.** Які проблеми стояли найгостріше для Київської Русі часів Олега й Ігоря? **4.** Співставте договори Русі з Візантією 907 р. та 944 р. **5.** Почніть заповнення таблиці «Видатні князі Київської Русі»:

Князь	Роки правління	Внутрішня діяльність	Зовнішньополітична діяльність

Літопис про угоду князя Олега з візантійським імператором (907 р.)

Документ

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоб не пустошив він Грецької землі.

Олег тоді, трохи відступивши од города, почав мир ладнати з обома цесарями грецькими, з Леоном і з Олександром. Він послав до них обох у город Карла, Фарлофа, Вермуда, Рулава і Стемида, кажучи: «Згоджуйтесь мені на данину». І сказали греки: «Чого хочете – [того] ми й дамо тобі». І зажадав Олег дати воям на дві тисячі кораблів по дванадцять гривень на кочет, а потім давати уклади на руські городи – спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, – бо по тих городах сиділи князі, під Олегом сущі.

Уклади (або уклади) – контрибуція, або щорічна данина

«[Коли] приходять руси, нехай посольське беруть, скільки [посли] хотять. А якщо прийдуть купці, хай беруть місячину на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів. І нехай дадуть їм митися, скільки вони хотять. А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, і [все], скільки треба».

І згодилися греки, і сказали обидва цесарі і боярство все: «Якщо прийдуть руси не для торгу – хай місячини не побирають. Хай заборонить князь людям своїм, русам, які приходять сюди, щоб не творили вони капості в селах і в землі нашій. Руси, що прибувають, нехай живуть коло [церкви] Святого Мама. А [коли] пошле цесарство наше [своїх мужів], хай ті перепишуть імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою.

Місячина – провіант на місяць

Вода в посушливому Константинополі мала велику вартість, а купання в лазні вважалося великою розкішшю і навіть засобом лікування

Церкву монастиря Святого Мами (Маманта) було збудовано не в самому місті, а за фортечною стіною північно-західного (Влахернського) району Константинополя біля правого (південного) берега затоки Суд (Золотого Рогу), поблизу старих Влахернських воріт: цими воротами, очевидно, і пропускали русичів до Царгорода

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.18.

18. ЗМІЦНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СЕРЕДИНІ X СТОЛІТТЯ

КНЯГИНЯ ОЛЬГА ТА ЇЇ РЕФОРМИ

Регент – тимчасовий правитель держави замість монарха

Після смерті Ігоря через неповноліття його сина Святослава *регентом* стала мати Святослава княгиня Ольга. Про походження її та життя до того часу, коли вона стала великою княгинею київською, відомо мало. Збереглися напівлегендарні відомості, на підставі яких можна вважати Ольгу дочкою псковського володаря, васала київського князя.

Ольга придушила повстання деревлян, повернула деревлянську землю під владу

Правління *Ольги* (945–957) «наймудрішої серед усіх людей», як характеризує її літописець, позначене відносним спокоєм у внутрішньому житті держави. Придушивши повстання деревлян, що вбили її чоловіка, вона першою з князів спробувала впорядкувати збір данини, увівши норми податку – «устави», «уроки», «дані».

Києва, обклала її даниною. Щоб запобігти новим заворушенням, вона змушена була провести реформи, в результаті яких було введено фіксовані норми повинностей.

Поширювалася феодальна власність на землю. Виникали нові городи, що були господарськими осередками. Ольга мала власні села – Ольжичі, Будутине і свій «град», тобто замок, – Вишгород. У Києві розташовувалася офіційна резиденція Ольги. Це був великий двоповерховий кам'яний будинок, прикрашений архітектурними деталями з мармуру та червоного шиферу.

За Ольги виріс міжнародний престиж Русі. Незадовго до смерті велика княгиня в супроводі великого почту відвідала Константинополь. Її прийняв візантійський імператор Костянтин Багрянородний, і хоча дипломатичної угоди вони не уклали, але досягли домовленості про тісніші зв'язки Київської Русі з Візантією. Прийом Ольги візантійським імператором і почесті руській княгині при візантійському дворі були дипломатичним

Палац Ольги в Києві

У «Повісті минулих літ», розповідаючи про прийом Ольгою деревлянських послів, літописець дає опис її кам'яного палацу. Місцезнаходження його було вказане доволі точно, що й підтвердили археологічні розкопки. На схилі Андріївської гори (над садибою №38 по Андріївському узвозу) було виявлено фундаменти палацу Ольги, за якими зроблено цю реконструкцію.

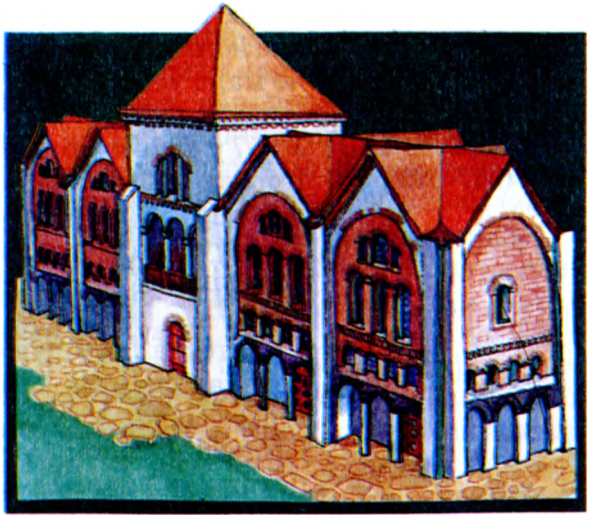

Давньоруські воїни

Військовий костюм склався на Русі давно. Вже з X ст. – значно раніше, ніж у Західній Європі, – як натільний обладунок використовувалась кольчуга. Голову захищав кутий залізний шолом. Додатковим захисним обладунком був щит, загострений знизу.

актом, що засвідчив зростаючу роль Києва. Ольга багато зробила для підвищення могутності Київської Русі. Київська Русь підтримувала дипломатичні відносини з іншою великою державою середньовічного світу – Німецьким королівством. Країни обмінялися посольствами. 961 року посольство, очолюване єпископом Адальбертом, прибуло до Києва з метою поширення на Русі християнства, але його неприв'ітно зустріли. Його місія не мала успіху.

СВЯТОСЛАВ (957–972 рр.)

У 957 р. київським князем став Святослав Ігорович. Він уславився передусім своїми походами, в яких провів майже все життя. Внутрішнє управління країною він полишив спочатку на матір, а потім на синів.

Святослав був дуже невибагливим. У походах спав на землі, підклавши під голову сідло.

Перед походом Святослав завжди попереджав ворогів: «Йду на ви». Князь

«Запорожцем на престолі» називав М.Грушевський ***Святослава***, що княжив на Русі з 957 по 972 рік. Мужній воїн і талановитий полководець, він усі роки свого правління провів у походах і битвах. Ім'я його гриміло по всій Східній Європі і Західній Азії, про нього писали історики Візантії та арабського світу.

здійснив значні походи: у *965 р.* завдав поразки Хозарському каганату й зруйнував Ітіль – його столицю, воював проти ясів (осетинів) і касогів (адигейських племен) на Північному Кавказі, повернув під владу Києва в'ятичів, які платили данину хозарам, вдало воював з болгарами, котрі жили на Середній Волзі. Усі ці походи мали велике значення для зміцнення Давньоруської держави і розвитку господарських відносин, бо відкривали купцям волзький торговельний шлях до східних країн, сприяли освоєнню Подоння, Приазов'я, Кубані. На Таманському півострові, зокрема, виникла велика руська колонія – князівство Тмутаракань.

Домігшись перемоги на сході, Святослав у 968 р. вирушив у *перший дунайський похід*, на допомогу Візантії у війні з Болгарією. Розгромивши болгарське військо, зупинився у Переяславці на Дунаї, куди збирався перенести свою столицю. Він говорив: «Хочу жити в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться...»

У відсутність Святослава до Києва підступили печеніги. Одному хлопчині, який удав із себе глухонімого, вдалося пройти через печенізьке оточення і повідомити князя про скрутне становище Києва. Святослав спішно покинув Болгарію, щоб врятувати свою столицю. Бояри й мати йому докоряли: «Ти, княже, чужої землі шукаєш та пильнуєш, а свою покинув: трохи нас не забрали печеніги – і матір твою, і дітей твоїх». Але Святослав, прогнавши печенігів, знову став збиратися на Дунай.

Перед новим походом у Болгарію Святослав реформував систему державного правління. Він замінив племінних вождів у трьох найважливіших центрах на своїх синів: старшого – Ярополка – посадив у

Києві, другого – Олега – у Вручому, у деревлян, третього – Володимира – в далекому Новгороді. Впорядкувавши таким чином державу, *970 р.* князь вирушив у *другий дунайський похід*.

Однак ситуація на Балканах змінилася не на користь Русі. Візантія, що втягнула Святослава у ці війни, злякалася швидких перемог русів та зміцнення Київської Русі і стала підтримувати болгар. Сили були надто нерівними. Три місяці (971 р.) руські дружини боронилися в Доростолі. Нарешті, у липні Святослав зважився на вирішальну битву. Він звернувся до воїнів із закликом стояти міцно й дати опір ворогу, на що вони відповіли: «Де, княже, твоя голова впаде, там і ми ляжемо». У битві грекам було завдано великих втрат, але важкооз-

Київська Русь у IX–XI ст.

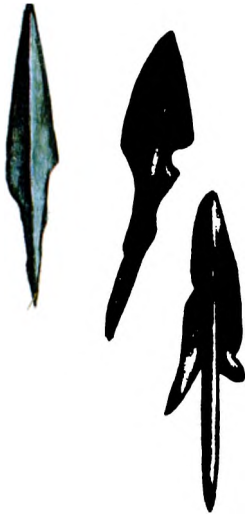

Під час археологічних розкопок найчастіше зустрічаються наконечники стріл та навершя мечів, які збереглися завдяки тому, що були виготовлені з дорогоцінних металів та каміння.

броєна кіннота імператора переломила хід подій на його користь. Русам довелося повернутися до Доростола. Святослав змушений був погодитися на переговори і підписати мир, відмовившись від завойованих земель у Подунав'ї; про виплату Візантією данини Русі, звичайно, в договорі не було й слова. Греки відпустили русів, забезпечивши військо (лишилося близько 22 тис. з 60 тис. воїнів) провіантом.

Та навіть переможеного Святослава Візантія боялась. Тому імператор Цимісхій послав до печенігів свого дипломата, і той за великі гроші найняв одного з ханів, аби той зненацька напав на виснажене руське військо. Зима застала Святослава з військом у дорозі, і він збирався зимувати на одному з дніпровських островів. Тут і напав на нього печенізький хан Куря. У бою Святослав загинув. Сталося це у 972 р. Печенізький хан звелів зробити з черепа князя кубок, з якого пив на бенкетах на честь цієї знаменної для нього перемоги. Святослав залишився для прийдешніх поколінь зразком воїна і полководця, який не шкодував сил для Вітчизни і наклав головою, обороняючи її від ворогів.

Зі смертю Святослава закінчилася ціла доба в історії Київської Русі, коли зовнішнім проблемам приділялося більше уваги і сил, ніж внутрішнім. Наступники Святослава, навпаки, більше уваги зосереджували на внутрішніх проблемах. До цього їх спонукали серйозні зрушення у житті руських земель.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте діяльність княгині Ольги. 2. Яке значення для Русі мали походи Святослава? 3. Продовжіть заповнення таблиці «Видатні князі Київської Русі».

З промови князя Святослава до воїнів під Доростолом

Документ

Одні йому радили тихо в темну ніч утекти; інші – помиритися з ворогами, присягти їм на вірність. А Святослав сказав: «Якщо так зробимо, то загине слава, супутниця зброї росів, що легко перемагала сусідні народи і без пролиття крові підкоряла цілі країни, якщо ми тепер ганебно поступимося римлянам. Отже, з відважністю предків наших із думкою, що руська сила непереможна, станемо мужньо на бій за життя наше. У нас немає звичаю рятуватись, тікаючи до батьківщини, або жити переможеними, або, вчинивши славетні подвиги, умерти зі славою».

Як ця промова характеризує князя Святослава?

Візантійський історик Лев Диякон про похід на Візантію руської дружини в 971 р.

Документ

Коли почався великий бій, скіфи... не могли витримати нападу кінної фаланги і без слави полягли на місці. Сам Святослав, поранений і сходячи кров'ю, не лишився б живий, якби не врятувала його ніч...

Святослав цілу ніч журився з приводу поразки своєї раті, досадував і палав гнівом. Але, почуваючи, що нічого вже не може вчинити непереможеному нашому війську, вважав за обов'язок розсудливого полководця, не впадаючи в розпач у крайніх обставинах, усіма силами намагатись зберегти решту війська. Отже, на другий день уранці посилає до імператора просити миру з такою умовою: тавроскіфи повинні віддати римлянам Доростол, відіслати полонених, вийти з Місії і повернутись на свою батьківщину; римляни ж повинні дати їм безпечно відплисти на суднах своїх... дозволити привозити до себе хліб і посланців для торгівлі у Візантії вважати, як раніше, звичайно друзями...

Про які якості Святослава як полководця свідчить ця розповідь?

Тавроскіфи – йдеться про русичів

Доростол – місто в Болгарії

Місія – тут: Болгарія

ТЕМА 5

РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

19. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (980–1015 РОКИ)

МІЖУСОБНА БОРОТЬБА НА РУСІ ПІСЛЯ СМЕРТІ СВЯТОСЛАВА

1. Що таке міжусобна боротьба?

2. В історії яких європейських країн ви зустрічалися з цим явищем?

На кінець X–XI ст. припадає період найвищого піднесення Київської Русі. Пов'язане воно було з князюванням Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. За їхнього правління Давньоруська держава стала єдиною, вдалося дещо вгамувати кочовиків; розвивалося господарство, розширювалися зв'язки Русі з іншими країнами. Київська Русь перетворилася на одну з найбільших європейських держав.

Після смерті Святослава між його синами розпочалась запекла боротьба за владу. Старший син Ярополк пішов війною на Олега, що сидів у Вручому, розбив його військо, забрав Деревлянську землю під свою владу. Невдовзі захопив і Новгород. Володимир, який княжив там, утік за море до варягів, де зібрав військо, відвоював Новгород і розпочав наступ на Київ. Ярополк утік до Родні (поблизу сучасного Канева), де два варяги, намовлені Володимиром, вбили його.

Князівська усобиця знаменувала ускладнення внутрішнього життя Київської держави. Потрібні були серйозні зміни в управлінні країною.

ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЗА ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА

Отже, у **980 р.** Володимир став єдиновладним князем Русі. Він зібрав усі землі свого батька, прилучив до Києва решту східнослов'янських племен навколо Києва. Згодом ходив на Галичину, відбив у поляків і повернув червенські міста – Перемишль, Червен та інші. Підкорив радимичів, в'ятичів. За Володимира було завершено об'єднання східнослов'янських земель у єдину державу. Київська Русь стала найбільшою державою Європи. Вона простягалася від Карпатських гір до Волги і Кавказу, мала площу понад 800 тис.кв.км. Населена вона була переважно слов'янами. Неслов'янські народи – чудь, меря, весь, які розселилися на північному сході, – становили незначну частину. Посилилися позиції Русі в Криму. До складу Тмутараканського князівства було включено Керченський півострів. Прилегле море стали називати Руським.

АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ ВОЛОДИМИРА

Перед давньоруською державою, що об'єднала всі східнослов'янські землі, стояла проблема внутрішньої консолідації. Серед заходів, спрямованих на вирішення цього завдання, важливе значення мала адміністративна реформа Володимира Святославича. Зміст її полягав у тому, що землі, де правили залежні від київського князя місцеві князі, передавалися 12 синам Володимира. У результаті було зламано *сепаратизм* племінної верхівки, влада зосередилася в руках одного князівського роду. Намісники від імені київського князя збирали данину, управляли землями й здійснювали суд. Відтоді Київська Русь стала дійсно об'єднаною державою.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення

На зміну родоплемінному поділу держави прийшов територіальний, що є однією з найважливіших ознак справ-

Будівництво храму Святої Софії

На місці, де, за словами літопису, в 1036 році Ярослав відбив останній натиск печенігів, 1037 року почали будувати Софійський собор. На будівництво храму зі всіх земель сходилися майстри, здалека завозили будівельні матеріали: з-під Овруча надходив рожевий шифер, з Полісся сплавляли ліс, з Візантії везли мармур. На жаль, історія не зберегла нам імен майстрів, що зводили цю прекрасну й величну споруду...

жньої держави. Для зміцнення зв'язків між окремими частинами держави Володимир запровадив єдину, спільну для всієї Русі, релігію – християнство за візантійським зразком.

ВІЙНИ З КОЧОВИКАМИ

Однією з головних проблем для давньоруської держави залишалася боротьба з кочовиками, тому було вжито заходів щодо охорони її кордонів. Довелося вести запеклі війни з печенігами, які після знищення Хозарського каганату прибули в причорноморські степи. Під час чергового їхнього нападу на Русь 993 р. Володимир з дружиною зустрів кочовиків на підступах до Києва, на р.Трубіж. Як свідчить літопис, жодна зі сторін не наважувалася перейти річку, а тому вирішили провести поєдинок найсильніших мужів. Руси поставили Кирила Кожум'яку, невисокого на зріст, але кремезного і сильного. Він зборов супротивника. Побачивши це, печеніги втекли до степу. А Володимир, згідно з літописом, заснував город Переяславець на місці, де Кожум'яка «перейняв славу». Ця літописна напівлегенда знайшла своє відображення в одній з найвідоміших українських казок про Кирила Кожум'яку.

Протягом 35-річного правління (980–1015) ***Володимир*** об'єднав усі слов'янські племена Східної Європи, а також частину фінських та литовських. Він охрестив Русь і зробив її наймогутнішою державою Європи.

Похід Володимира на печенігів. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Боротьбу з печенігами Володимир вважав головним завданням своєї зовнішньої політики. Епізоди цієї боротьби детально описані в літописах і відображені в усній народній творчості – билинах та думах.

Надбрамна церква Федора у Переяславі. Кінець XI ст.

Муроване будівництво широко розвивалося не лише в Києві, а й в інших містах. Рештки його виявлено під час археологічних розкопок і в Переяславі. Знайдено нижні частини мурованих Єпископських воріт з баштою, що вела до надбрамної церкви Федора, рештки муру, що оперізував єпископське подвір'я, і невеличку церкву Андрія біля брами. За ними київський архітектор Ю.Асєєв зумів реконструювати зовнішній вигляд надбрамної церкви Федора.

Батальна сцена. Малюнок з Київської псалтирі

Автори рукописних книг, заносячи на сторінки пергаменту розповіді про поточні події, часто-густо вдавалися до ілюстрування найемоційніших моментів (битви, наприклад) малюнками.

Для захисту від печенігів на берегах Сули, Стугни, в південному прикордонні будували укріплені городи. Для оповіщення про небезпеку зі степу було створено систему сигнальних вогнищ. При появі кочовиків на певній відстані одне від одного розкладалися вогнища по всій лінії від прикордоння до Києва. Це унеможливлювало раптовість нападу, скорочувало розміри збитків від навал. За Володимира було розпочато спорудження в Середньому Подніпров'ї укріплень для захисту від набігів степовиків – так званих «змієвих валів», що оточували Київ і простягалися майже на тисячу кілометрів. Назва походить зі східнослов'янських легенд, де оповідається, як міфічний народний герой, борючись з казковим змієм, начебто запрягав його в плуг і проорював гігантські борозни. Змій сконав, а борозни збереглися у вигляді валів. Залишки «змієвих валів» сьогодні можна спостерігати вздовж правого берега річки Стугна в районі міста Обухів.

Володимир прагнув налагодити дружні відносини з європейськими державами. Він одружував своїх дітей з дітьми іноземних володарів. Наприклад, син Ярослав узяв шлюб із донькою шведського короля, а донька Анна з Генріхом I, французьким

5* Р.Лях, Н.Темірова

Св. Софія Київська

Софійський собор – головний храм давньоруської держави, «митрополія руська». Тут проходили урочисті державні церемонії, «сідали за столи» князі, приймали послів. При соборі було засновано бібліотеку та центр книгописання. Архітектурно-художній образ Софійського собору вражає досконалістю й не поступається найвидатнішим тогочасним спорудам світу. Цікава ще одна особливість Софійського собору: за розмірами він не такий вже й великий, але винятково вдала композиція різномасштабних елементів створює враження грандіозності.

королем. Від цього шлюбу народився син, майбутній король Філіпп I.

Останні роки життя Володимира були затьмарені непокорою синів. Проти нього повстав Святополк, котрий княжив недалеко від Києва, в Турові, за що його було кинуто до в'язниці. А в 1014 р. відмовився сплачувати податки Ярослав, який правив у Новгороді. Володимир страшенно розгнівався й став готуватися до походу на Новгород. Але у розпалі приготувань захворів і раптово помер. Сталося це **15 липня 1015 р.** Так скінчилася доба Володимира.

За часів Володимира Святославича Київська держава досягла високого рівня військової могутності, економічного розвитку й культурного піднесення. Вона стала врівень з багатьма державами Європи і Близького Сходу. Навіть Візантійська імперія мусила рахуватися з Руссю.

Українське прикордонне укріплене місто

Для захисту південних рубежів Русі та її столиці Володимир наказав збудувати цілу систему фортець, земляних валів і ровів, що охоплювали величезну територію. Подібне будівництво було під силу лише країні з могутнім матеріальним і людським потенціалом. У новозбудованих прикордонних фортецях оселялись князівські дружини з родинами, і згодом ці фортеці ставали основою великих міст.

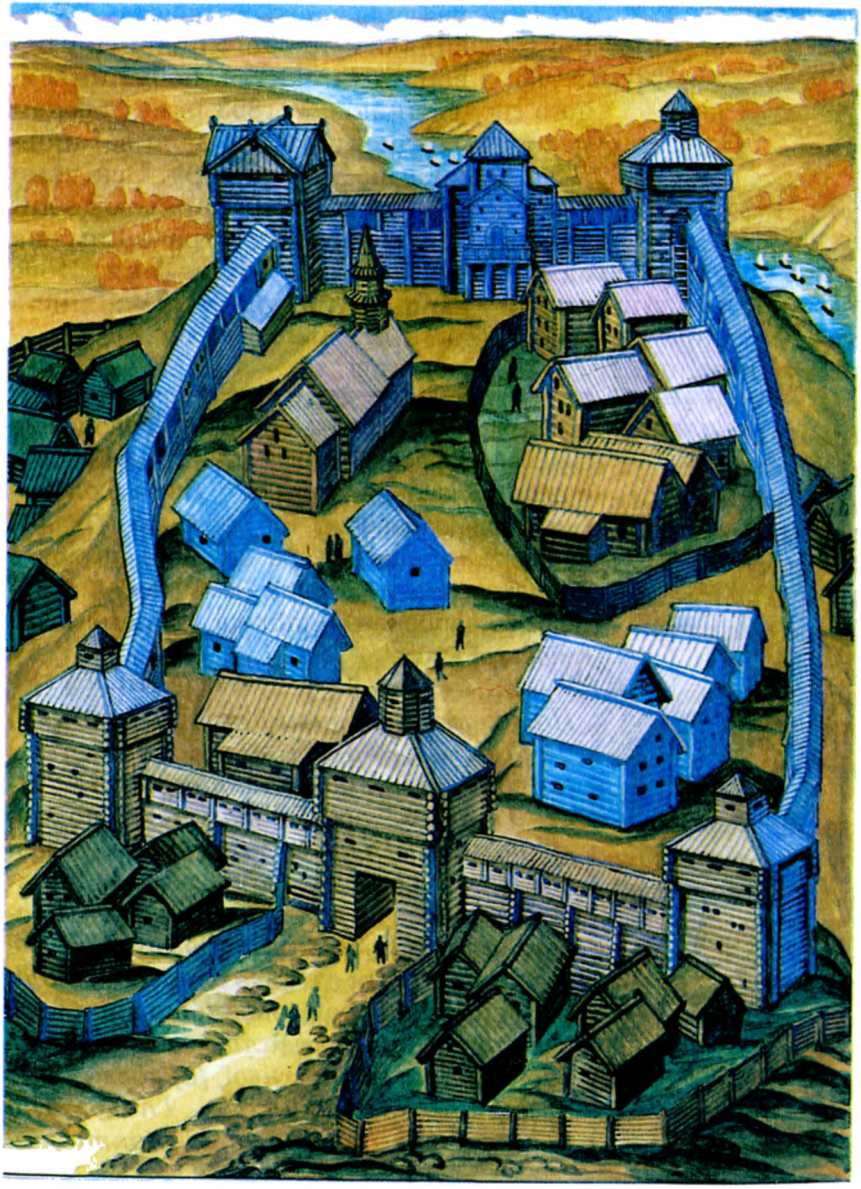

Князювання Володимира – захисника Руської землі – навічно залишилося в пам'яті народу. Сам князь, прозваний Красним Сонечком, оспівувався в піснях, легендах. Про Володимира та його воїнів Іллю Муромця, Добриню Никитича, Олексія Поповича складено билини, які записувалися навіть на початку XX ст. Вони оповідають про його подвиги у боротьбі з ворогами, життя, побут князя, його сподвижників. У 1853 р. над місцем масового хрещення киян було встановлено пам'ятник Володимиру. Оскільки Володимир зарахований церквою до лику святих, у соборі Св.Петра у Римі на одній із стін є його зображення. Його портрет вміщено на банкноті української гривні 1996 р.

Запитання і завдання

1. Розкажіть, за яких обставин Володимир зійшов на київський стіл. **2.** Складіть усну розповідь «Значення діяльності князя Володимира для давньоруської держави». План її запишіть у зошит. **3.** За що Володимира в народі прозвали Красним Сонечком? **4.** Продовжіть заповнення таблиці «Видатні князі Київської Русі».

Літопис про смерть київського князя Володимира Великого

Документ

Помер же Володимир, князь великий, на [селі] Берестовім, і потаїли [смерть] його, бо Святополк був у Києві. І вночі ж, розібравши межи покоями поміст [і] в ковер загорнувши, вірьовками опустили його на землю. І, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці – в церкві, що її він сам був спорудив. Коли ж довідалися про це люди, то зійшлися без числа. І оплакували його бояре яко заступника землі їхньої, [а] вбогії – яко заступника і кормителя... І положили його в гробі мармуровім, опрятавши

Події ці тлумачать так: Святополкові, який за смерті Володимира перебував у Києві, треба було виграти час, аби захопити престол. Він приставив сторожу до покійного батька, щоб приховати його смерть. Та бояри, противники Святополка і прихильники Бориса, вивезли тіло Володимира, і всі кияни дізналися про його смерть

Константин – римсько-візантійський імператор, який проголосив християнство офіційною релігією Римської імперії

Чому було приховано смерть Володимира?

тіло його, блаженного князя, з плачем великим.

Він є новим Константином великого Риму, що охрестився сам і [охрестив] люди свої, – і сей так учинив, подібно йому.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.74–75.

20. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ

ПЕРША РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ВОЛОДИМИРА

1. Коли виникло християнство?

2. Коли відбулося перше знайомство Русі з християнством?

3. Коли стався поділ християнської церкви на католицьку і православну?

4. Чим християнство відрізнялося від язичництва?

Основу язичництва становило обожнення сил природи, вірування у надприродні властивості речей і явищ природи, у духів, що населяли світ і супроводжували людину від народження до смерті.

Вже в IX ст. серед русів були християни. За князювання Олега християн почали переслідувати. Коли 911 р. руське посольство прибуло до Константинополя, імператор Лев прагнув доповнити мирний договір статтею про християнське віросповідання для Русі, як це було за Аскольда, але не мав успіху.

Ситуація змінилася після смерті Олега, коли київським князем став Ігор. Він був терпимий до християнства, хоч сам його не прийняв.

За Святослава на Русі взяла гору тенденція нетерпимості щодо християнської ідеології, було зруйновано православні храми, розгромлено їхні громади. У поширенні християнства Святослав вбачав прагнення Візантійської імперії підкорити собі Русь. Святослав боровся з Візантією. Він не був прихильником її культури.

Зі вступом на престол сина Святослава, Ярополка, язичницькі безчинства знову заступила віротерпимість.

Першим із київських князів Володимир почав карбувати монети. До того монетними одиницями були гривні – зливки срібла певної форми, зв'язані зі старою грошовою системою кун, ногат, векш тощо. Типи монет запозичено у Візантії. Було їх два – срібний і золотий. З одного боку монети був образ Христа, з іншого – постать князя на престолі при всіх регаліях, на деяких замість Христа карбувався знак «тризуба».

Монотеїзм – поклоніння одному богу

Ієрархія – підпорядкованість нижчого рівня вищому

Чергове її порушення на користь язичництва сталося за Володимира Святославича. Він вважав єдиною дієвою силою, на яку можна було спертися, язичництво. Володимир хотів зробити Київ релігійним центром усіх східних слов'ян. Одразу після закінчення війни з Ярополком Володимир створив у Києві пантеон головних язичницьких богів. У центрі міста він звелів поставити дерев'яну статую головного бога – Перуна зі срібною головою та золотими вусами, а також статуї Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокош. Стрибог, що керував вітрами, був напевно богом неба; Дажбог – богом світла, тепла, родючості; Хорс – богом сонця; Симаргл – богом ґрунту; Мокош – жіноче божество родючості й домашнього господарства. Тут же, в центрі, існувало святилище.

Але Володимир швидко переконався, що із встановленням язичницького пантеону на Старокиївській горі Київ не перетворився на єдиний ідеологічний центр усієї Русі. Язичництво з його багатобожжям і відсутністю єдиного верховного божества для всіх східних слов'ян було далеким від ідеї єдності. Язичництво стало гальмом суспільно-політичного і культурного розвитку країни. Відмова від нього була потребою часу.

В інших слов'янських країнах на цей час язичницьку релігію вже заступило християнство. Християнство з його *монотеїзмом, ієрархією* святих, ученням про панування і підкорення, проповіддю про непротивлення злу значно більше відповідало інтересам держави.

Запровадження християнства було підготовлене як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Зв'язки східних слов'ян з християнськими країнами, зокрема з Візантією, існували ще з антських часів. Русь-

Хрещення Києва Володимиром

За «Повістю минулих літ» хрещення Русі відбувалося просто: в певний день Володимир наказав поскидати в Дніпро язичеських ідолів, а всім киянам йти до річки. Люди радо входили у воду, священики читали молитви... Насправді справа виглядала не так ідилічно – ще багато років поспіль в Київській Русі дотримувалися поганських звичаїв. Спробуйте побачити більше, ніж показав вам художник на цьому малюнку, й придумайте коротеньке оповідання на тему: «Хрещення».

ко-візантійські відносини стали постійними.

ОФІЦІЙНЕ ХРЕЩЕННЯ РУСІ 988 р.

987 року у Візантійській імперії спалахнуло повстання проти імператора Василія II. Останній звернувся до Володимира по воєнну допомогу. Володимир погодився за умови, що імператор віддасть за нього свою сестру Анну, на що імператор дав згоду. Допомогу Василію було надано, але імператор не поспішав виконувати свою обіцянку. Одруження Володимира розглядалося як важливий політичний акт, який ставив руського князя нарівні з візантійським імператором. Візантійська *дипломатія*, оберігаючи високе становище імператорського двору в очах європейських держав, намагалася не допускати встановлення династичних зв'язків імператора з правителями «варварських» держав. Володимир вирішив вдатися до зброї. Він відрядив проти візантійських володінь у Криму величезне військо і обложив Херсонес (Корсунь). Русам вдалося відвести від міста воду для пиття, яка надходила туди по трубах, і херсонесці склали зброю. Володимир увійшов до міста і надіслав до Константинополя таке звернення: «Ось я взяв ваше славне місто. Чув я, що маєте сестру на виданні. Якщо не віддасте за мене заміж, то зроблю вашій столиці те саме, що і цьому місту зробив». Імператор відповідав: «Не личить християнок віддавати за язичників. Якщо охрестишся, то і сестру нашу візьмеш... Коли ж не хочеш цього зробити, то не зможемо віддати її за тебе».

Дипломатія – діяльність по здійсненню завдань зовнішньої політики

Хрещення Володимира відбулось у Корсуні, після чого він обвінчався з царівною Анною.

Після свого хрещення Володимир звелів знищити ідолів, яких сам поставив. Перуна скинули в Дніпро, а киянам наказа-

Золотий змійовик-оберіг

Ще за язическіх часів прикраси вкривали магічними зображеннями та орнаментами. На жіночих прикрасах часто зустрічається зображення віщих птахів – дів-сіринів, які приносять щастя. Уся ця язическа символіка часто переплітається з християнською, як і на зображеному на малюнку оберегові.

Десятинна церква

Головною архітектурною спорудою Києва X століття стала знаменита Десятинна церква, збудована в 989–996 роках. Перший кам'яний храм Києва вражав сучасників розмірами й пишнотою. З літопису довідуємося, що його прикрашали ікони, дорогоцінні чаші і хрести, вивезені Володимиром з Корсуня, де він приймав хрещення. Стіни храму вкривав фресковий живопис і мозаїчні панно. В оформленні інтер'єру широко використовувалися і мармурові архітектурні деталі.

Софійські (Батиєві) ворота київського дитинця

Система мурів, що оточувала київський дитинець, надійно охороняла місто від набігів кочовиків. Для входу в місто було кілька міцно укріплених воріт. Одні з них ви й бачите на цьому малюнку.

ли йти до річки, де їх і охрестили священики, які прибули з Корсуня і Царгорода. Сталося це 988 р. На місцях, де стояли ідоли, Володимир наказав ставити християнські церкви. В 989 р. розпочалося і через сім років завершилося будівництво кам'яної церкви на честь Пресвятої Богородиці. На її утримання Володимир виділив десяту частину прибутків від своїх володінь, від чого і пішла її інша назва – *Десятинна*.

Нова релігія не могла поширитися в народі одразу за наказом князя. Її впровадження зустріло опір і вимагало примусових заходів. У Новгороді спалахнуло повстання. Посадник Добриня і тисяцький Путята силою змусили новгородців хреститися: «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем».

Християнство поширювалося по країні поволі і повністю так і не змогло витіснити язичництво. Язичництво міцно трималося у свідомості народу. Цим скористалися волхви – служителі давніх дохристиянських культів. На зламі X–XI ст. вони вели активну антихристиянську боротьбу, очолювали збройні виступи проти князівської влади і впроваджуваного нею християнства. У Суздалі, Ростові, Нов-

Чому найбільший опір християнству чинило населення північних окраїн Київської держави?

городі на бік волхвів став увесь народ, християнських ієрархів підтримував лише князь і його дружина. Та з часом християнство таки перемогло. Багато елементів язичництва в тій чи іншій формі збереглось у християнському богослужінні й дотепер.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА В КИЇВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Прийняття християнства сприяло широкому проникненню на Русь досягнень візантійської культури. Але це аж ніяк не означає, що культура Київської Русі своїм походженням і розвитком зобов'язана виключно християнству. Адже і до його запровадження на Русі існувала писемність, розвивалися архітектура та мистецтво. Християнство сприяло розширенню економічних і культурних відносин Київської держави з європейськими країнами, а також зміцненню зв'язків між окремими її землями.

Запровадження християнства на Русі мало прогресивний характер. Київська Русь прилучилася до європейської цивілізації, античної культурної спадщини. Почали бурхливо розвиватися писемність і культура, народилася літописна традиція. Зміцнилася державність, пожвавилися міжнародні зв'язки. ***Християнська церква посилила авторитет і владу князя, сприяла розбудові держави. Запровадження християнського віровчення ввело Київську Русь до кола християнських країн світу, зробивши можливими рівноправні відносини з європейськими державами.***

Запитання і завдання

1. Складіть простий план кожного підпункту параграфа. Запишіть до зошита. 2. Покажіть, що запровадження християнства на Русі було зумовлене потребами часу. 3. У чому полягала суть першої релігійної реформи Воло-

димира? Чому вона не дала очікуваних результатів? 4. Що стало безпосереднім приводом для прийняття християнства Володимиром Святославичем? 5. Як відбувалося хрещення Русі? 6. У чому полягало історичне значення запровадження християнства в Київській державі?

Розповідь літописця про запровадження християнства

Документ

Юр'єва божниця в Острі на Чернігівщині (реконструкція)

Друга половина XI – початок XII ст. – час розвитку мистецького життя в Київській Русі, міцніють художні школи, зростають кадри місцевих майстрів. Особливого розвитку набуває архітектура. Численні храми зводяться князями в інтересах власних династій.

Чому князеві Володимиру було необхідно не просто зняти Перуна, а обов'язково його знеславити?

Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей – хай одплату прийме від людей! «Велик ти єси, Господи, дивні діла твої!» Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви однихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А

Богоматір Оранта (мозаїка собору Св. Софії в Києві)

Зображення Богоматері в головній апсиді Софійського собору – наймонументальніша фігура у всьому давньоруському мистецтві (її постать має висоту 5,45 метра). Обличчя Богоматері суворе, заглиблений погляд, руки здійняті вгору, вона ніби захищає людей (таке зображення в іконописі називається «Оранта»). Вона в синьому хітоні, поверх якого накинуто плащ, в яскраво-червоних чобітках, наче виходить із золотого мозаїчного тіла. Золоті промені пронизують одяг...

Як сприймали кияни руйнування язичницьких ідолів?

Як оцінив запровадження християнства літописець?

назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тутбо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він Бога сам і люди його, і, глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, Господи, узнати тебе, істинного Бога, як ото узнали землі християнськії, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, Господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву Святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на ученя книжне. А матері ж дітей своїх

оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С. 66.

21. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО (1019–1054 РОКИ)

БОРОТЬБА ЗА КИЇВСЬКИЙ СТІЛ

Після смерті князя Володимира старший його син Святополк проголосив себе київським князем і став методично винищувати можливих претендентів на великокнязівський престол. Він підступно вбив своїх братів Бориса, Гліба і Святослава, за що в народі одержав прізвисько Окаянний. Та головним противником Святополка залишався Ярослав, який княжив у Новгороді. У 1016 р. за допомогою новгородської дружини Ярослав оволодів Києвом. Святополк утік до Польщі, де заручився підтримкою свого тестя, польського короля Болеслава Хороброго. За допомогою поляків у 1018 р. Святополк знову увійшов до Києва. Через кілька місяців Болеслав мусив під тиском киян повернутися до Польщі. Не допомогли Святополку й печеніги. Київ кілька разів переходив із рук в руки, аж поки на річці Альта у вирішальній битві Святополк був розгромлений. Він утік до Польщі і вже ніколи не повертався на Русь.

Роки князювання ***Ярослава Мудрого*** (1019–1054) особливо важливі в українській історії. При ньому остаточно оформлюється церковна справа, обирається перший митрополит «Іларіон Русин», укладається перший літописний звід, засновуються бібліотеки і школи, впорядковуються закони («Руська правда»), якими регламентується внутрішнє життя держави.

З **1019 р.** київським князем остаточно утвердився Ярослав. Його брат Мстислав Володимирович правив у Тмутаракані. Це був завзятий воїн. Його дружина перемогла військо Ярослава, але Мстислав звернувся до брата: «Сідай у своєму Києві:

Зібравши довкола себе високоосвічених людей, Ярослав Мудрий створив, за влучним висловом М.Грушевського, першу «Академію науку». Результатом їхньої спільної праці і було створено «Руську правду» – звід законів, за якими жила Київська держава. Повністю ця книга не збереглася: є лише кілька уривків, занесених до літопису. Ось один із них.

ти старший брат, а мені хай буде ця сторона Дніпра». Уклали вони мир і розділили землю Руську по Дніпру: Ярослав став правити в Києві, а Мстислав – у Чернігові. 1036 р. Мстислав помер. Оскільки його єдиний син помер ще раніше, то всі руські землі об'єдналися тепер під владою Ярослава.

Русь була страшенно спустошена чотирирічною братовбивчою війною. Ярославу довелося зосередити зусилля на відбудові країни, захисті її кордонів. Повсюди по волостях (областях) він саджав своїх синів чи призначав намісників.

Ярослав прозваний Мудрим за свою освіченість і любов до книг. Він був хоробрим полководцем і енергійним правителем, у зовнішній і внутрішній політиці поглиблював те, що зробив Володимир. Він відвоював у польських феодалів загарбані Болеславом Хоробрим західні землі Русі. Провів успішні походи проти прибалтійських народів. Поширив кордони держави аж до Чудського озера, заснувавши там місто Юр'їв (Тарту).

РОЗГРОМ ПЕЧЕНІГІВ

Порівняно з добою Володимира, за Ярослава Мудрого боротьба з печенігами втратила свою гостроту. Вони не нападали на Русь до 1036 року, коли стався останній масовий набіг печенігів. Тоді вони облягли навіть Київ. Ярослав за допомогою своїх постійних помічників-варягів завдав печенігам жорстокої поразки. На місці рішучої перемоги над степовиками наступного року було закладено церкву Святої Софії, яка й до наших днів є зразком досконалості архітектурних форм. «Повість минулих літ» про цю подію пише так: «І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тону-

Ярослав Мудрий

Ярослав Мудрий чи не перший з київських князів зрозумів, що для управління державою потрібна високоосвічена інтелектуальна еліта і взявся за її виховання й підготовку. У багатьох містах своєї держави він відкрив школи, куди, іноді примусом, звозив дітей, щоб учити їх грамоті, іноземним мовам, ремеслам і мистецтву. Він любив і цінував книги, власноруч їх переписував, створив першу на Русі бібліотеку. На жаль, доля її невідома – книги ті загубилися в глибині століть, і хтозна, може, саме тобі, якщо обереш професію вченого-історика, пощастить віднайти її сліди...

ли в [річці] Ситомлі, інші – в інших річках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні». Частина їх була асимільована іншими кочовиками – торками, а потім половцями, які з'явились у Північному Причорномор'ї в XI ст. Перемога над печенігами дала можливість Ярославові значно посунути кордон на південь. Над Россю він збудував лінію укріплень, на місці сучасної Білої Церкви заклав місто Юр'їв. Кочові племена торків, чорних клобуків, берендеїв завдяки цивілізаційному впливу Русі втрачали войовничість і осідали на південноруських кордонах.

Усунувши печенізьку загрозу, Ярослав зосередився на внутрішніх справах.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ЯРОСЛАВА

Князь виступив ініціатором упорядкування законодавства. У роки його правління було створено перший писаний звід законів Київської Русі – «Руську Правду», систематизований кодекс для всієї країни.

Князь Ярослав із родиною (з фресок Софійського собору)

З-під пізніших нашарувань на стіні Софійського собору відкрито фреску із зображенням Ярослава Мудрого в оточенні дружини, сина і чотирьох доньок. Як відомо, одна з них, Єлизавета, була королевою норвезькою, друга, Анна, – королевою французькою, третя, Анастасія, – королевою угорською. Кожна з постатей подана в урочистій позі у святковому князівському вбранні. На жаль, ця композиція була значно пошкоджена під час реставрації у минулому столітті.

Золоті ворота в Києві

Золоті ворота з кам'яною церквою Благовіщення святої Богородиці над ними, споруджені в часи правління Ярослава Мудрого, були головним, парадним в'їздом до столиці давньоруської держави. До 1500-літнього ювілею Києва, що святкувався в 1982 році, відбудовані. Нині, в літній період, тут дає вистави однойменний театр.

Кровна помста замінювалася грошовою компенсацією, що її встановлював князь чи його намісники. За «Руською Правдою» суворо карались такі злочини: замах на життя, посягання на майно поселян, найтяжчою карою було вигнання з рідного краю.

Ярослав зміцнив православну церкву. У 1039 р. засновано Київську *митрополію*. У 1051 році за наказом Ярослава Мудрого зібралися в Києві єпископи і обрали митрополитом Іларіона-русина, настоятеля церкви Спаса на Берестові. Літопис так характеризує Іларіона: «Муж благ, і книжник, і постник». За Ярослава будувались нові церкви, створювались монастирі. Вони були осередками культури. За князювання Ярослава виник Печерський монастир. Тут у викопаній в крутому березі Дніпра печері оселився священик Іларіон (майбутній митрополит), згодом до нього пристали Антоній та Феодосій, які стали першими ченцями монастиря. У ньому пізніше, вже на початку XII ст., жив і творив літописець Нестор.

За часів свого князювання Ярослав розбудував Київ, прикрасив його величними

Суд часів «Руської правди» (за картиною І.Білібіна)

Києво-Печерський монастир (з малюнка А. ван Вестерфельда) 1651 р.

Голландський художник А. ван Вестерфельд, що відвідав Київ 1651 року, лишив альбом малюнків, які мають велику історичну цінність. Зроблені з натури, вони дають нам уявлення про численні архітектурні споруди та краєвиди, які загинули безповоротно.

спорудами: «Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці... Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини», – пише про ті часи літописець Нестор. Головною спорудою Києва були величні укріплення «міста Ярослава», циклопічні земляні вали висотою понад 25 м, на яких стояли міцні дубові стіни й могутні башти. В них були прорізані ворота: Золоті, Софійські, Лядські, Печерські. Територія «міста Ярослава» приблизно у сім разів перевищувала площу «міста Володимира». Слава Києва тієї пори линула далеко за межами Русі. Германський хроніст XI ст. Адам Бременський назвав Київ окрасою Русі, суперником Константинополя.

З ім'ям Ярослава Володимировича пов'язаний і небачений доти розквіт давньоруської культури й науки. Літописець Нестор з гордістю пише про князя Яро-

слава: «До книжок виявляв завзяття, часто читаючи їх і вночі, і вдень... засіяв книжними словами серця віруючих людей...»

ДИНАСТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯРОСЛАВА

У середньовічній Європі ознакою престижу й могутності династії була готовність правителів інших могутніх держав вступити з нею в шлюбні зв'язки. З огляду на це міжнародний престиж Ярослава був справді високим. Поєднатись з родом Ярослава прагнули чи не всі володарі Європи. Сам Ярослав був одружений з донькою шведського короля Інгігердою (Іриною). Його сестра Доброніга стала дружиною польського короля Казимира, троє його синів одружилися з європейськими принцесами, а три доньки вийшли заміж за французького, норвезького та угорського королів.

1043 року спалахнула русько-візантійська війна. Невдача морського походу руського флоту на Константинополь не збентежила князя. Він почав організовувати коаліцію (спілку) з кількох європейських країн проти Візантії. У цей час візантійському імператору Константину Мономаху знадобилася допомога у боротьбі проти печенігів, і він пішов на зближення з Руссю. Згідно з новою русько-візантійською угодою у Візантії осідав постійний руський військовий корпус. Імператор видав свою дочку Анастасію за улюбленого сина київського князя Всеволода. Від цього шлюбу народився видатний у майбутньому державний діяч Володимир Мономах. Син Ярослава Ізяслав одружився з сестрою польського короля Казимира Гертрудою, син Святослав – з онукою германського цісаря Генріха II. З іноземними правителями взяли шлюб дочки Ярослава: Анастасія – з угорським королем Андрієм I, Єлизавета – з норвезьким коро-

Ярослав Мудрий із зображення Софійського собору (фреска із собору Св.Софії)

Є у фрескових розписах Софії оригінальні композиції напівсвітського характеру. Це, зокрема, велика композиція, що займала південну, західну і північну стіни під арками хорів. На ній зображення Ярослава, який підносить Христові модель Софійського собору, портрет Ярославової дружини Ірини, їхніх синів та доньок. На жаль, більша частина цієї композиції загинула.

Донька Ярослава Мудрого ***Анна*** була дружиною короля Франції Генріха І. Збереглися її підписи кирилицею та латиною серед «хрестиків», які ставили на державних актах неписьменні французькі політики. На Євангелії, привезеному нею з Києва, присягали всі французькі королі.

лем Гаральдом Суворим, Анна стала дружиною французького короля Генріха І, а після його смерті була регентшею за малолітства короля Філіппа І. Такі династичні зв'язки сприяли залученню Русі до європейської політики. Київ став перехрестям культурних, політичних шляхів тодішнього світу.

Ярослав дожив до похилого віку, що було рідкісним явищем у середньовічні часи. Він помер у зеніті могутності й слави на 76-му році життя **20 лютого 1054 р.** Похований у церкві Святої Софії.

Часи князювання Ярослава Мудрого позначилися посиленням держави, зміцненням кордонів Київської Русі, інтенсивним будівництвом міст, піднесенням господарства, торгівлі. Ці успіхи ознаменували підвищення міжнародного авторитету давньоруської держави. У роки його правління Київська Русь досягла найвищого розвитку.

Запитання і завдання

1. Розкажіть, за яких обставин Ярослав став київським князем. **2.** Охарактеризуйте внутрішню політику Ярослава. **3.** Чому сучасники називали князя «тестем Європи»? **4.** За що Ярослава народ прозвав Мудрим? **5.** Порівняйте діяльність князів Святослава, Володимира, Ярослава.

Документ

Уривок з «Руської правди»

Про яку традицію у давньоруському суспільстві свідчать статті? Чому за вбивство й каліцтво встановлений однаковий штраф? Що засвідчує остання стаття про становище смерда?

1. Уб'є муж мужа, то мстити братові за брата, або синові за батька, або братовому синові, або сестриному синові. А якщо не буде кому помститися, то виплачувати 40 гривен за вбитого. (...)

5. Якщо ж ударять руку і рука відпаде або висохне, то заплатити потерпілому 40 гривен. Якщо нога зостанеться цілою або потерпілий почне шкутильгати, то нехай діти його помстяться зобідчику. (...)

Смерд – вільний селянин, який поступово потрапив під владу феодала

28. А за княжого коня, якщо той з клеймом, 3 гривни, а за смерда 2 гривни; за кобилу 60 резан, а за вола гривну. (...)

Літопис про поширення освіти за Ярослава Мудрого

Документ

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, ученння приймаючи книжнее.

Велика бо користь бувае людині од ученння книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.89.

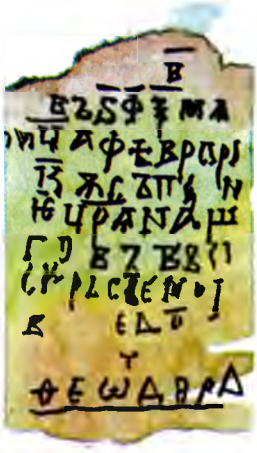

«Ученння книжне», яке впровадив у практику виховання молоді Ярослав Мудрий, швидко дало відчутні результати. Про зростання загальної освіченості народу найкраще свідчить оцей запис про смерть Ярослава Мудрого, видряпаний на стіні Софійського собору кимось із киян.

22. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА АГРАРНІ ВІДНОСИНИ

За княжіння Ярослава Мудрого в Києві карбували срібні монети вагою 1,5–4,5 г. Археологами знайдено кілька таких монет із зображенням образу Святого Георгія з одного боку та тризуба – з другого.

Давньоруська держава забезпечувала єдність східнослов'янських земель, внутрішній порядок для її населення, захист від зовнішньої небезпеки. На чолі держави стояв великий київський князь. У його руках зосереджувалася вся влада, яка була спадковою. Він вважався власником усієї землі. В державній діяльності він спирався на дружину, яка брала участь не тільки у воєнних походах, а й в управлінні державою. Князь вершив суд. За підтримкою князь звертався до боярської думи. В разі потреби скликав *збори городян – віче, на якому вирішувалися питання про воєнні походи, укладення угод, спадкування престолу тощо*. Окремими частинами країни керували князі й великі бояри, які володіли князівствами та містами. За свою службу вони користувалися частиною данини. З часом бояри і князі почали одержувати від великого київського князя землі. Отримуючи земельне володіння, вони потрапляли в залежність від нього – ставали васалами великого князя.

У Київській державі сформувалася особлива соціальна *структура*. Найвище місце в київському суспільстві займали члени княжої династії Рюриковичів. Княжі воїни, дружинники, місцева знать утворювали *стан бояр*. Вони користувалися правом спадкового володіння землею. Земельна власність, якою можна було вільно розпоряджатися – заповідати, продавати тощо, – називалася *вотчиною*. Багато бояр проживало в містах. На щабель нижче від бояр стояла *міська знать*. Дрібні торговці, ремісники нале-

Соціальна структура – сукупність відносин між різними групами населення

Найулюбленішими прикрасами в Київській Русі були срібні пластинчасті браслети, виробництво яких особливо поширилося з другої половини XII ст. Виготовляли їх технікою відливання і оздоблювали гравіруванням. Браслети складалися з двох досить широких пластинок, з'єднаних між собою шарнірами. Цікава тематика зображень на браслетах – здебільшого це фольклорні та язичеські мотиви – дерево життя, леви, барси, кентаври, скоморохи, музиканти, мисливці тощо.

жали до бідніших городян. Найнижчий щабель соціальної драбини займала *чернь* – ті, хто, не маючи нічого, наймалися на «чорну» роботу. Окрему соціальну групу становили *служителі церкви*: священики, диякони, ченці та черниці.

Більшість населення складали *селяни-смерди*. Вони мали земельні наділи, господарство. Оскільки смерди жили на землі князя, мусили сплачувати йому данину медом, воском, хутром, іншими продуктами. Щоосені по завершенні збирання врожаю здійснювалося полюддя. Крім данини, селяни виконували повинності – служили у війську князя, будували й ремонтували шляхи, замки, укріплення. Поступово незалежність смердів обмежувалася. Колишні смерди, які втратили господарство й потрапили в залежність від феодала, взявши в борг гроші – «купу», складали *стан закупів*. Селяни, змушені працювати у феодала за угодою – «рядом», – називалися *рядовичі*.

Найбезправнішою частиною населення були *раби* (військовополонені, закупи, що намагалися втекти, та інші). Залежне населення виконувало повинності, зокрема, мусило «відробляти» на полі феодала.

Вільні селяни об'єднувалися в *сільські громади* (верв, мир, село). Це вже було не родове, а територіальне об'єднання. До верві входило кілька населених пунктів, розташованих недалеко один від одного. Громада володіла лісами, випасами, водоймами тощо. Орні землі перебували в індивідуальному володінні членів громади.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Сільське господарство Київської Русі мало давні традиції. Особливо успішно розвивалося землеробство, чому сприяли наявність родючих ґрунтів та відповідні кліматичні умови.

Двозуба соха

Обробіток ґрунту постійно вимагав удосконалення знарядь праці для рільництва. Новий етап у розвитку землеробства почався з винаходу сохи. Виготовляли її з дерева, кінець загострювався, пізніше на нього одягали металевий наконечник – сошник. Іноді соха мала роздвоєний кінець, яким прокладали дві борозни відразу.

Сошник

Пригадайте, коли у слов'ян виникло землеробство.

Землеробські знаряддя праці були досить різноманітними: рало, плуг, соха, борона, граблі, мотика тощо. Особливе значення мали знаряддя для обробітку ґрунту. Винахід рала знаменував собою новий етап у розвитку землеробства. Рало виготовлялося з цільного шматка дерева, кінець його загострювався, пізніше воно мало залізний наконечник. Рало часто ламалося, оранка при його застосуванні була неглибокою. Та його впровадження замість мотики і сохи стало великим кроком уперед, оскільки різко підвищило продуктивність праці. Згодом на зміну ралу прийшов плуг. Його ніж, закріплений під певним кутом, не просто прокладав борозну, а підіймав і підрізав пласт землі. Обробіток ґрунту став якіснішим. Але плуг не витіснив попередні знаряддя праці – всі вони існували надалі й служили людям одночасно.

Велике значення для підвищення продуктивності праці та збільшення врожаїв мали системи землеробства. Найпростішими та найдавнішими були перелогова та підсічно-вогнева системи. Вирубуючи і спалюючи ліс та чагарник, не тільки звільняли ділянки, але й удобрювали ґрунт попелом. Такі ділянки використовували протягом 2–4 років, після чого їх залишали. Підсічне землеробство було трудомістким, вимагало праці великих людських колективів – родових громад. Протягом століть були розчищені великі території. Людина навчилася сама підвищувати родючість землі. Так виникла парова система, при якій частина землі залишалася незасіяною, тобто «відпочивала», перебувала під паром. Тим самим відновлювалася родючість ґрунту. Така система передбачала двопільну або трипільну сівозміни. Найраніше парова система почала розвиватися в степовій зоні, поширившись потім і на інші території.

Вироби ремісників. Гончар

Розвиток ремісничого виробництва стимулював розквіт декоративно-вжиткового мистецтва. В умовах конкуренції майстер думав не тільки про кількість, але й про якість своєї продукції, її художньо-декоративне оформлення. Тому звичайні речі – будь то горщик, ніж, серп, ключ чи відро – прикрашались вигадливим орнаментом чи різьбою. Кожен майстер мав свої виробничі таємниці і свій індивідуальний стиль.

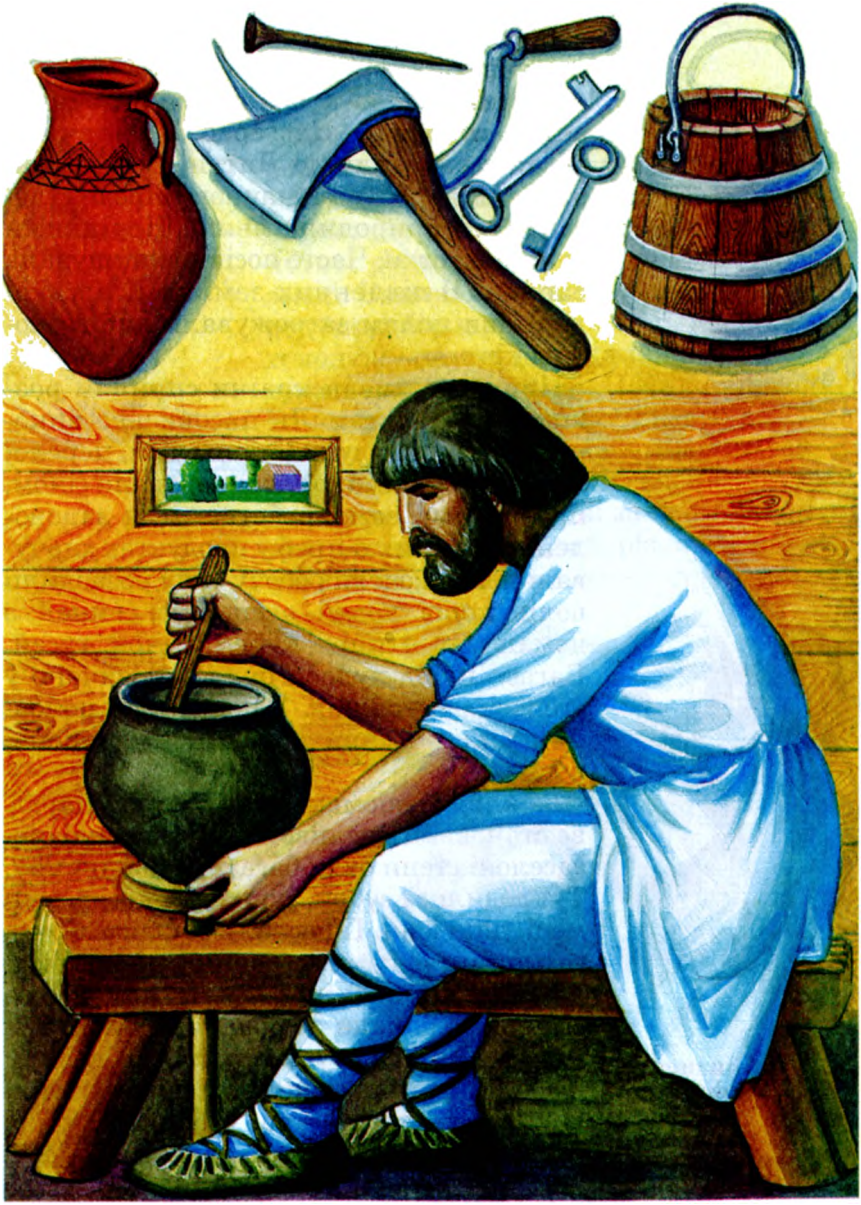

На Русі вирощували жито, пшеницю, овес, ячмінь, просо, а також горох, боби, часник, цибулю, ріпу, хміль, льон, коноплі. Окреме селянське господарство щорічно збирало близько п'яти тонн зерна. Такий урожай забезпечував мінімальні потреби селянської сім'ї. Значну частину врожаю забирали у вигляді податків феодал або держава.

Частина зерна продавалася в північні землі, зокрема в Новгород. З Галичини збіжжя вивозили до Литви. В ті далекі часи землеробство значною мірою залежало від природних явищ. Нерідкими були неврожаї. Часто посіви винищувала сарана. В південних землях Київської держави полям загрожували набіги кочовиків.

Природні умови країни сприяли розвитку скотарства. Як пасовисько використовувалися луки, степи, ліси, перелогові землі. Взимку худобу годували сіном, продуктами землеробства. Для задоволення власних потреб у продуктах харчування, а також як робочу силу розводили волів, корів, коней, овець, кіз, свиней; з домашньої птиці – курей, качок, гусей. Багато порід худоби було запозичено у степових кочовиків. З походів на половців, зокрема, приводили коней, овець, верблюдів.

Важливу допоміжну галузь господарства становило мисливство. Лісові хащі, незаселені степи були багатими на дичину. Тут водилися зубри, тури, олені, лосі, ведмеді, дикі коні. Полювали зі списами, рогатинами, луками, ставили тенета. Угіддя для полювання були власністю сільської громади або окремих феодалів. В річках, озерах вудками, сітями ловили рибу. Рибалили також у Чорному морі. Продукти мисливства, особливо хутро, були важливою статтею торгівлі Київської Русі.

Визначте, які фактори сприяли розвиткові землеробства, а які ні.

Велику роль відігравало бортництво – збирання меду диких бджіл, що селилися в штучних гніздах – бортях. Борті належали окремим власникам, які ставили на них свій знак. Мед вживали в їжу, для виготовлення напоїв. З воску виготовляли свічки. І мед, і віск вивозили до інших країн.

РЕМІСНИЦТВО

У господарському житті Київської держави високорозвинене ремесло, як і землеробство, мало давні традиції.

Найважливішою його галуззю була чорна металургія. Залізо добувалося з болотної руди, на яку були багаті руські землі. Виплавляли його у так званих сиродутних горнах. У IX ст. винайдено шахтоподібну домницю – далекий прообраз сучасної доменної печі. Почали виробляти крицю, хай невисокої якості, але набагато міцнішу і довговічнішу за «сире залізо». Історики цю подію називають «революцією у виробництві заліза». Завдяки використанню домниць різко зросло виробництво залізних знарядь праці.

Металеві вироби: ножі, ножиці давньоруських ремісників

Ковальство в Київській Русі становило важливу галузь промисловості, а ковальські вироби майже сучасного типу (коси, серпи, сокири тощо) посіли перше місце між сільськогосподарськими знаряддями. Вже тоді був відомий ковальський міх та сталева (харалужна, булатна) зброя. Ковальські вироби досягли мистецького рівня: окуття церковних дверей, хрести на церковних банях, різноманітні замки та ключі до них оригінальної форми тощо.

Більшість ювелірних виробів давньоруські майстри виготовляли в техніці філіграні, оздоблювали зерню, черню та перегородчастою емаллю.

Однією з найпоширеніших галузей ремесла була деревообробна. З дерева виготовляли все необхідне для господарства: ложки, відра, стільці, ліжка, драбини, вози, сани тощо. Поширеним був шкіряний промисел. Шкури м'яли руками дуже сильні люди – кожум'яки.

Інтенсивно розвивалось гончарство. У великій кількості вироблявся посуд – горщики, глечики, миски, кухлі, а також плитки для покриття підлоги, будівельна цегла. Із скла виготовляли шибки, мозаїку, браслети, намиста, кубки. Високого рівня сягнула ювелірна справа, особливо техніка перегородчастої емалі. На поверхню металу (найчастіше срібла, золота, платини) напаювалися золоті дротинки, які складали контур майбутнього малюнка. Простір між перегородками заповнювали різнокольоровою скловидною масою – емаллю. Річ клали на жаровню, емаль, плавлячись, заповнювала простір між перегородками. Поширеними були домашні ремесла: ткацтво, прядіння, плетіння, вишивання, шиття тощо.

Всього на Русі існувало понад 60 видів різних ремесел. Ремісницькі вироби не тільки широко вживались у побуті, а й були відомі далеко за межами держави, тобто ставали предметом зовнішньої торгівлі.

ТОРГІВЛЯ

Київська держава лежала на перетині найважливіших торговельних шляхів того часу, які зв'язували Західну Європу зі Сходом. Як наслідок, Русь брала активну участь у міжнародній торгівлі. З Київської Русі вивозилися шкури, хутра, мед, віск, хліб, ремісничі вироби тощо. З Візантії привозили шовкові тканини, прикраси, посуд, вина, перець, імбир. З Персії, Сирії – зброю, тканини, прикраси. З пів-

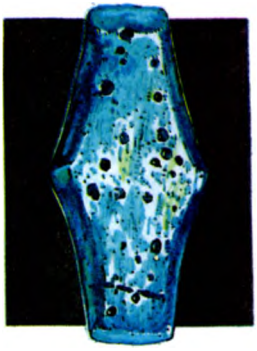

Гривня – срібний зливок, що виконував роль грошей. Відомі такі ґатунки гривень Київської Русі: шестикутні «київські» гривні вагою близько 160 г – кін. XI – перша пол. XIII ст.; шестикутні, трохи відмінної форми, вагою 196 г – близько другої половини XIII ст.; ромбовидні вагою 196 г – XII ст. і паличковидні вагою 155 г – XIII ст.

нічних країн привозили хутра, залізні вироби, із західноєвропейських – сукно, тонке полотно, оселедці, напої тощо. В Києві, на Подолі, розташовувалось торговельно-промислове місто, де жили ремісники, купецтво, була пристань для торговельних суден. Були на Подолі і ринки – вісім їх нараховував, зі слів німецького вояка, що був у Києві в 1018 році, Тітмар Мерзебурзький. Там, на торжищі, збиралося віче, там бився пульс багатого міста. Догляд за торгами здійснювали княжі митники. Вони збирали плату за переїзд по мостах – перевізне мито і торгове мито на ринку.

Велике значення для Русі мала торгівля сіллю. Її добували в кримських озерах і лиманах, а також у Прикарпатті.

Торговельні зв'язки відігравали велику роль не тільки в господарстві, а й у політичному розвитку країни, оскільки вели до згуртування окремих земель, сприяли обміну культурними й науковими досягненнями різних народів.

ГРОШІ НА РУСІ

Спочатку роль грошей як засобу торгівлі відігравали худоба, зерно, хутра куниці та білки. Були в обігу золоті та срібні монети інших держав. Перші руські гроші з'явилися наприкінці X ст., коли князь Володимир став виготовляти *золотники* – монети із золота, і *срібники* – зі срібла. Золотники мали з одного боку зображення князя з написом «Володимир на столі», а з другого – родовий знак Рюриковичів у вигляді тризуба. До нашого часу дійшло одинадцять золотників Володимира, кожен з них вагою по 4 г. Ярослав Мудрий карбував лише срібники по 1,5–4,5 г. Володимир Мономах виготовляв золоту *гривню* з іменем князя і головою чоловіка, навколо якого звивається змія. Слово «гривня» означало «голова (грива) тварини», що свідчить про роль худоби

(товару) в торгівлі. Виготовлялась гривня зі срібла вагою 450 г. Існувала дрібніша грошова одиниця – гривня кун вагою 200 г, яка ділилася ще на менші – ногати, різани, вевериці.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

Київська Русь постійно потерпала від набігів кочових племен. Можливо, цей турячий ріг-чаша потрапив до наших далеких предків як військовий трофей, а може, був куплений в роки перемир'я, коли вчорашні вороги торгували між собою.

Шахи(київська знахідка XII ст.)

Гра в шахи – одна з найпоширеніших у всьому світі інтелектуальних ігор. Виникла в Індії приблизно в VI ст. В Київську Русь шахи, очевидно, завезені купцями зі Сходу. Вже в XII ст. шахи виготовляли київські умільці. Фігурки виточували з кістки, дерева, каменю, відливали з металу.

Для спілкування поміж собою та з сусідніми країнами руси користувалися морськими, річковими та сухопутними шляхами.

Вони були вправними мореплавцями. Плавали на човнах довжиною до 15 м, що вміщували до півсотні чоловік і рухалися за допомогою весел або вітрил. Згодом з'явилися більші судна, на яких гребці сиділи під палубою, захищені від ворожих стріл. Руси плавали Чорним (Руським), Азовським, Каспійським (Хозарським) морями.

Виняткове значення мав Дніпро, який мережею своїх приток з'єднував усю країну. Дніпром проходила значна частина дуже важливого *«шляху з варяг у греки»*. Він тягнувся від Балтійського моря Невою і Ладозьким озером, річкою Волхов, Ільменським озером, річками Ловаттю, Дніпром до Чорного моря. В XII ст. цей шлях занепадає, оскільки центр торгівлі переміщується у Середземномор'я. Велике значення мали також річки Прип'ять, Десна, Дністер. Там, де річка була несудноплавною (як, наприклад, Дніпро в районі порогів), або між річками човни перетягували по суходолу «волоком».

Розвивались, звичайно, і сухопутні шляхи. З півдня, від Чорного моря пролягали Грецький, Солоний, Залозний шляхи; на захід вели Василівський та Білгородський; на схід – Путивльський, Переяславський.

Отже, господарство на Русі досягло високого рівня розвитку. Його галузі були різноманітними. Це

«Шлях із варяг у греки»

Київ мав винятково вигідне географічне положення – стояв майже у центрі найважливішого тогочасного торгового «шляху з варяг у греки». Він ішов від Балтики Невою і Ладозьким озером, річкою Волхов, Ільменським озером, річками Ловаттю, Дніпром до Чорного моря. Каравани торгових суден зустрічались на київських причалах. Широкий асортимент найрізноманітніших товарів на київських ринках вражав уяву тогочасних мандрівників.

зумовлювалося передусім природними умовами та географічним положенням країни. Сільське господарство, ремесло, торгівля мали давні традиції і своїм корінням сягали глибини віків. У господарстві Київської Русі відбилися здобутки як корінного населення – слов'ян, угро-фінів, так і різних прийшлих елементів – варягів, кочовиків. Високий рівень його розвитку створив умови для еволюції державності та формування оригінальної культури.

Запитання і завдання

1. Які галузі господарства розвивалися в Київській Русі? Чим це зумовлено? 2. Покажіть, що землеробство та ремесло розвивалися прогресивно. 3. У чому полягає значення торгівлі на Русі? 4. Якою була еволюція грошей на Русі? 5. Прослідкуйте по карті основні шляхи сполучення.

Документ

«Записки» Ахмеда Ібн-Фадлана Ібн-Аббаса Ібн-Рашида Ібн-Хаммада, посланника арабського халіфа Муктадіра при дворі царя камських болгар (921 р.)

Я бачив русів, коли вони прийшли із своїми товарами і розташувалися по ріці Ітіль, і я не бачив більш досконалих людей, ніж вони, так ніби вони пальмові дерева; вони руді, не надівають ні курток, ні каптанів, але у них чоловік надіває кісу, якою він обвиває один з боків, і одну руку випускає з-під неї. Кожен з них має при собі нерозлучно меч, ніж і сокиру; мечі ж широкі, хвилеподібні, клинки франкської роботи. Починаючи від кінця нігтя кожного з них до його шиї, (видно) зелені дерева, зображення та інші речі. Кожна ж їх жінка має на грудях прикріплену коробочку чи з заліза, чи з міді, із срібла чи золота, зважаючи на достаток чоловіка і його майно; у кожній же коробочці є кільце, до якого прикріплено ніж, також на грудях. На шиї вони мають

Ітіль – Волга

Кіса – покривало, плащ

Диргем – арабська срібна монета VIII–X ст.

Давньоруське бронзове дзеркало

Давньоруські майстри не знали секретів виготовлення скляних дзеркал, але вони все ж задовольняли потребу тодішніх красунь заглянути в люстерко. Дзеркало виготовлялося з бронзових пластинок, які ретельно шліфувалися, аж поки не досягався ефект дзеркала. Пластинки були різного розміру й форми, оздоблені декоративними рамками й ручками, які прикрашались гравіруванням та інкрустацією

Питво – мед або пиво

Динар – арабська монета

золоті і срібні ланцюги, бо коли чоловік має 10 000 диргемів, робить він дружині ланцюг; коли має 20 000, робить він їй два ланцюги, так само кожного разу, коли у нього додається 10 000 диргемів, добавляє він ще ланцюг своїй дружині, отже, часто одна з них має багато ланцюгів на шиї. Найкраща прикраса у них – зелене намисто з глини, з тих бус, які бувають на кораблях; вони стараються за всяку ціну добути їх, купують одну бусу за диргем і нанизують ними намиста своїх дружин...

Вони приходять із своєї країни і кидають якорі в Ітіль, що є велика ріка, і споруджують на її березі дерев'яні будинки; в одному ж будинку збирається їх десять, двадцять, також менше або більше. У кожного з них є лава, на якій він сидить разом з гарними його дівчатами для торгу...

Під час прибуття їх суден до якірного місця кожен з них виходить, маючи з собою хліб, м'ясо, молоко, цибулю і гаряче питво, підходить до високого поставленого стовпа, що має обличчя, подібне до людського, а навколо нього малі зображення, позаду цих зображень вставлені в землю високі стовпи. Він же підходить до великого зображення, простягається перед ним і говорить: «О господарю! Я прийшов здалека, зо мною дівчат стільки і стільки-то голів, соболів – стільки-то шкур», поки не згадає все, що він привіз з собою з свого товару. Потім говорить: «Цей подарунок приніс я тобі» і залишає принесене ним перед стовпом, говорячи: «Бажаю, щоб ти мені доставив купця з динарами і диргемами, який купив би у мене все, що бажаю (продати), і не перечив би мені в усьому, що я йому не скажу»; потім він іде звідси.

Визначте за документом географію руської торгівлі.

Які товари згадуються у свідченні географа?

Якщо продаж буває утруднений і час його триває довго, то він повертається з іншим подарунком удруге, втретє, і якщо бажане ним усе ще загається, то він приносить одному з тих малих зображень подарунок і просить його про заступництво, говорячи: «Ці є дружини господаря нашого і його дочки», і він не проминає жодного зображення, якого не просив би і не молив би про заступництво і не вклонявся б йому принижено. Часто ж продаж буває йому легкий, і коли він продає, говорить: «Господар мій виконав моє бажання, треба винагородити його за те». І бере він певне число рогатої худоби і овець, убиває їх, частину м'яса роздає бідним, решту ж приносить і кидає перед великим стовпом і малими, що його оточують, і вішає голови рогатої худоби і овець на стовпи, вставлені в землю, а коли настає ніч, то приходять собаки і з'їдають те; тоді той, що це зробив, говорить: «Мій господар виявив ласку до мене і з'їв мій подарунок».

ПОВТОРЕННЯ

З'ясуйте значення термінів і понять

васал	ієрархія	повинності
верв	літопис	регент
віче	монотеїзм	сепаратизм
вотчина	народність	смерди
династія	натуральне господарство	
дипломатія		

■ Визначте, коли відбулися ці події

заснування Києва	дунайські воєнні походи Святослава	остаточний розгром печенігів
Аскольдове хрещення Русі	князювання Володимира Святославича	будівництво Софійського собору
повстання деревлян		
розгром Хозарського каганату дружиною князя Святослава Володимировича	офіційне хрещення Русі	
	князювання Ярослава Мудрого	

УЗАГАЛЬНЕННЯ

Спробуйте відповісти на поставлені запитання самостійно. У разі невдачі зверніться до підручника.

■ Назвіть передумови формування держави у східних слов'ян.

Внутрішні	Зовнішні

Поява нерівності в суспільстві; розвиток господарства; встановлення економічних зв'язків між окремими східнослов'янськими племенами; необхідність захисту від зовнішніх нападів.

■ Поясніть походження назви «Київська Русь». Які ще назви й самоназви цієї держави відомі вам?

Візантійські та арабські автори першу державу східних слов'ян називали Руссю, а народ, що населяв її, – русами. Центром держави був Київ, тому в літературі вона дістала назву Київська Русь. У літературі також вживається назва давньоруська держава. З метою показати зв'язок історії Ки-

ївської Русі з наступними періодами в історії нашого народу український історик Володимир Антонович наприкінці XIX ст. ввів поняття «Україна-Русь».

■ Які внутрішні та зовнішні проблеми вирішувала Київська держава протягом свого існування?

Внутрішні проблеми: підпорядкування окремих земель центру; зміцнення князівської влади; впорядкування податкової системи (збір данини); подолання усобиць.

Зовнішні проблеми: боротьба з кочовиками, встановлення рівноправних відносин з державами Європи та Близького Сходу.

■ В чому полягало значення впровадження християнства на Русі?

Впровадження християнства сприяло зміцненню зв'язків між окремими землями Київської Русі, розвиткові культури, розширенню економічних, дипломатичних та культурних зв'язків з європейськими державами, зростанню міжнародного авторитету Київської Русі.

■ На який час припав розквіт Київської Русі? В чому це проявилося?

Розквіт давньоруської держави відбувся в період князювання Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, тобто наприкінці X – в першій половині XI ст., коли влада київського князя поширювалась на більшість східнослов'янських земель. На той час вдалося в основному подолати кочовиків. В державі інтенсивно розвивалося господарство, високого рівня досягла культура. Підтвердженням розвитку правових відносин було створення першого зводу законів – «Руської правди». Київська Русь мала розгалужені зв'язки з іншими державами, користувалася міжнародним авторитетом.

ТЕМА 6

ПОЛІТИЧНЕ ДРОБЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

23. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЯРОСЛАВИЧІВ

СТАНОВИЩЕ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ СМЕРТІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Наведіть приклади держав середньовічної Європи, які пройшли етап політичного дроблення.

У перші десятиліття XII ст. розпочалася доба політичної роздробленості Київської Русі. Русь у цей період продовжувала розвиватися по висхідній. За рівнем економіки й культури вона входила до числа найпередовіших країн Європи. Політичне життя Русі XII – першої половини XIII ст. характеризувалося протистоянням тенденцій єдності та політичного дроблення. Деякі прогресивні явища – формування великих економічних областей, подолання замкнутості натурального господарства, встановлення тісних зв'язків міста з селом та інші – не набули ще такого розвитку, який зупинив би процеси подальшого дроблення давньоруських князівств. Об'єднавчі тенденції, що виходили з Києва, Чернігова, Галича, були насильно перервані татаро-монгольською навалою.

Аби запобігти міжусобній боротьбі за київський стіл, Ярослав у поділі земель і політичної влади застосував принцип старшинства. Київ, Новгород, Деревлянська і Турово-Пінська землі дістались старшому синові – Ізяславу; Чернігів із Сіверською землею – Святославу; Переяслав з Південним Лівобережжям –

Всеволоду; Волинська земля – Ігорю; Смоленська – В'ячеславу; Галицька – племіннику Ростиславу Володимировичу; Полоцька – троюрідному племіннику Всеславу Брячиславичу. На старшого сина Ізяслава, як на князя київського, покла-

Київська Русь у XII–XIII ст.

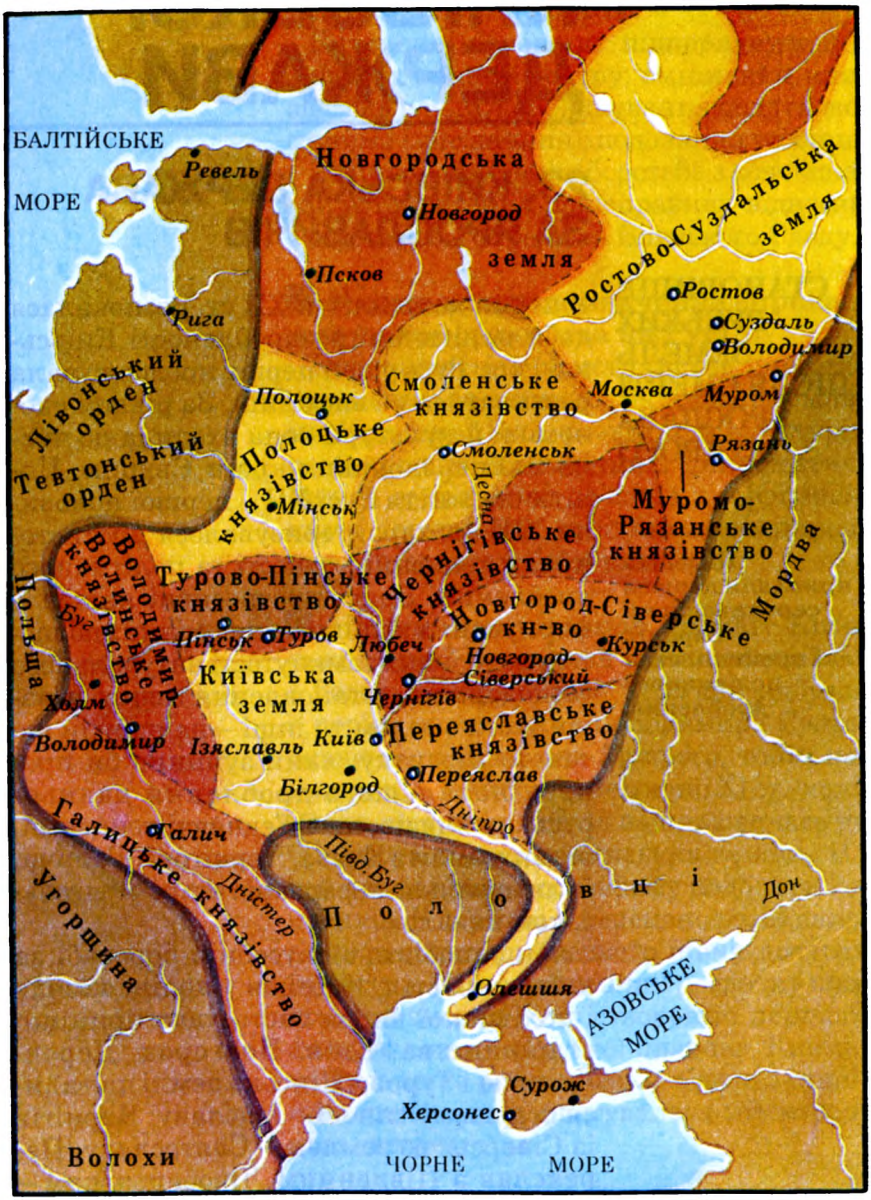

Болеслав II Хоробрий
польський король у 1058–1079 рр. Брав участь у двох походах на Київ

покладалася роль глави держави. Інші князі мали слухатися Ізяслава так само, як слухались його батька. Ізяславу він доручив стежити, щоб брати не переступали кордони своїх земель і не виганяли один одного з уділів. Щойно в якомусь князівстві звільнявся престол, кожний брат сходив на щабель вище, доки усі брати по черзі не досягали вершини – київського престолу.

Але реальна могутність і особистий авторитет Ізяслава були недостатніми для ролі старшого князя. За таких умов могла розпочатися міжусобна боротьба. Усвідомлюючи її негативні наслідки для Русі, троє братів – Ізяслав, Святослав і Всеволод – уклали союз для спільного управління державою. Союз старших Ярославичів тривав близько 15 років, протягом яких вони спільно здійснювали найважливіші політичні акції. Серед них, зокрема, був виступ Ярославичів проти небезпечних ворогів Русі – кочовиків.

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1068 р.

У 1036 р. відбулась остання битва з печенігами під Києвом. У середині XI ст. печенігів у причорноморських степах заступили нові кочовики, відомі на Русі під назвою *половців*. Це був численний і небезпечний ворог. Напади їх були раптовими й руйнівними. Половці палили міста і села, полонили тисячі людей. У літописах згадується 46 половецьких набігів на руські землі.

Вперше половці напали на Русь у 1061 р. У битві, що сталася між половцями і дружиною переяславського князя Всеволода, перевага лишилася за кочовиками. Ще більшими силами напали вони на Переяславську землю у **1068 році**. Всеволод звернувся по допомогу до братів. На річці Альта половці знову розбили руські війська, князі повтікали з поля бою, а половецькі

Великий київський князь ***Ізяслав I Ярославич*** (1054–1078, з перервами) свого першого правління не видав киянам зброї на боротьбу з половцями, боячись повстання, що таки з цієї причини й спалахнуло. Князь змушений був тікати. В свого племінника Болеслава II Хороброго він знайшов підтримку, розбив руські війська під Білгородом, і, не дивлячись на заборону братів, вдерся в Київ, чинячи жорстоку розправу над непокірними. Та все ж кияни змусили окупантів залишити місто. Через десять років він повернувся. Третє правління Ізяслава виповнене боротьбою з князями-«ізгоями». На Нежатній ниві – урочищі біля Чернігова загинули Ізяслав і молодий князь-«ізгой» Борис В'ячеславич. У «Слові о полку Ігоревім» згадується ця битва, а літописець присвячує Ізяславу цілий панегірик, забуваючи розправу над киянами року 1068, і те, що 1078 року правда була на боці Бориса і Олега, а не Ізяслава...

загони розійшлися по обох берегах Дніпра, спустошуючи руські землі і загрожуючи безпосередньо Києву.

Усвідомлюючи небезпеку, кияни зібрали віче і звернулися до князя Ізяслава з вимогою видати їм зброю на боротьбу з половцями. Боячись озброєного народу, князь відмовив. Це призвело до повстання. Ізяслав утік до Польщі, а кияни проголосили своїм князем Всеслава Брячиславича, який правив у Києві протягом семи місяців.

Тим часом Ізяслав, заручившись підтримкою польського короля Болеслава II, який доводився йому племінником, з польським військом рушив на Київ. Руські та польські війська зійшлися недалеко від Києва під Білгородом. Напередодні битви Всеслав утік до Полоцька. Кияни, побоюючись сваволі окупантів, звернулися до інших Ярославичів з проханням не допускати погрому Києва. Святослав і Всеволод зажадали від Ізяслава, аби він не вводив поляків у Київ. Але Ізяслав вступив у місто і вчинив жорстоку розправу над киянами. Він дозволив полякам грабувати населення. Мешканці міста розпочали боротьбу проти окупантів. Болеслав з військом змушений був повернутись додому.

Наступні кілька років минули спокійно. Було зроблено спробу відродити спілку братів Ярославичів. 1072 року у Вишгороді на нараді Ізяслава, Святослава і Всеволода внесено зміни й доповнення до кодексу законів «Руська Правда» та створено нове зведення законів – «Правда Ярославичів». Цей кодекс мав стабілізувати політичну ситуацію всередині країни, але, на жаль, цього не сталося.

Ідея *ротації влади* суперечила глибоко укоріненому принципу спадкоємства від батька до сина. Сини деяких померлих

князів стали домагатися права зайняти місце своїх батьків і не бажали поступатися перед дядьками. Внаслідок цього характерною рисою пояроставової доби стали запеклі сутички між племінниками і дядьками.

ЗАГОСТРЕННЯ ПРОТИРІЧ МІЖ СТАРШИМИ ЯРОСЛАВИЧАМИ

Невдовзі суперечності між старшими Ярославичами знову загострилися. Тріумвірат їх розпався. В 1073 р. Всеволод і Святослав виступили проти Ізяслава. Останній утік до Польщі, а київським князем став Святослав, який мав необмежений вплив на Всеволода. За короткий час новий великий князь домігся визнання своєї першості всіма князями. В його руках чи під його впливом опинилися практично всі давньоруські землі. Успіхами політики, спрямованої на збереження єдиної Русі, Святослав нагадував батька. Його, як і Ярослава Мудрого, вирізняли потяг до книг і турбота про освіту. Разом з тим через його жорстокість народ не зберіг пам'яті про Святослава. Помер він на 49-му році життя, похований у Чернігові, з яким пов'язані 20 років князювання. Він став родоначальником князівської династії чернігівських Святославичів (відомої як Ольговичі).

Святослав II (1073–1076) – найздібніший з усіх Ярославичів. Мусив був рахуватися з Києво-Печерським монастирем, що вороже сприйняв нового князя. Та завдяки своїй тактовності помирився з ігуменом Феодосієм, що спочатку привселюдно називав його «Каїном». Брав участь у закладці Успенського собору. Був затятим книголюбом. З його ім'ям пов'язують два збірники 1073 та 1076 років. Другий, зокрема, прикрашений чудовими мініатюрами, серед яких зображення самого Святослава і членів його сім'ї.

У грудні 1076 р. Святослав помер, і київським князем став Всеволод. Але вже влітку наступного року до Києва з поляками повернувся Ізяслав. У жовтні 1078 р. він загинув у битві, що сталася між ним і Всеволодом, з одного боку, та їхнім бунтівним племінником Олегом Святославичем – з другого. Київ за правом старшинства перейшов до Всеволода, який князював тут до смерті в 1093 р.

Київський стіл міг зайняти Володимир Мономах, переяславський князь, але він відмовився на користь двоюрідного брата Святополка Ізяславича. Але перше ж

зіткнення з половцями завершилося для Святополка поразкою, і він звернувся за допомогою до Володимира Мономаха. Той привів свою дружину, а також наказав виступити з Переяслава брату Ростиславу. Об'єднане руське військо дістало нову поразку від половців на р. Стугна. Ростислав загинув.

Для успішної боротьби з половцями треба було об'єднати зусилля багатьох князівств. Однак згоди між князями не було.

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД КНЯЗІВ

Щоб припинити князівські усобиці, Святополк і Володимир Мономах у листопаді 1097 р. скликали у Любечі під Києвом князівський з'їзд. У ньому взяли участь чернігівський, смоленський, волинський, теребовльський князі. Знаменитий заклик з'їзду – «Пощо ми губимо Руськую землю...», – здається, дійшов до свідомості

Замок у Любечі, резиденція Володимира Мономаха

Князь Василько Ростиславич. Батька його, першого «ізгоя», отруїли в Тмутаракані. Після Любецького з'їзду Давид Волинський оговорив його перед Святополком: мовляв, Василько – князь без наділу і зі своєю дружиною, багатьма перемогами в Польщі уславлений, може захопити Волинь, а то й Київ. Василька запрошено до Святополка. Вірний дружинник попередив його про змову, але князь не повірив... В покоях Давида Волинського вівчар Берендій осліпив Василька. Перед володарем, братом жертви, князі винуватили один одного. Давид казав: не в моїм наділі то сталось. Святополк вторив йому: не моїми людьми зроблено...

його учасників. Князі погодилися припинити чвари й об'єднатися для боротьби з ворогом.

Ініціатором нової усобиці на Русі став волинський князь Давид Ігорович. Повідомивши київського князя, що проти нього з боку Мономаха і Василька Ростиславича (племінника Мономаха) нібито готується змова, Давид умовив Святополка розправитися з теребовльським князем. Василька запросили до Києва, схопили, відвезли до Звенигорода й осліпили.

Небачене злодійство викликало сильний гнів Мономаха. Мономаховичі й Святославичі зібрали війська і виступили на Київ з метою позбавити Святополка київського столу. Але київське боярство підтримало Святополка.

На новому князівському з'їзді в Увітичах під Києвом у 1100 р., що був, по суті, продовженням Любецького з'їзду, Святополк, Володимир, Давид і Олег уклали між собою мир. Давид Ігорович втратив Володимир, натомість став правити у Дорогобужі та Бужську. На деякий час на Русі знову перемогли об'єднавчі тенденції, стабілізувалось її внутрішнє становище. Це дало можливість зібрати сили для активної боротьби з половцями.

БОРОТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ

З'їзд князів у 1103 р. поблизу Долобського озера під Києвом ухвалив вирушити на ворога спільними силами. Навесні 1103 р. похід очолили Святополк Ізяславич і Володимир Мономах. Сторожові загони князів зустрілися з половцями, в бою загинув половецький воєначальник. У наступній битві взяли участь основні сили сторін. Половці не витримали натиску і кинулися тікати.

Всеволод (1078–1093), останній з Ярославичів. Володимир Мономах в автобіографії зазначав освіченість і розумові здібності батька, він, нікуди не виїжджаючи, «дома сеґяй», вивчив п'ять мов. До цього його спонукало сімейне становище. Мав свояками королів Франції, Угорщини, Норвегії – по сестрах, Польщі, Саксонії – по братах, дочка була німецькою цісарівною, а син Володимир одружився з дочкою англійського короля. З його смертю скінчилось перше покоління спадкоємців Ярослава.

1111 року відбувся другий похід проти половців. Руські війська підійшли до Ворскли, звідти до Сіверського Дінця, де взяли половецькі міста Шарукань і Сугров. За Сіверським Дінцем вони зустріли великий половецький загін і розбили його. Через три дні свіжими силами половці почали контрнаступ. У критичний момент у бій було введено резерви на чолі з Володимиром Мономахом. Половці знову зазнали поразки.

Було вжито заходів щодо укріплення кордонів Русі. Відбудовувалися старі фортеці, закладалися нові, споруджувалися лінії оборонних укріплень на півдні по Сулі, Росі й Дніпру. Зв'язок між фортецями здійснювався за допомогою світлової сигналізації – при появі ворога на башті спалахував сигнальний вогонь.

Організатором і активним учасником боротьби з половцями став Володимир Мономах, який заслужив цим славу і популярність на Русі. Київський князь Святополк Ізяславич змушений був брати активну участь у боротьбі з половцями і навіть спонукав до цього своїх васалів, але робив це майже завжди під тиском переяславського князя. Малоактивним він був і у внутрішніх справах. Сріболюбивий і скупий князь провадив політику посилення визисків з народу, заохочення лихварства. Він скомпрометував себе хабарними зв'язками з київським купецтвом, на користь якого ввів соляний податок. Цим Святополк викликав сильне незадоволення народу. Проти Святополка назрівало повстання, але 16 квітня 1113 р. він помер.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте становище руських земель після смерті Ярослава Мудрого. **2.** Що було причиною повстання киян 1068 р.? **3.** Яке значення мав Любецький з'їзд князів?

4. Про які князівські з'їзди початку XII ст. ви дізналися? Які питання вирішувалися на них? **5.** Розкажіть про боротьбу з половцями на початку XII ст. Що сприяло успіхам руських князів? **6.** Складіть історичні портрети Ізяслава Ярославича, Святослава Ярославича, Святополка Ізяславича. **7.** Письмово викладіть свої роздуми над проблемою: «Роль особистості в історії (на прикладі другої половини XI – початку XII ст.)».

Літопис про поділ Київської Русі Ярославом Мудрим

Документ

Який заповіт Ярослав Мудрий залишив своїм синам?

Чим він аргументував необхідність мирних стосунків між Ярославичами?

Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межи собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межи собою, то й Бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а В'ячеславу – Смоленськ.

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу...

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.98–99.

Літопис про з'їзд князів у Любечі (1097 р.)

Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Свя-

В правління ***Святополка – Михаїла II Ізяславича***, (1093–1113) половці здійснили ряд найбільш вдалих грабіжницьких походів на Руські землі. Його розправа над князем Васильком, а також трирічна війна нею спричинена, пов'язали ім'я цього князя, як і ім'я його предка Святополка Окаянного, з трагічними сторінками історії України. Щоправда, він же з Володимиром Мономахом на Вітичівському з'їзді зуміли закінчити цю міжусобицю. Спочатку головною фігурою на Русі був Святополк, та після яскравих перемог Мономаха над половцями він відійшов у тінь, зайнявся торгівлею та спекуляцією сіллю і лихварством – речами, які взагалі не личать могутньому князю-вою. В день його смерті радісні кияни громили євреїв-лихварів, соцьких, розбили і пограбували дворище тисяцького Путяти.

тославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаємося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою... І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі і чесний хрест».

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.146.

24. КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА В КИЄВІ (1113–1125 РОКИ)

1113 року київське віче на князівський стіл запросило Володимира Всеволодовича Мономаха. Він був сином Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Константина IX Мономаха Анастасії. Саме від родового імені матері Володимир прозваний Мономахом. Став він великим князем київським у похилому віці, в 60 років.

Після тривалих міжусобних битв період правління Володимира Всеволодовича став часом розквіту Київської Русі. Фактично відновилася одноосібна князівська влада. Всі князі корилися йому, знаючи не лише тяжку руку Володимира, а й справедливу вдачу. За своє правління Мономах здійснив 83 великих походи, 19 разів укладав угоди з половцями, полонив 300 половецьких князів. Кочовики більше не турбували Русь, що дало можливість зосередитися на внутрішніх проблемах. Удосконалюючи управління державою,

Існує легенда, що коли ***Мономах*** з військом підійшов до кордонів Візантії, імператор сам добровільно вислав йому регалії імператорсько-царської влади. Візантійські посли піднесли князю хрест животворящого дерева, зроблений з хреста, на якому розіп'яли Ісуса, сердолікову чашу імператора Августа Цезаря і золоті бармы (оплеччя, прикрашені коштовностями і перлами) найдавніших єгипетських царів. Посли передали і священний ланцюг арабського золота і царський вінець, який пізніше прозвали *шапкою Мономаха*, якою вінчались на царство всі наступні князі і царі аж до Петра І. Нині «шапка Мономаха» зберігається в Кремлі в Оружейній палаті.

Мономах вніс зміни й доповнення до «Правди Ярославичів». Зокрема, дозволив закупам подавати скарги на своїх панів. Великий князь обмежив сваволю лихварів. Рішуче відстоявши кордони від зазіхань інших князів, Мономах у своїх руках зосередив три чверті руських земель. Як і його попередники, мав династичні зв'язки з правителями європейських держав: був одружений з дочкою англійського короля, сину Мстиславу висватав доньку шведського короля.

Наприкінці князювання Володимир спробував оцінити свою політичну діяльність, бажаючи передати власний досвід нащадкам. Результатом його міркувань стало «Повчання дітям».

З ім'ям князя пов'язують «шапку Мономаха», нібито отриману ним від візантійського імператора, якою коронували всіх московських царів, від Івана Грозного починаючи. Насправді ця своєрідна корона, виготовлена в XIII–XIV ст., не могла належати Володимиру.

Володимир Мономах помер у **1125 р.** на 73-му році життя. Похований у Києві у соборі Святої Софії. Він скінчив життя у розквіті могутності й слави, будучи поважаним серед всіх верств руського суспільства. ***Йому вдалося на деякий час відновити у повному обсязі державу Володимира та Ярослава. На кілька століть він залишився недосяжним ідеалом правителя, здатного оборонити рідну землю і вгамувати внутрішні незгоди. За висловом літописця, Мономах «просвітив Руську землю, як сонце».***

Кончина Володимира Мономаха ознаменувала завершення цілої доби в історії Давньої Русі. Через кілька років ця держава втратила цілісність.

Запитання і завдання

1. За яких обставин Володимир Мономах посів київський престол? **2.** Охарактеризуйте державницьку діяльність Володимира. Доведіть, що він продовжив політику своїх попередників. **3.** Поясніть слова літописця, що Мономах «просвітив Руську землю». **4.** Продовжіть заповнення таблиці.

Літопис про Київське повстання 1113 р.

Як цей документ характеризує Володимира Мономаха?

Документ

А преставився благовірний князь Михайло, званий Святополком...

А назавтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду [і] послали [послів] до Володимира [Всеволодовича в Переяславль], говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідній». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [Вишатича], тисяцького, і пішли на жидів, і розграбували їх.

І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи: «Піди, княже, до Києва. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься... І будеш ти одвіт мати, княже, якщо ото монастирі розграбують».

Отож, це почувши, Володимир пішов у Київ.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.171–172.

З «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям»

Документ

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

Річ мовлячи і лиху і добру, не кляніться Богом, не хрестіться, бо немає ж [у

Військо Володимира Мономаха виступає з Києва

Князь Володимир Мономах постійно дбав про розширення території своєї держави і зміцнення її кордонів. Головним ворогом, від набігів якого десятиліттями потерпала Русь, були половці. Постійні війни зі степовиками забирали багато жертв. Врешті 1111 року Володимир Мономах уклав угоду з усіма давньоруськими князями про спільний похід на половців. У битві на Сіверському Дінці половців було остаточно розбито.

Юрій І Володимирович, прозваний Долгоруким, княжив у Суздалі. Як молодший син Мономаха, мав прямі права на київський стіл, добивався його, три рази ненадовго сідав у Києві, за що й одержав своє прізвисько. Та по тому, як наполегливо кияни виганяли його з міста, осквернили останки, як незручно почувався в Києві його син Андрій, що переніс добуту багатою кров'ю столицю у Володимир, можна зробити висновок, що етнічна різниця між Північною і Південною Руссю тоді вже відчувалася. Облога Києва, хмари стріл, забита трупами Либідь, ратні «подвиги» княжича Андрія, що ламав списи на трупах киян дуже вже нагадують не князівську усобицю, а міжетнічну війну.

сім] ніякої потреби. А якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише віривши серце своє [...]

Паче всього – гордості не майте в серці і в умі. А скажімо: «Смертні ми єсмо, нині – живі, а завтра – у гробі. Се все, що Ти нам, [Боже], дав єси, – не наше, а Твоє, [його] нам поручив Ти єси на небагато днів». І в землі не ховайте [нічого], – се нам великий єсть гріх.

Старих шануйте, як отця, а молодих – як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь ні на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише, з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розгледівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає.

Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, – не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете, – напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, – чи простий, чи знатний, чи посол, – якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях – або добрим, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

Давня українська література. Хрестоматія. – К.: Освіта, 1996. – С.186.

25. РОЗПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ВИНИКНЕННЯ САМОСТІЙНИХ КНЯЗІВСТВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

ПРИЧИНИ ДЕРЖАВНОГО ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ-КНЯЗІВСТВ

Доля величезних, стягнутих неймовірними зусиллями держав, на жаль, не є довготривалою. Ще до піднесення Києва спалахнула й погасла в Європі зірка імперії Каролінгів. Створена Карлом Великим монархія розпалася на три частини – Італію, Францію, Німеччину, а ті, в свою чергу, поділилися на ще дрібніші. Київська держава не стала винятком. Минуло трохи більше сотні років після смерті Ярослава Мудрого (1054), і Київська Русь перестала існувати як цілісність.

Роздроблення Київської держави зумовлене зростанням феодальної власності на землю, посиленням місцевої землевласницької знаті, економічним і політичним зміцненням князівств. Поштовх цьому процесові дав Любецький з'їзд князів, що відбувся в 1097 році. Щоби покласти край ворожнечі, князі тоді визнали один за одним право успадковувати землі, які вони займали на той момент. Долю Києва не вирішували – для будь-якого княжого роду посісти київський стіл було занадто великою честю. Усвідомлюючи, що краще синиця в руці, ніж журавель у небі, більшість князів припинила змагання за Київ і зосередила зусилля на розширенні та збагаченні своїх реальних

володінь – вотчин. Дрібні інтриги, місцеві сварки, обмежені цілі та приватні інтереси розривали колись могутню державу. Окремі князівства тепер не могли дійти згоди навіть у визначенні спільного ворога. Для Новгорода це був Тевтонський орден, для Полоцька – Литва, для Ростова й Суздаля – волзькі булгари, для Києва – половці, для Галича і Волині – угорці й поляки. Часто-густо князі вступали у союзні відносини зі своїми вчорашніми ворога-

Давньоруські воїни

У ранньому Середньовіччі в Західній Європі гербові символи мало лише вище дворянство. Та, починаючи з XII ст., герби оформились у великих і дрібних феодалів, а з XIV ст. і у міст, гільдій, цехів, університетів. Тоді вже були герольди – люди, що спеціально підбирали і складали герби. Саме слово герб походить від німецького «Erbe» – спадок. Зображений тут вирізної форми щит має німецьку форму. Лев символізує мужність. Опущений меч – мир.

ми. Деякі землі мали тісніші зв'язки з неруськими сусідами, ніж з віддаленими землями Русі.

Ще одна причина, що послабила економічне й політичне становище Києва як центру великої держави, – *зміна європейських торговельних шляхів, зокрема занепад «шляху із варяг у греки»*, що робив Київську Русь світовою торговельною державою. 1082 року Візантія за допомогу у війні з Сицилією дала дозвіл Венеції торгувати без мита і мати свої порти на всій території Візантійської імперії. Зашкодили транзитній торгівлі Київської держави і хрестові походи, які відкрили для французьких, італійських та німецьких міст шлях на схід, безпосередньо зв'язавши Західну Європу з Малою Азією та Візантією. Після взяття хрестоносцями Константинополя в 1204 році «шлях із варяг у греки», який і без того порушувався нападами половців, тепер остаточно занепав. З цього часу набирають розквіту італійські і німецькі міста, що засновують Рейнський союз – Ганзу, яка охоплює Північну Європу і Прибалтику. Ганза торгує з Новгородом, Псковом, Полоцьком, Смоленськом. Найбільше втрачає на цьому Київ, зубожіють його ремісники й торговці, князі й бояри. У другій половині XII ст. Київ остаточно втратив значення столиці Русі.

РОЗВИТОК І ЗМІЦНЕННЯ МІСЦЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ

Київська Русь роздробилася на ряд великих самостійних феодальних земель-напівдержав, головнішими з яких були: Володимиро-Суздальська, Новгородська, Смоленська, Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Галицька, Волинська, Турово-Пінська. Кожна з цих земель мала свій політичний центр – найбільше місто, яким володів старший

Реконструкція церкви Спаса на Берестові (Київ)

Споруджена в період між 1113–1125 роками. Зруйнована монголо-татарами. Вцілілий перший ярус у XIII–XVI ст. слугував капличкою. В 1970 році під розписами XVII ст. відкрито фрески XII ст. Виконані вони легко, майстерно передають живий рух, природні пози персонажів. Майстри, що розписали храм Спаса на Берестові, відкривали нові шляхи розвитку давньоруського мистецтва.

князь землі. Великі князівства, в свою чергу, дробилися на менші князівства або князівські волості чи погости, центрами яких були менші міста. Князі, що володіли цими містами, були у васальній залежності від старшого князя. Він стояв на чолі війська, відав адміністрацією, чинив суд, видавав закони, збирав податки, а також сам наглядав за своїм феодальним господарством. Князь управляв за допомогою дружинників і бояр, яких призначав *посадниками, тисяцькими, вірниками, тивунами*. Князь особисто судив, головним чином, своїх дружинників і бояр, а також торгово-ремісничий люд стольного міста князівства. Спираючись на військові дружини, князі та бояри тримали в покорі населення, захищали кордони від нападів зовнішніх ворогів. Для розв'язання важливих питань в головних містах скликалися віча, але їх поступово витісняли боярські ради, які складалися з вищих дружинників – бояр, а також єпископа та ігуменів найголовніших монастирів.

За формою правління землі князівства були переважно *монархіями*, а Новгородська і Псковська землі – *боярськими республіками*.

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ

Незважаючи на погіршення економічного і політичного становища Середньої Наддніпрянщини, Київ до 40-х років XIII ст. лишався великим містом, а сама Київська земля – однією з найбільш заселених і досить сильних економічно. Для характеристики рівня розвитку сільського господарства і ремесла в Київському князівстві в цей період багатющі матеріали дають розкопки Райковецького городища (Житомирська область). Городище виникло, мабуть, в XI ст. як один з укріплених пунктів оборони

від кочовиків і було знищене татарами у 1240 році. Тут існували всі види ремесла, розвивалось орне землеробство з трипільною сівозміною. Знайдено залишки майстерень: залізоробних (залізо виплавляли з місцевої *болотної руди*, якої було багато біля берегів річок Гнилоп'ять й Тетерев), ковальських, а також плавильно-ливарних, ювелірних, з обробки кості й гончарних. При розкопках у городищі знайдено велику кількість сільськогосподарських знарядь: лемеші з череслами, рала, коси, серпи, заступи. В усіх житлах виявлено різні обгорілі зернові й технічні культури: жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, коноплі, мак, а також перероблені продукти: борошно, пшоно. Знайдено також насіння огірків, кісточки слив, вишень, черешень, що вказує на існування городництва й садівництва. Було розвинуте й скотарство: зустрічаються кістяки корів, коней, овець, свиней, собак, свійської птиці. Все це свідчить про високий рівень розвитку ремесла й сільськогосподарського виробництва в Київській та й інших руських землях.

Болотна руда – різновид залізняку, перемішаного з глинами, вапном, піском і органічними рештками. Залягає на дні боліт, має 25–35% чистого заліза. Майже усі металеві вироби в Україні доби середньовіччя виготовлені з болотної руди

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Чернігівське князівство відокремилося від Київської держави в XI ст. Його велика територія, заселена сіверянами, простяглася понад лівим берегом Дніпра, захоплюючи басейни Десни, Сейму, Сули.

Землі Сіверщини лежать понад найбільшими торговельними шляхами – Дніпром і Десною, які вели на захід, на схід, на південь і північ. Сила знайдених золотих монет – диргемів – свідчить про інтенсивність її торговельних зносин з арабами в VI–VIII ст., дорогоцінні знахідки в Чорній Могилі свідчать про високу культуру X ст. Великі міста – Чернігів,

Переяслав, Любеч – згадуються в договорі Олега з Візантією (907 р.).

У Чернігово-Сіверському князівстві нараховувалося 46 міст, розвивалося землеробство й ремесла. На території Чернігова знайдено рештки чудових виробів із золота й срібла, різноманітного господарського й побутового інвентаря, речей домашнього вжитку XI–XII ст.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Деякий час Переяслав був одним з найвидатніших міст Київської держави. У договорах з греками 907 та 944 років його згадують у числі трьох міст: Київ, Чернігів, Переяслав. Переяславське князівство відділив від Чернігівського Ярослав, який хотів мати «під рукою» третє сильне князівство. В свою чергу, переяславці, використавши боротьбу Мономаховичів з Ольговичами, відокремились від Києва за князювання Гліба, сина Юрія Долгорукого, та Глібового сина Володимира, який уславився боротьбою з половцями. **1187 року** відважний князь загинув. Пишучи про його смерть, *літописець уперше вжив назву Україна для руських земель.*

ГАЛИЦЬКЕ ТА ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВА

Велику політичну роль у другій половині XIII ст. почали відігравати Галицьке й Волинське князівства. Центральна частина Галицької землі була розташована на північно-східних схилах Карпатських гір. На півдні Галицька земля доходила до Чорного моря й Дунаю, займала понизя Дністра, Пруту й Серету. Головними містами її в той час були Галич, Перемишль, Звенигород і Теребовля.

Волинська земля займала верхів'я і середні течії річок Західного Бугу, Стиру, Горині зі Случчю і верхів'я Прип'яті. Головні міста – Володимир, Луцьк, Берестя (Брест) і Дорогичин (Дрогичин).

Володимиро-Суздальський князь ***Андрій Юрійович Боголюбський*** найбільше відомий тим, що зруйнував Київ. За князювання Юрія Долгорукого боярин Кучка заснував малий хутірець, про який ніхто б не сказав, що невдовзі це буде столиця самодержавної імперії. За непокору великий князь змушений був стратити свавільного боярина. З дочкою його одружився князь Андрій. Йшли роки, на службі у великого князя Андрія були його свояки – сини Кучки. На жаль, пішли вони в батька й не оцінили доброту князя. Андрій був змушений стратити одного з них. Тоді син засновника Москви Яким підговорив слуг і дружину князя на вбивство. Змовники, випивши для хоробрості, стали ломитись в опочивальню князя. Беззбройний князь спробував чинити опір. В темряві змовники убили одного зі своїх і тяжко порани

Як і на Подніпров'ї, тут розвивалося землеробство і скотарство. Галицька земля мала багаті соляні поклади (біля Коломиї). Високого рівня досягли ремесла, розвивалася торгівля.

Галицька земля і Волинь торгували з іншими руськими землями (Київською, Новгородською), а також з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею, Литвою. З Галицької землі вивозили хутро, мед, віск, рибу, худобу, сіль, хліб, ремісничі вироби; із Заходу везли вовну, фламандські й французькі сукна, зброю, скло, мармур, золото, срібло, вели угорських скакунів, з узбережжя Чорного моря доставляли рибу, вина, шовки, прянощі та інші товари.

В одній із кількох грамот галицько-волинських князів, що дійшли до нас з кінця XIII ст., вказується, що селяни й міські жителі повинні були сплачувати князю оброк: селяни – натурою (медом, вівцями, льоном, хлібом, вівсом, житом і птицею), городяни – грішми. Крім того, феодально залежні люди мусили ремонтувати й будувати міські укріплення та мости, виконувати різні повинності на користь міста-замку, утримувати князівську дружину, яка перебувала у місті.

З руських князівств, що утворилися в результаті розпаду Київської держави у другій половині XII ст., особливої сили почало набирати Ростово-Суздальське князівство. Княжив тут син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський. Він всіляко зміцнював свою абсолютну владу. Спираючись на молодшу дружину і міське населення, почав боротьбу з боярством Суздаля. Невдоволений наростаючим спротивом, він переніс свій двір у Владимирна-Клязьмі. Він вирішив підкорити собі всіх руських князів і зробити столицею

ли князя. Стікаючи кров'ю, він пробував тікати. Налякані вбивці знайшли його по сліду і, докінчивши, викинули на двір. Вірному слузі не було навіть у що загорнути тіло. Шість днів і шість ночей пиятика і грабежі не втихали не тільки у Владимирі, Суздалі і Ростові – скрізь грабували багатих, знатних і близьких до князя. Тіло його лежало непохованим. Врешті з допомогою святої ікони священики спинили розбрат і навели лад.

Русі замість Києва Владимир, що розростався. Використавши звичайний для Новгорода конфлікт, коли новгородці вигнали князя і обрали сина Мстистава Ізяславича, який княжив у Києві, Боголюбський став на захист вигнанця. Зібравши військо, рушив на Київ. До нього приєдналися князі чернігівські, смоленські, переяславські і ще кілька дрібніших, що були невдоволені Мстиславом. На той час у Києві військ не було – князь послав їх до Новгорода. **8 березня 1169 року** Київ здався без бою. Два дні грабували місто союзники, і як пише літописець: «Не було милосердя нікому нізвідки: церкви горіли, християн убивано, інших брано в неволю». Обдирали шати з ікон, забирали книги, ризи, дзвони. Такого руйнування ще не знав Київ навіть від половців.

Запитання і завдання

1. Назвіть причини розпаду Київської держави. Відповідь умотивуйте. **2.** На які князівства розпалася Київська Русь? Знайдіть їх на карті (с.169). **3.** В якому році вперше згадується в літописі Україна і в зв'язку з чим?

Перша згадка про Україну в Літописі руському

Документ

У рік 6695[1187]. Надумав князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців, уборзі, наїздом, бо їм розповідали: «Половці близько, на татинці, на дніпровському броді». І їхали вони в напад без возів. Володимир Глібович також приїхав до них із Переяславля з дружиною своєю. Він випросився у Святослава і в Рюрика їздити попереду з чорним клобуком. Хоча Святославу не любо було пустити Володимира попереду, перед синами своїми, але Рюрик та інші всі [це] схвалили, тому що він був муж доблесний, і сміліий, і сильний у бою; він бо завше прагнув на доблесні діла.

Андрій Суздальський (Боголюбський) руйнує Київ 1169 р.

Київ страждав не лише від чужинницьких орд. Не менше руйнувань і крові принесли на його вулиці і свої князі в постійних змаганнях за київський стіл. Маленькі громадянські війни, що розпалювали вони, – найтрагічніші сторінки нашої історії. Зруйновані церкви, випалені дотла квартали, понівечені трупи на вулицях лишив у Києві і Андрій Боголюбський року 1169. Літописець детально описав цей безглуздий погром, що виходив за рамки навіть тодішньої повсюдної жорстокості.

В якій землі князював Володимир Глібович?

Чому піддані із сумом сприйняли звістку про загибель князя?

Визначте, яку територію літописець назвав Україною.

Як його тлумачення співвідноситься із сучасним поняттям «Україна»?

Але коли князі руські йшли на них, [половців], то з чорних клобуків дали вість сватам своїм у Половці, а половці, почувши, що йдуть на них князі руські, втекли за Дніпро. Князям же руським не можна було їхати вслід за ними, – бо Дніпро вже швидко покрився ополонками, бо була весна, – і вернулися вони до себе.

У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався. І принесли його в город його Переяславль на носилицях, і тут преставився він, місяця квітня у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці.

Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила.

Літопис руський. За Іпатським списком
переклав Леонід Махновець. –
К.: Дніпро, 1989. – С.89.

Взяття Києва Андрієм Боголюбським

Документ

Середа 12.III 1169. Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий [день], у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вона майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, – і всі святині було забрано. Запале-

ний був навіть монастир Печерський Святої Богородиці поганими, але Бог молитвами Святої Богородиці оберіг його од такої біди.

І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.89.

26. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ ІЗ КОЧОВИКАМИ

ПЕЧЕНІГИ Й ТОРКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Хто такі кочовики?

2. Які кочові племена перебували на території сучасної України?

3. Назвіть основні риси господарського та суспільного розвитку цих племен.

З часів кіммерійців у Північному Причорномор'ї кочували й осідали різні племена. Населення цих степів частково входило до складу Хозарського каганату. З кінця IX ст. територію між Дунаєм та Доном займали тюркські кочові племена печенігів. Вони часто нападали на Руські землі, завдаючи багато шкоди й збитків. З 915 р., коли ці кочовики вперше з'явилися під мурами Києва, по 1036 р. київські князі воювали з ними 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок. Як правило, печеніги нападали на Київ, коли він був беззахисним. Під час воєнних конфліктів печеніги чекали на руські дружини біля дніпровських порогів, винищували їх або примушували тікати.

Сусідство з цими степовиками змусило руських князів відсунути південний кордон держави далі на північ, майже до самого Києва. На Десні, Сулі, Стугні Володимир Святославич побудував фортеці для захисту. У фортецях розміщувалися загони, частково з тих же кочовиків, що наймалися на службу до київського князя. Останній напад печенігів на Київську Русь

відбувся 1036 р., коли вони зазнали поразки від війська Ярослава Мудрого. На місці перемоги русичів було збудовано Софійський собор у Києві. Після цього печеніги майже не згадуються в давньоруських літописах. Частина їх, визнавши владу київських князів, осіла на руських землях і ослов'янилась, інші перекочували за Дунай, де асимілювалися з місцевим населенням.

Услід за печенігами на захід посунулися племена торків, які в другій половині X ст. прийшли з Приаралля. В 1060 р. об'єднані сили руських князів розгромили *торків*. Під тиском половців вони переселилися в Руську землю, у басейн річки Рось (притока Дніпра) та на Переяславщину. Про перебування торків свідчать географічні назви, що збереглися до сьогодення: річки Тор, Торець та інші. Торки, печеніги та деякі інші кочовики, які з кінця XI ст. оселилися в південних володіннях Київської Русі, дістали збірну назву *«чорні клобуки»* (від назви головних уборів – «чорні шапки»).

БОРОТЬБА РУСІ З ПОЛОВЦЯМИ

У середині XI ст. в причорноморських степах з'явилися нові кочовики, відомі на Русі під назвою половців. Відносини їх зі слов'янським населенням складалися порізному. Руські князі іноді одружувалися з дочками половецьких князів, часом руські дружини й половецьке військо разом виступали проти спільного ворога. Але значно частіше Русь і половці протистояли одне одному. То був чисельний і небезпечний ворог. Напади їх були раптовими й руйнівними. Вони палили міста і села, полонили тисячі людей. У літописах згадується 46 половецьких нападів на руські землі, хоча насправді їх було значно більше. Половецькі загони не раз доходили до Підкарпаття, але особливо часто

Озброєння давніх часів звалося «оружжя» й ділилось на охоронне і зачіпне. До охоронного належали: броня (панцир), шолом і щит. (Броня, старонімецьке brunja, виходить із кельтського bruinne – груди). Слов'яни спочатку броні не мали. Занесли до нас її, напевне, варяги. Найпоширенішою була кольчуга. Існували й інші види броні. Так, у грамоті 1287 р. згадуються «броні дощатіе». Шолом (готське hilms) в княжі часи виготовлявся з залізної бляхи, мав форму стіжка. Щит відомий з найдавніших часів. Як каже Прокопій, – слов'янські щити невеликі, більші щити потім поширили варяги.

вони спустошували Південну Київщину, Переяславщину, Чернігівщину.

Вперше половці напали на Русь у 1061 році.

На початку XII ст. руські дружини на чолі з Володимиром Мономахом перейшли в рішучий наступ на половців. Навесні 1103 р. вони спустилися вниз по Дніпру до острова Хортиця. Попереду головних військ рухалися розвідувальні загони. В ході основної битви половці не витримали натиску й кинулися втікати. 1111 року відбувся другий похід проти половців, який очолили київський та переяславський князі. 1116 р. руська дружина, також очолювана Володимиром Мономахом, здійснила останній значний похід проти половців. Після нього протягом чверті століття половецькі хани не насмілювалися нападати на Русь. Коли 1120 р. син Мономаха Ярополк пішов з військом на Дон, де звичайно скупчувалися половці, то навіть не зміг відшукати ворога. Половці відійшли за Волгу і Яїк. Частина їх залишалася в безпосередньому сусідстві з Києвом. Багато хто з них одержав від київських князів землі і почав служити їм. Половців використовували на Русі для розв'язання внутрішніх суперечок. Особливо часто їхніми послугами користувалися чернігівські князі.

Наприкінці XII ст. половці знову перейшли в наступ. У зв'язку з розпадом Київської держави й послабленням її військової могутності половцям вдалося започаткувати власну державу – Дешт-і-Кипчак. Її межі сягали на заході до Дніпра, на півдні включали Крим, на сході доходили до Волги. В той час боротьбу з половцями очолили київський князь Святослав Всеволодович і новгород-сіверський князь Ігор Святославич. 1183 року в

Що заважало руським князям дати рішучу відсіч половцям?

битві на р.Хирія (тепер – Хухра) вони завдали поразки давнім ворогам. Ця перша самостійна перемога Ігоря над половцями окрилила його. Не забажавши ділити славу зі Святославом, у **1185 р.** він на чолі сіверської дружини рушив у степ. По дорозі до нього приєдналися полки сина Володимира, який князював у Путивлі, і племінника Святослава Ольговича з Рильська. Невеликий загін надіслав чернігівський князь. Звичайно, цих сил було замало для боротьби з половцями, і військо Ігоря зазнало жорстокої поразки, а сам він потрапив у полон. Ці події яскраво змальовані в славетному художньому творі *«Слово о полку Ігоревім»*, створеному, очевидно, відразу після походу одним із його учасників. Трагедія на річці Каялі відкрила кочовикам шлях на Руську землю. Найбільше від половецьких набігів постраждало Чернігівське князівство, яке практично нікому було боронити. Були спустошені Переяславщина, Путивльщина. Після втечі з половецького полону Ігор протягом кількох років безуспішно боровся з половецькими ханами.

Самостійному розвитку половців поклала край монголо-татарська навала. Історична доля половців, як і більшості кочових народів, склалася драматично: вони не зберегли себе, розчинилися в інших народах, з якими ворогували протягом кількох століть.

Запитання і завдання

1. Як впливало на становище Київської держави сусідство з кочовиками? **2.** Охарактеризуйте відносини Русі з печенігами й торками. **3.** Розкажіть про боротьбу руських князів з половцями. **4.** З чим пов'язані періоди успіху та невдач руських дружин у цій боротьбі? **5.** Якою була доля печенігів, торків, половців?

Половці женуть полон

Війни з половцями оберталися для Київської Русі великими людськими жертвами не лише на полі брані, де гинули воїни. Найбільші втрати несло цивільне населення – степовики брали в полон жінок, дітей, юнаків – найпродуктивніші людські ресурси, – які ставали рабами. Їхня праця за шматок хліба і сякий-такий прихисток над головою набивала золотом скарбниці чужих держав, у той час коли руські землі заростали бур'янами...

Розповідь літопису про розгром печенігів у 1036 р.

Документ

В який момент печеніги підійшли до Києва?

Яким був склад війська Ярослава? Чим завершилася битва?

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні – киян, а на лівому крилі – новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в [ріці] Ситомлі, а інші – в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.88–89.

Опис літописцем боротьби руських воїнів проти половців (1093 р.)

Документ

У сей же час пішли половці на Руську землю. Почувши, що вже помер Всеволод, послали вони послів до Святополка [вимагати викуп] за мир. Святополк же не порадився зі старшою дружиною отця і стрия свого, а вчинив раду з тими, які прийшли з ним, [і], схопивши послів, всадив [їх] у погреб. Почувши ж це, половці почали воювати.

І прийшло половців багато, і обступили вони город Торчський. І Святополк, почувши [це], відіслав [послів]-половців, просячи миру. Та не схотіли половці миру і пустилися по землі, розоряючи [її]. Святополк тоді став збирати воїв, маючи намір [іти] на них.

І сказали йому мужі розважливі: «Не пробуй [іти] проти них, бо мало ти маєш

Написання «Слова о полку Ігоревім»

Високому рівневі матеріальної культури Київської держави відповідала висока духовна культура. Згадаймо бодай «Повість минулих літ» – вершинний твір, якому, за словами М.Грушевського, «доля призначила невмирущий інтерес протягом віків», Галицько-Волинський літопис, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Та вершиною давньоруської літератури, безперечно, стало геніальне «Слово о полку Ігоревім».

воїв». Він же сказав їм: «Я маю отроків своїх вісімсот, що можуть супроти них стати». І почали другі, нерозважливі, мовити: «Піди, княже!» Розважливі ж говорили: «Коли б спорядив ти їх вісім тисяч, було б се не зле, [але] наша земля збідніла вже од воєн і продаж. Пошли-но до брата свого Володимира, хай би він тобі поміг». Святополк, отож, послухав їх і послав [послів] до Володимира, щоб він поміг йому.

Володимир тоді зібрав воїв своїх і послав [гінця] по Ростислава, брата свого, до Переяславля, велячи йому помагати Святополку. Та коли Володимир прийшов до Києва і зустрівся [з Святополком] у [монастирі] Святого Михаїла, то затіяли вони межи собою чвари та свари, але, владившись, цілували хреста один одному.

Тобто Михайлівському Видубицькому монастирі

А половці пустошили по землі. І сказали їм обом мужі розважливі: «Чого ви чвари маєте межи собою? Погані ж гублять землю Руськую. Потім помиритесь оба, а нині підіте супроти них – або з миром, або війною». І Володимир хотів миру, а Святополк хотів [піти] війною. І пішов Святополк, і Володимир, і Ростислав до [города] Треполя, і прийшли вони до [ріки] Стугни. При цім Святополк, і Володимир, і Ростислав скликали дружину свою на раду, маючи намір перейти через ріку. І стали вони радитися, і говорив Володимир: «Стоячи тут, через ріку коло загрози сеї, ми вчинимо мир із ними». І пристали до цієї поради розважливі мужі, Янь [Вишатич] та інші. Кияни ж не захотіли поради цієї, а сказали: «Ми волимо битися. Перейдімо на ту сторону ріки». [І] уподобали [всі] пораду цю, і перейшли Стугну-ріку, і вона тоді вельми наводнилася була.

Треполя: сучасне місто Трипілля на правому березі річки Стугна при впадінні її у Дніпро

Святополк, отож, і Володимир, і Ростислав, приготувавшись до бою, рушили. На правій стороні ішов Святополк, а на лівій – Володимир, а посередині – Ростислав, і, минувши Треполь, пройшли вони вал. А тут половці ішли насупроти, і стрільці [їх ішли] насупроти перед ними. Наші тоді стали межи двома валами, і поставили стяги свої, і вийшли стрільці із-за валу. А половці, прийшовши до валу, поставили стяги свої, налягли спершу на Святополка і проламали полк його. Святополк же стояв кріпко, та побігли люди, не видержуючи натиску ворогів, а опісля побіг [і] Святополк.

І налягли вони на Володимира, і була битва люта, і побіг і Володимир з Ростиславом, і вої його. І прибігли вони до ріки Стугни, і коли вбрів Володимир з Ростиславом, то став утопати Ростислав перед очима Володимировими, і хотів він підхватити брата свого, і мало не втонув сам. І так утопився Ростислав, син Всеволодів.

Володимир же, перебрівши ріку з невеликою дружиною, – бо многі упали із полку його і бояри його тута ж полягли, – і прийшовши на ту сторону Дніпра, плакав за братом своїм і за дружиною своєю. [І] пішов він до Чернігова печален вельми.

Святополк же вбіг у Треполь, і заперся тут, і був до вечора, і в ту ніч прийшов до Києва.

Половці ж, побачивши, що вони одолі-ли, пустилися по землі, розоряючи, а другі вернулися до Торчського.

Се ж лихо приключилося в день святого Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа, місяця травня [у] двадцять і шостий [день].

А Ростислава, шукавши, знайшли в ріці. І, взявши його, принесли його до Ки-

«Києво-Печерський патерик» – пам'ятка давньоукраїнської літератури XI–XVII ст., де зібрані життя святих цього монастиря, оповідає історіюченця Св.Григорія. Дружинники князя Ростислава лаялися «соромними словесами»; почувши це, ченець зробив їм зауваження і закликав покаятися. На що розлючений Ростислав дав наказ своїм воїнам втопити ченця у Дніпрі. Перед цим Григорій передвіщав князеві смерть від утоплення, бо, на відміну від Володимира Мономаха, Ростислав не покаявся і не прийняв благословення у Печерському монастирі

єва. І плакала за ним мати його [княгиня Анна], і всі люди плакали за ним сильно, юності його заради. І зібралися єпископи, і попи, і чорноризці, і, співи належні співавши, положили його в церкві Святої Софії коло отця його.

Половці тим часом облягали Торчський, а торки чинили спротив, і завзято боролися з городських стін, [і] вбивали багатьох із ворогів. Половці тоді стали налягати і однімати воду. І знемагати почали люди в городі од спраги на безвідді й голоду. І прислали торки [посланців] до Святополка, говорячи: «Якщо ти не пришлеш харчів, ми здамося». І Святополк послав їм, та не можна було прокрастися в город через множество ворогів.

І стояли [половці] навколо города [Торчського] дев'ять неділь, і розділилися надвоє: одні стали коло города, раттю борючись, а другі рушили до Києва і пустилися в напад межи Києвом і Вишгородом.

Святополк же вийшов на [річку] Желянь, і пішли обоє одні проти одних, і зступилися, і покріпшала битва. [І] побігли наші перед іноплемінниками, і падали поранені перед ворогами нашими, і многі погибли, і було мертвих більше, ніж коло Треполя. Святополк же прийшов до Києва з двома [мужами], а половці вернулися до Торчського.

І сталося ж се лихо місяця липня у двадцять і третій [день]. А назавтра, у двадцять і четвертий [день], у [день] святих мучеників Бориса і Гліба, був плач великий у городі [Києві] за гріхи наші великі, за умноження беззаконь наших.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.134–135.

У підземеллі Софійського собору, в усипальниці київських князів, 1961 р. між різними останками знайдено череп Ростислава; у черепі стримів залізний наконечник стріли. Звідси ясно, чому молодий і здоровий Ростислав, що умів плавати, раптом на очах Володимира став тонути. Він був смертельно поранений. Про його загибель у Стугні говорить і «Слово о полку Ігоревім»

Що послужило приводом для нападу половців?

Хто очолював руське військо?

Як завершилася битва?

ТЕМА 7

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА

27. БОРОТЬБА ПРОТИ МОНГОЛО-ТАТАР

ПОЯВА МОНГОЛО-ТАТАР

Чингісхан, при народженні – Темучин (1162–1227), внук Хабула, хана об'єднаних племен, що кочували в долинах Онона і Керулена. Батька Темучина підступно отруїли татари, за що Темучин, увійшовши в силу, вирізав їх до ноги. Темучин поступово підкорив і об'єднав усі монгольські племена. На курултаї – зібранні монгольської знаті – його проголошено Чингісханом (Великим ханом). В 1211 році Чингісхан почав завойовувати світ...

На початку XIII ст. половецькі набіги втратили грізний характер. Водночас руським землям загрожувала нова небезпека – з азійських степів насували полчища *монголо-татар*. На початку XIII ст. монголо-татарські племена, які кочували вздовж р.Амур в Центральній Азії, об'єдналися під проводом Темучина. Він у 1206 р. перейняв на себе титул Чингісхана – великого хана – і повів своє військо на захід. Було підкорено Північний Китай, Середню Азію. Цілі країни лежали в руїнах. Жителів захоплених міст знищували, а міста спалювали. В 1220 р. було завойовано Закавказзя.

1222 року на Дону половці зазнали поразки. Половецький хан Котян звернувся до свого зятя князя Мстислава Удалого, який був у Галичі, по допомогу. На нараді князі вирішили: «Краще ворога зустріти на чужій землі, ніж пустити на свою» і рушили разом із загоном половців у Приазовські степи. Наприкінці травня **1223 р.** вони досягли р.Калка (нині територія Володарського району Донецької області, заповідник «Кам'яні Могили»), де й відбулася битва з монголо-татарами. Вона тривала три дні. Мужньо трималися руські воїни, але через неузгодженість дій вони були розбиті.

Перемога на Калці відкривала кочовикам дорогу на Русь. Однак монголо-татари повернулися назад, додому, щоб прийти знову через 14 років.

ВТОРГНЕННЯ МОНГОЛО-ТАТАР У РУСЬ

Монгольська юрта

1236 року численне монголо-татарське військо на чолі з ханом Батиєм, онуком Чингісхана, знов посунуло на Русь. Воно перейшло урало-каспійські степи, зруйнувало державу волзько-камських болгар і 1237 р. обрушилося на північно-східні руські князівства. Першими впали Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства. Монголи дійшли аж до Новгорода, але через розливи річок повернулися на Волгу.

Восени 1239 р. нашестя зазнали і південноруські землі. Йшли ординці смугою, винищуючи все на своєму шляху. Головні сили підійшли до Переяслава, решта ру-

Боротьба проти монголо-татарських завойовників у XIII ст.

шила на Чернігів. Переяславці завзято захищалися, але не встояли, місто було захоплене, населення вирізане. Чернігів також не втримався. Місто було спалене і зруйноване.

ОБОРОНА КИЄВА

Наступного 1240 р. монголо-татари підійшли до Києва. Батий, оповідає літопис, задивився з-за Дніпра на його кам'яні церкви із золоченими банями і звернувся до киян з пропозицією здатися. Пропозицію було з обуренням відхилено. Обороною керував воєвода галицько-волинського князя Дмитро.

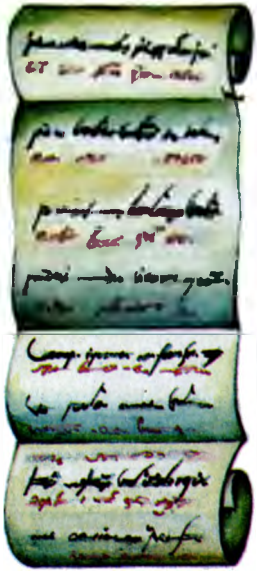

Ярлик – буквально: веління, наказ. У Золотій Орді документ дипломатичного внутрідержавного управління, видавався руським князям на право управляти підвладними їм землями.

Монголо-татарське військо отаборилося на лівому березі Дніпра, чекаючи морозів, щоб перейти скуту кригою річку. **На початку грудня 1240 р.** вони підійшли безпосередньо під мури міста, розпочався штурм. Кияни залишили передмістя і зосередилися за стінами так званого міста Ярослава.

Тяжкою була оборона Києва. День і ніч били ворожі тарани-пороки у міські стіни, жорстока битва розгорнулася на мурах. Літописець розповідає: «...і не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами». Пробоїни в стінах мешканці закладали корзинами з глиною і піском. Тілами монголо-татар і киян були сповнені рови і підніжжя мурів, кров'ю була залита земля. Відважно билися кияни, але ординці перемогли. Ворог увірвався в місто.

Тим часом захисники Києва зібралися біля Десятинної церкви. Велика кількість людей, не знаючи, де заховатися, забилася на хори церкви, хори не витримали великої ваги, звалилися, поховавши під собою киян. Кочовики пограбували, а потім

спалили місто. Києву було завдано жахливих руйнувань. З 40 великих споруд вціліло тільки 6. З 9000 дворів збереглося 200. З 50000 населення залишилося не більше 2000. З кам'яних споруд вціліли Софійський собор, Михайлівський і Печерський монастирі. Відважний захисник Києва воєвода Дмитро, тяжко поранений, потрапив у полон. За завзяття помилувавши воєводу, Батий тримав його біля себе як радника.

НАСТУП НА ЗАХІД

Захопивши Київ, монголо-татари рушили на Волинь, Поділля, Галичину, де взяли з боєм укріплені міста. Лише Кам'янець, розташований на неприступній скелі, не піддався загарбникам. Населення розбігалося, ховалося по лісах, печерах, у степових балках. Князі й бояри тікали на захід.

На початку 1241 р. ординці дійшли до Польщі, зруйнували Люблін, Краків, Сандомир та інші міста.

У 1242 р. вони вступили в Хорватію, зруйнували Загреб. Але просування монголо-татарських орд на захід, ослаблене впертим опором місцевого населення, припинилося. Батий повернувся на схід. На Нижній Волзі він заснував державу *Золоту Орду* зі столицею Сарай, у залежність до якої потрапили руські князівства.

Реконструкція знищеного монголами взимку 1241 р. літописного Ізяслава (за матеріалами розкопок в с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької області)

Оборона Києва від війська Батия

1240 року хан Батий підійшов до Києва і, як пише літописець, «многим-множеством сили... окружив город... І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його...» Очолив оборону воєвода галицький князь Дмитро. Багато днів і ночей тривала жорстока битва: «ламалися списи і розколювалися щити, стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був».

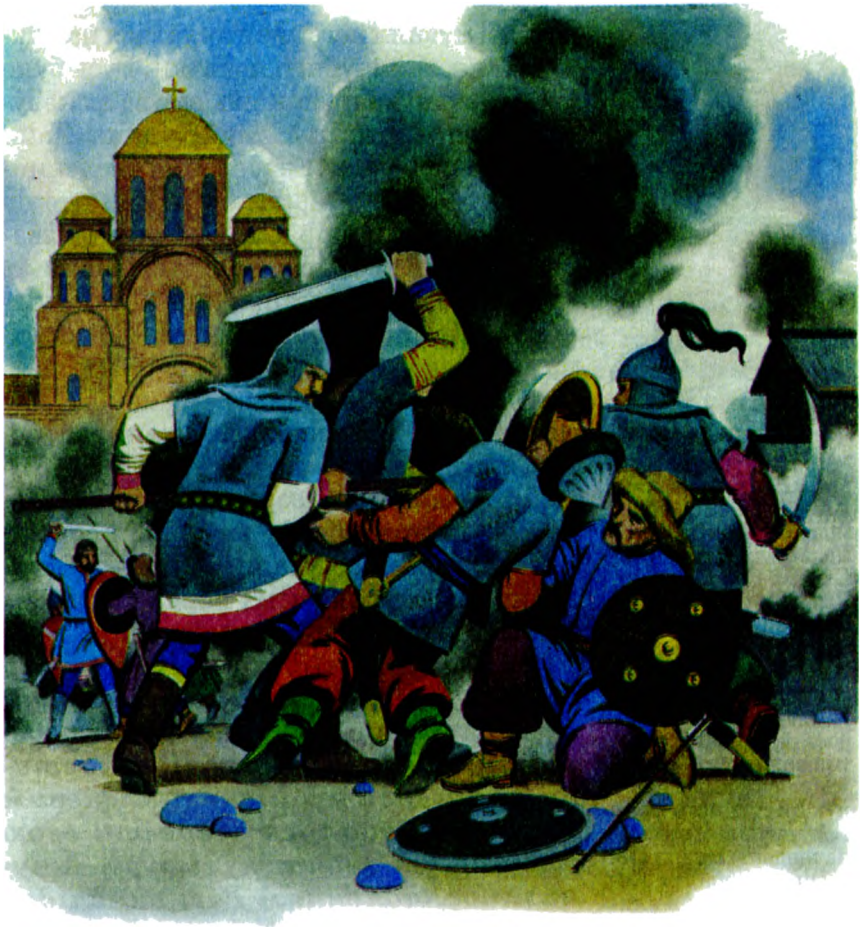

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ НА РУСЬ

Бату (прозваний на Русі ***Батиєм***), син Джучі, очолив похід монгольського війська на землі Південно-Східної Європи і Русі. За 1236–1238 роки були завойовані Рязанське й Володимирське князівства, монголи підступали до Новгорода. Лише морози й рішучий спротив захисників рідної землі зупинили навалу. Наступного року Бату повів свої війська на південь. Впали Переяслав, Чернігів, Київ, Волинські і Галицькі землі. Літописець писав: «Зліше зла честь татарська». В цей час до Бату доходить звістка: помер Угедей. І полководець завертає військо додому. Дарма поспішав. Новий великий хан з'явиться тільки через п'ять років...

Хани – верховні правителі Золотої Орди – стали видавати князям «ярлики» – грамоти на князювання, незважаючи на права на князівський престол. За цією грамотою князі мали їхати до Батия. Подорож до Орди була досить небезпечною, кілька руських князів при цьому було вбито або отруєно.

Князі мусили негайно з'являтися на виклик хана, сплачувати податки. Русь було перетворено на провінцію, яка забезпечувала монголо-татар усім необхідним. Хани обклали поневолене населення численними податками, за несплату яких жителів перетворювали на рабів. Брали і так званий податок кров'ю: відбирали хлопчиків і виховували з них яничарів. Для будівництва столиці Золотої Орди із завойованих земель забрано більшість працездатного населення, особливо ремісників. Тому в Київській Русі занепадали ремесла і міста. Сплата високих мит не сприяла розвиткові торгівлі. Золотоординські правителі постійно втручалися у внутрішні справи князівств, роздмухували усобиці між князями, не зупиняючись і перед фізичним знищенням неугодних.

Руйнування від монголо-татар були великі, але знищити Русь вони не змогли. Частина населення перемістилася на північ, у ліси, частина лишилась на місцях. Місцевим жителям вдалося зберегти свою мову, побут, звичаї, культуру. Значним послабленням Русі внаслідок монголо-татарської навали намагалися скористатись західні сусіди, насамперед Польща, Угорщина, Тевтонський орден, Литва. Тривале панування Золотої Орди на Русі загальмувало природний хід її розвитку, але не припинило зовсім.

Запитання і завдання

1. Хто такі монголо-татари? 2. Коли і де відбулася перша битва руських дружин із завойовниками? При відповіді скористайтесь документом. 3. Розкажіть про оборону Києва. 4. В чому полягало монголо-татарське іго на руських землях? 5. Яким чином воно вплинуло на загальний хід розвитку цих земель?

Битва на річці Калці

У документі знайдіть слова, які свідчать про мужність руських воїнів.

Чому битва закінчилася поразкою русько-половецького війська? Як про це пише літописець?

На Калці загинули: великий київський Мстислав-Борис Романович і його зяті Андрій та дубовицький Олександр Глібович; чернігівський Мстислав Святославич і його син (Василько); канівський Святослав Рюрикович; шумський Святослав, очевидно, Інгваревич та його брат Ізяслав Інгваревич; теребовльський Ізяслав Володимирович; несвізький Юрій та його син (Ярослав), неговорський. При цьому деякі загинули не в бою. Оточені ворогами, вони здалися на їхню присягу, що ті не вчинять їм ніякого зла, а випустять за викуп. Монголо-татари ж, захопивши , поклали їх під дошки, а самі сіли на дошках обідати і подушили їх

Коли зіткнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, – і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав [Ярославич] Німий, бачивши це [і] подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той муж дужий, [і] тому, що він [був] родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до отця його, йому й поручив по смерті свою волость – оддав князю Данилові. Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег [Святославич] курський. Кріпко вони билися, [але] інші полки [татарські] зіткнулися з ними, [і] за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги [і] стрільці їх стріляють сильно, повернув свого на втечу – через те, що кинулися [за ним] противники. І коли він біг, то захотів води, [і], пивши, відчув рану на тілі своєму, – в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади».

І сталася побіда над усіма [illegible], якої ото не бувало ніколи. Татари

ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгорода Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.381.

Новгорода Святополчського, тобто до города, побудованого Святополком Ізяславичем «На Вытечевъ холму»

Документ

З «Історії монголів» Плано Карпіні, посланця римського папи Інокентія IV у Золотій Орді (1246 р.)

Татари... пішли проти Русі і зробили велике винищення в землі Руській, зруйнували міста і кріпості, повбивали людей, обложили Київ, що був столицею Русі, і після довгої облоги вони взяли його і повбивали жителів міста; звідси, коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили безліч голів і кісток мертвих людей, що лежали в полі; бо це місто було дуже велике і дуже багатолюдне, а тепер воно зведене майже нінащо; ледве існує там двісті домів, а людей тих держать вони в самому найтяжчому рабстві. Просуваючись сюди, вони своїми боями спустошили всю Русь.

...Вони ні з ким не укладають миру, виключаючи тих, які підкоряться їм; бо, як сказано вище, мають від Чингісхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього – як з людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких відводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, признають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був на Русі, присланий був, як казали, від Куіншкана і Батия сарацин і цей начальник в кожної людини, що мала трьох синів, брав одно-

Десятинна церква – святиня землі Київської. Руйнована ордами й навалами. Коли монголи вдерлись в Київ і люди шукали порятунку у Десятинній церкві, хори під вагою люду обвалилися і поховали під собою тіла киян. Пізніше її відбудували. В тридцяті роки нинішнього століття вибухівка знівечіла храм остаточно. Дивились кияни, як просідають рештки Десятинної й ховають під собою надії і душі киян минулого. Попереду була нова епоха...

Сарацин – мусульманин

Більшість монгольських воїнів носили панцирі із з'єднаних між собою сталевих пластинок, відполірованих до дзеркального блиску, або із шкіряних товстих і твердих лакованих полос, сплетених шнурками й зав'язками з легшої шкіри. Широко використовувались і панцирі із повсті, товстих тканин, прошитих ватою й хутром і підбитих ззовні залізними пластинами. Сфероконічні шоломи мали наносники, напівмаски, личини, бармиці й навушня. Окрім круглих щитів вершників, для побудови польових укріплень й таборів використовувались великі прямокутні щити з підпоркою.

го. Чоловіків, що не мали дружин, вели з собою; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків, які шукали собі засобів до існування жебрацтвом, також забирали. Решту ж, за їх звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкурі білого ведмедя, чорного бобра, забула (соболя) і якогось чорного звірка, що живе в землі в норах, який я не знаю, як зветься по-латині, а понімецьки називається він ільтіс, а попольськи і по-руськи дохон, і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві. Так само посилають вони за володільцями земель, наказуючи їм з'явитись до себе негайно; коли ж ті приїжджають, то їм не віддають ніякої належної шани, а поводяться з ними, наче з підлими людьми; вони змушені давати великі подарунки воєводам, їх жінкам, чиновникам, тисячникам і сотникам; усі татари взагалі, і навіть слуги їх, з великою надокучливістю просять у них подарунків, і не тільки в них, а й у послів, від них присланих. Інших же шукають нагоди вбити, як то зробили з Михайлом та іншими. З іншими поводяться ласкаво і дозволяють їм від'їжджати додому, а інших страчують напоями чи отрутою. Наміри ж їх полягають у тому, щоб самим володіти землею, а тому вишукують засобів винищувати благородних людей. Від тих же, кому дозволяють від'їжджати, вимагають синів чи братів, яких уже ніколи від себе не випускають, як то зробили з сином Ярослава і якогось герцога Аланського, і з багатьма іншими. А коли помре батько чи брат або спад-

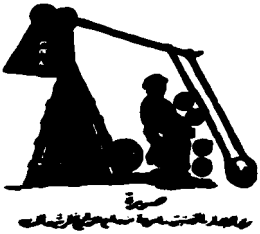

Монголо-татарська навала багато в чому змінила воєнну справу Азії і Європи. Успіх гарантувала найсуворіша дисципліна, основана як на заохоченнях, так і на жорстоких карах за проступки. Монголи запозичили у завойованих ними китайців конструкції метальних машин та іншої зброї.

коємець, то сина чи брата ніколи не відпускають, а, навпаки, усю маєтність забирають собі, як то було при нас, з одним солангом. В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам, і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом на них кидаються, – так сталося з одним містом, коли ми були в Татарській землі.

ТЕМА 8

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

28–29. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

ОСНОВНІ ВІХИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

1. Що розуміється під поняттям «культура»?

2. Що таке матеріальна і духовна культура?

Найважливішою умовою розвитку культури на Русі було *створення та зміцнення держави*, яка стала захисником людності від зовнішніх нападників. Цьому сприяло також використання духовних та господарських здобутків попередників русів – від трипільців до ранніх слов'ян. Важливою умовою було *встановлення і посилення зв'язків Русі з іншими державами*, зокрема з Візан-

3. Які галузі культури розквітли за часів раннього середньовіччя в Візантії та країнах Західної Європи?

тією. В XI–XII ст. склалися сприятливі умови для значного піднесення як матеріальної, так і духовної культури, зокрема для розвитку освіти, літератури, книговидавничої справи, а також для поліпшення добробуту людей.

Народність – спільність людей, що формується в процесі злиття різних племен, якій притаманна спільна територія, мова, культура

За часів Київської Русі почалося формування *української народності*. Це був складний процес, що тривав кілька століть. Територією формування української народності були Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь, Поділля, Східна Галичина, Закарпаття й Північна Буковина. Укріпленню зв'язків між цими землями сприяв розвиток господарства.

Діалект – місцева говірка

У повсякденному житті населення Русі користувалося племінними говірками, які поступово зливалися в *діалекти*, кожен з яких відповідав певній території. На терені сучасної України було два таких діалекти: подніпровський і південно-західний. Приблизно в XIII ст. відбулося злиття їх в єдину *українську мову*. Церковні тексти, богослужебні книги, богослужіння на Русі складалися старослов'янською мовою, що її створили болгари брати Кирило і Мефодій на основі рідного їм македонського діалекту болгарської мови. Для написання *світських* текстів використовувалася так звана *давньоруська мова*, сформована на основі старослов'янської із запозиченням слів і цілих зворотів з розмовної мови. Окремі слова, вирази, що містяться в «Слові о полку Ігоревім», у літописах, засвідчують процес формування української мови.

Світський – цивільний, нерелігійний

У Київській Русі були поширені символічні знаки, що становлять основу сучасної національної української символіки. Одним із найдавніших є *тризуб*. Тризуб був знаком князівської влади, родовим знаком династії Рюриковичів. Його зображен-

Герб Анни Ярославни

ня трапляються на золотих та срібних монетах князів Володимира Святославича, Святополка, Ярослава Мудрого. Він зображений навіть на гербі французької королеви, дочки Ярослава Мудрого – Анни. Щодо значення тризуба вчені висловлюють різні думки. Одні вважають його зображенням рибальського знаряддя, інші – символічним зображенням польоту сокола тощо. Серед дослідників існує версія, що герб французьких королів – лілія – є не що інше, як модифіковане зображення давньоукраїнського тризуба (див. ліве поле герба Анни Ярославни).

ПОБУТ

Побут наших далеких предків значною мірою залежав від особливостей природи краю, особливостей господарства й місцевих культурних традицій.

Найохочіше люди селилися поблизу річок; в місцях, де кінчався ліс і починався степ. У лісі полювали, збирали ягоди, гриби, а в разі небезпеки там можна було й сховатися. А в степу легше було утримати худобу, обробити поле. Кожна родина поселялася двором – господарством з житловими будинками і господарськими спорудами, при якому мали поле, пасовисько, сіножать, ліс. З часом оселі ставилися густіше. З дворів утворювався хутір, який переростав у село.

Більшість населених пунктів Київської Русі становили села. В них проживали селяни-смерди, а також феодали. Село не мало певного планування: кожний двір розташовувався окремо. Родина смерда складалася з 12–15 членів.

Характер сільськогосподарського виробництва зумовив тривале існування великих виробничих колективів – родових громад. Пізніше родини об'єднувалися у сільську територіальну громаду – верв, мир (звідси – вислів «усім миром»). Це вже було не родове, а територіальне угруповання.

Ті небагато зразків фрескового і мозаїчного живопису, що дійшли до нас, це справжні шедеври світового мистецтва. Фрагменти їх можна побачити в Києві, Чернігові, Переяславі, Білгороді, Володимирі. Особливої майстерності вимагав фресковий живопис – малювання по вологій штукатурці. Вона швидко сохне і малюнок має бути виконаний за один день. Тут зображено роботу художників над фресками Софійського собору.

Верв володіла частиною угідь – лісами, випасами, водоймищами.

Київська держава була найбільшою у тогочасній Європі. Її територія становила 800 км^2, з них майже половина перебувала в межах сучасної України. Її кордони простягались від Карпат до Оки і верхів'їв Волги. Кількість населення сягала 5 млн чоловік. Кожен сьомий житель Русі мешкав у міському поселенні. У країні нараховувалося 240 міст і селищ. Серед них найбільшим був Київ. У ньому напередодні монголо-татарської навали проживало понад 50 тис. чоловік. Київ тоді був більшим за Лондон і Париж.

Які сучасні райони Києва складали ядро Києва князівських часів?

Які пам'ятки стародавнього Києва збереглися до наших днів?

Які з церков XI–XIII ст. були зруйновані радянською владою у 30-х рр. XX ст.?

Іншими важливими політичними, культурними центрами були Чернігів, Галич – по 25 тис. жителів, Переяслав – 12 тис., Львів – 5 тис. та інші.

Найвища концентрація населення спостерігається у Середньому Подніпров'ї.

У Київській Русі, як і в інших державах, міста засновувалися як фортеці для захисту від ворожих нападів («городи»). А вже пізніше вони перетворилися на центри ремесла, торгівлі, культури тощо.

Місто за княжих часів мало вигляд укріпленої твердині. В центрі стояв головний замок (дитинець). Це була оборонна цитадель, а також центр міського життя. Навколо розташовувався обхідний град, який займав більшу площу, але був менш укріпленим. У разі небезпеки населення обхідного града шукало захисту в дитинці. Укріпленнями міста служили рови, вали, стіни, частоколи, вежі. Із зовнішнього боку валу копали глибокий рів, який заповнювали водою. На хребті валу споруджували остріг – огорожу з густо набитих паль. Через рів перекидали міст, який на ніч підіймали. Київ мав три захисні стіни. Перша була споруджена ще в незапам'ятні часи, друга – наприкінці

Які назви сучасних вулиць Києва нагадують про існування у давні часи валів і ровів?

Київська садиба X ст.

Житлові райони мали суцільну зрубну забудову, яка складалась із окремих садиб, що йшли вздовж вулиць і провулків і були відгороджені одна від одної високими дерев'яними парканами. Як видно з малюнка, кожна така садиба ніби міні-укріплення. Зумовлене це тим, що в ті неспокійні часи місто часто потерпало як не від набігів кочовиків, то від князівських усобиць і кожен господар, зводячи житло, дбав і про його оборону.

Які ще назви мали Північні ворота Києва і від чого ця назва походить?

На яких сучасних площах Києва стояли Лядські й Північні ворота?

X ст., третя – в першій половині XI ст. Остання мала форму напівкільця з дубових стовбурів з воротами: Золотими (назва, очевидно, походить від золоченої бляхи на них), Північними, Лядськими (тобто ті, що ведуть в «ляду» – болото). Місто ділилося на кілька частин. Так, у Києві виділявся Старий город (город «Володимира») або Гора, де, за переказом, свого часу поселився Кий. У центральній частині міста, в Старому городі, стояв княжий терем, Десятинна церква, інші церкви, містився центральний майдан. При Ярославі місто розширилось і виник «Новий», або Верхній город. Внизу, уздовж Дніпра, розташовувався Поділ, де мешкали ремісники (кожум'яки, гончарі) й торговці. Тут була пристань.

В якій частині Києва селились заможні верстви населення? Чому?

Щоденний побут мало різнився у вищих і нижчих верств населення і в цілому був невибагливим. Житла здебільшого були однокімнатними, площею близько 20 м². Щоб краще зберігалося тепло, житло заглиблювали в землю на 20–70 см. Стіни будинків виліплювали з глини. Були й дерев'яні житла, рідше – кам'яні. Двосхилий дах робився із соломи, дерева; у кам'яних житлах – з черепиці або свинцю. Підлога – глиняна або дерев'яна. Взимку житло опалювалося курною піччю, але іноді робили й димар. Будинки заможних міщан називали хоромами. Як правило, вони були двоповерховими, складалися з трьох кімнат: сіней, істби, кліті. Сіни – це горішня кімната, до якої підіймалися драбиною чи східцями. У нижній кімнаті – істбі – стояла піч, тут мешкали взимку. Невелика кімната, де зберігалися речі, називалась кліттю. Княжі терем були значно більшими і багатшими. З меблів поширені були стіл, лави, скрині. Стільці, ліжка мали тільки заможні городяни, та й то рідко. Прості люди спали на рогожі й вкривалися простим рядном. У ба-

гатих постіль була різноманітнішою: перини, набиті соломою, пір'ям, соболині покривала, шовкові подушки. На лавах і помостах розстилали килими, столи покривали скатертями. У кожному будинку були ікони. Помешкання освітлювалося восковими свічками. Незаможні люди обмежувалися світлом з печі. Широко використовувалося хатнє начиння: ножі, ложки, миски, глечики, ножиці, кресала, сокири тощо.

Давньоруський чоловічий костюм

Невибагливим був одяг того часу. Носили сорочку, підперезану поясом, легкий плащ (корзно), бідніші люди – свитки. Поширеним зимовим одягом був кожух. Взуття мали або шкіряне (черевіє, чоботи), або плетене (лапті, личаки). На голову одягали клобуки (високі шкіряні шапки), жінки покривалися хустками. Князі вбиралися в каптан, який сягав нижче колін, обшивався хутром на рукавах і по подолу. Його підперезували поя-

Давньоруський жіночий костюм

сом, зверху накидали довгий плащ без рукавів, прикріплений пряжкою на правому плечі. Краї плаща розшивалися. Носили шапки різних форм, обшиті хутром. Жінки мали довгі каптани, підперезані поясом, з широкими рукавами. Зверху накидали хустку чи шаль або одягали плащ без рукавів. Голову пов'язували тонкою хусткою, зверху надівали шапку або прикрасу типу діадеми. Зрештою, жителі Русі стали переймати елементи чужоземного одягу: арабського, візантійського, татарського, західноєвропейського.

Про що свідчить факт запозичення жителями Русі елементів чужоземного одягу?

Чоловіки мали довге волосся і невеликі бороди, хоча дехто голився. У жінок було довге волосся.

Які з перелічених продуктів харчування, страв вживаються жителями сучасної України?

Наші предки їли багато дичини, дещо пізніше – м'ясо домашньої худоби. Його варили в казанах, горщиках, пекли. Багато вживали риби. Пили коров'яче й овече молоко. З нього ж робили сир. Споживали яйця. Менше була поширена рослинна їжа. З городини вирощували ріпу, часник, цибулю, огірки, горох. Варили каші – гречану, пшоняну. Пісні страви мастили олією, про вершкове масло не згадується. Випікали з борошна житній та пшеничний хліб, а незаможні сім'ї вживали й вівсяний. На бенкети пекли паляниці, калачі, пироги. З напоїв знали кисіль, мед, пиво. Вино привозили з Візантії.

Весною, влітку працювали в полі, восени, взимку – біля худоби чи на промислах. Важкою була праця жінки, оскільки за нею був дім, приготування їжі для численної родини, а також виготовлення полотна, одягу, догляд за дітьми, яких було по 10 і більше.

Як ви думаєте, чи були церковні кола зацікавлені в тому, щоб язичницькі свята співпали з новими християнськими святами? Поясніть свою точку зору.

Прихід весни вітали веснянками. Це свято пізніше злилося з християнським Великоднем. Русалкам присвячували Русальний тиждень. Відзначали також Мертвецький тиждень, коли поминали

З курсу народознавства пригадайте, коли святкувався день Івана Купала. Як це святкування відбувалося?

рідних і близьких; влітку – свято Купала. Молодь у вільний час збиралася на вулиці на забави чи на вечорниці. Однією з поширених розваг була боротьба. Під музику влаштовували танці.

Життя й господарська діяльність давніх русичів супроводжувались численними обрядами, найпоширеніші – весільний, хрещення та похоронний. У найдавніші дохристиянські часи наречену «умикали», тобто викрадали. Так велося, бо з різних причин дівчат було мало. Цей обряд зберігся, проте «умиканню» став передувати зговір молодих. Обряд супроводжувався іграми, піснями. Весілля звалося «сватьба» – від «сватати», оскільки свати влаштовували зговорини. За зговоринами йшли заручини, коли молоді на знак згоди бралися за руки. В центральному Подніпров'ї за наречену її родині давали плату – віно. Вінчання – це вже церковний обряд. До весілля залучалася велика кількість учасників: бояри, дружки, світилки та інші. Пошлюблену жінку відводили у дім її чоловіка. Вдома молода дружина мала роззути чоловіка, що символізувало її слухняність.

Порівняйте давньоруську і сучасну традиції вибору імені для дитини.

На восьмий день після народження дитині давали ім'я. Найчастіше обирали дідове або когось з близьких родичів. Князі мали два імені: церковне й світське. Церковне бралося з грецького календаря, а світське – зі слов'янського. Дитину намагалися охрестити якнайшвидше. На 40-й день після народження були вводини – породіллю вперше вводили в церкву. Хлопчикові у три роки робили постриг – підстригали волосся. Тоді ж його вперше саджали на коня. На князівських дворах ця подія відзначалася дуже гучно.

Після смерті людини відправляли похоронний обряд. За часів язичництва небіжчика спалювали на вогнищі, пізніше

Які з названих обрядів збереглися до наших днів, а які стали вже історією?

стали ховати в землю. Померлого клали в могилу в дерев'яній або в кам'яній домовині. На могилі відправляли тризну (поминки).

Як бачите, багато елементів тогочасного побуту збереглося й до наших днів. Це стосується житла, харчування, обрядовості. Взагалі, побут є частиною культури в широкому розумінні слова, і ця її частина має багатовікові традиції.

ОСВІТА

Літописи – не лише історичне першоджерело, за яким відтворюємо історичні події. Водночас це зразки високого мистецтва. Вражає філігранна майстерність писців, які ретельно виписували шрифти, прикрашаючи заголовні літери вигадливими орнаментами й малюнками.

Подальший розвиток господарства, міжнародні зв'язки вимагали збільшення кількості освічених людей. На поширення освіти значний вплив справила і християнська релігія. Монастирі були осередками писемності.

Вже за князювання Володимира Святославича 988 р. було створено першу державну школу, в якій здобували знання діти «нарочитої чаді» – найближчого оточення князя. Матері дітей, яких направляли вчитися, плакали, як за померлими, настільки це було незвичною справою. За Ярослава Мудрого мережа шкіл поширюється. Школи створюються при церквах і монастирях. Учителями були священики. Дітей вчили читати, писати, а також навчали церковному співу та початкам моралі. Підручниками були богослужебні книги, найчастіше – Псалтир. Школи не мали окремих будинків. Учні збирались у будь-якому приміщенні. На Русі освіту здобували не тільки майбутні духовні особи, а й світські люди. Поширеним було знання латинської, польської, грецької мов. Так, Володимир Мономах писав, що його батько, князь Всеволод, володів п'ятьма мовами. Існували також школи для дівчат. Першу з них заснувала онука Ярослава Мудрого Янка при Андріївському монастирі.

КНИГИ З розвитком освіти дедалі більшого значення набували книги. Писали на пергаменті з вичинених телячих шкур, гусячим пером. Чорнило виробляли з дубової або вільхової кори, квасного меду тощо. Давні книги прикрашалися орнаментами, зображеннями фантастичних птахів, звірів. Великі літери на початку рядка писали червоною фарбою (звідси й походить термін «червоний рядок»).

Книги створювали писці, переписувачі, здебільшого духовні особи. Праця переписувача була тяжкою й виснажливою. У рукописах є висловлювання самих писців про свій труд: «Радий заєць, як утече з сільця, так і писець, коли скінчив останній рядок». Книгу старанно оправляли в дошки, покриті шкірою, або у срібну оправу, на якій власник писав своє ім'я. Крім писців, над книгою працювало багато людей: палітурники, редактори, перекладачі, художники, ювеліри. Книга на Русі, як і в Західній Європі, коштувала дорого. Наприклад, за одну книгу можна було купити будинок.

Книгу високо цінували на Русі. Її вважали поводирем у житті. «Окраса для воїна – зброя, для корабля – вітрила, а для праведника – читання книг», – писав літописець. Про увагу до книг свідчить той факт, що створювалися бібліотеки. Князь Ярослав Мудрий зберігав книги у соборі Св. Софії. Його бібліотека була найбільшою в світі на той час і нараховувала понад 500 томів.

ЛІТЕРАТУРА Початковою формою літератури була усна народна творчість: обрядові пісні, легенди, загадки, замовляння, заклинання. Пізніше з'явилися пісні-билини, в яких розповідалось про боротьбу Русі з ворогами, інші важливі події. Улюбленими героями були воїни-богатирі Ілля Му-

Монастирська школа

Перші школи з'явилися в XI столітті при монастирях. Як свідчать археологічні знахідки, вони ширили освіту не лише серед еліти, але й нижчих шарів суспільства: в Києві знайдено горщик з написом XI століття: «Благодатнеша плона корчага сия», зустрічаються імена майстрів на різних виробах, у Новгороді й досі викопують багато приватних листів, писаних на берестяній корі. Ось так уявив собі урок в монастирській школі сучасний художник.

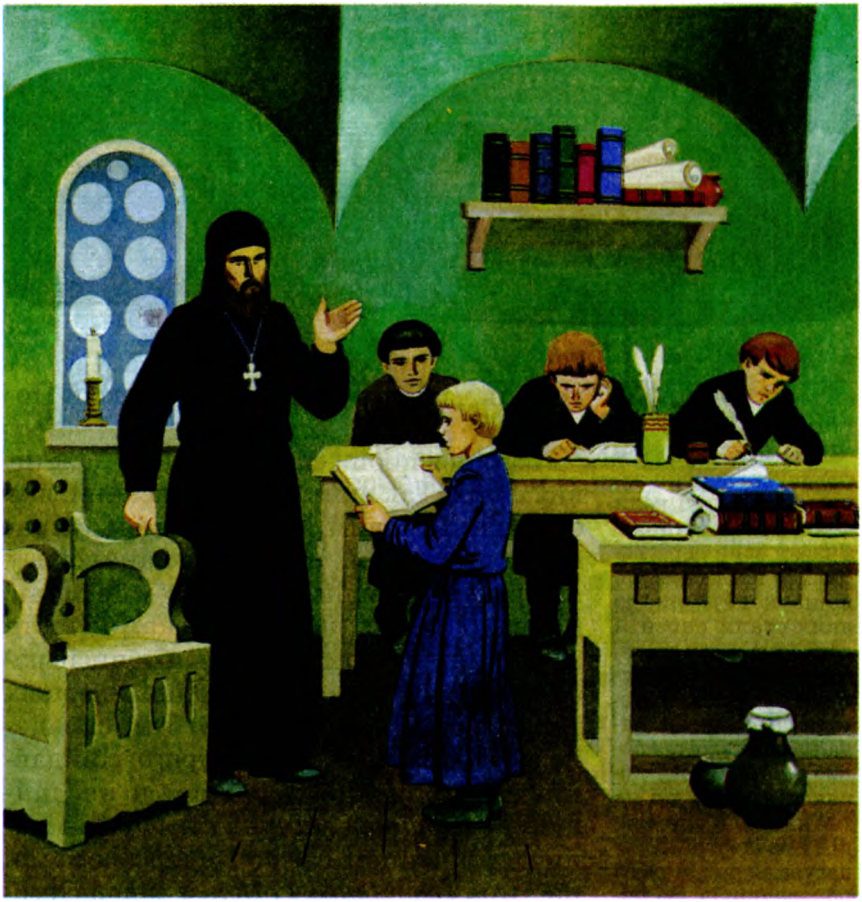

«Ізборник» Святослава

Літописи велися спершу як порічні записи подій, які вели ченці по монастирях, з часом вони перетворилися на літературно-наукові твори, до яких стали вносити докладні описи подій, спостереження, характеристики князів. Автори літописів викладали в них свої погляди, а найчастіше погляди князів, які на той час були при владі, їхню ідеологію, редагували працю своїх попередників. За цими прикметами дослідники виділяють з літописів фрагменти і встановлюють хронологію редакції.

ромець, Добриня Микитич, Олексій Попович.

Робилися перші спроби записів важливих подій. Так виникло літописання, яке було винятковим явищем давньоукраїнської культури, що не мало аналогів у літературі Європи. *Літопис* – це запис найважливіших подій за роками (тобто за літами). Згодом з кількох літописів робили одне зведення (звід). Один з перших таких зводів (найдавніший) було складено в Києві за Ярослава Мудрого. Найдавніший літописний твір, який до нас дійшов, – *«Повість минулих літ»*. Він написаний ченцем Києво-Печерського монастиря *Нестором 1113 р.* У період феодального роздроблення виникає також літописання у Чернігові, Переяславі, Володимирі та ін. У XII ст. створюється величний Київський літопис, у XIII ст. – Галицько-Волинський.

Окрім історичних, створювалися художні, публіцистичні твори. Більшість з них загинула, до нас дійшли одиниці, але

й вони дають уявлення про характер такої літератури. Це – «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Моління Даниїла Заточника», «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Особливе місце посідає літературна пам'ятка невідомого автора «Слово о полку Ігоревім», яка розповідає про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців. Написана вона наприкінці XII ст. Уже не перше століття точаться дискусії навколо питання про авторство й місце її створення. У творі з глибоким пафосом проводиться ідея єдності руських земель, ідея патріотизму. Досить високим є художній рівень твору. Його заслужено відносять до шедеврів світової літератури.

МУЗИКА Усі найважливіші події давньоукраїнського життя були тісно пов'язані з музикою. Свята – родинні, громадські – супроводжувалися обрядовими піснями, танцями, скомороськими іграми, гуслярським співом. Серед професійних виконавців особливе місце посідали співці билин. Представником їх є Боян, який жив в XI ст. На княжих дворах, на міських площах, святкових зібраннях виступали скоморохи. Вони володіли різними жанрами: були танцюристами, фокусниками, акторами, водили ведмедів, грали на музичних інструментах. Музичні інструменти – гудки, бубни, гуслі, лютні, сопілки – знаходять під час археологічних розкопок. Із впровадженням християнства поширився церковний хоровий спів.

АРХІТЕКТУРА Однією з перших кам'яних споруд була *Десятинна церква*, споруджена в 989–996 рр. на Старокиївській горі. В оздобі церкви використано багато мармуру, тому сучасники називали її ще мармуровою. Вона була прикрашена іконами, дорогим

Церква Успення Богородиці Пирогощі

Споруджена в 1131–1136 роках біля підніжжя Замкової гори, в західній частині Подільського торгу (район виходу вулиці Флорівської на Контрактову площу). Церква Богородиці Пирогощі була посадським храмом. Біля таких храмів, на торгах, збиралось віче. В них же зберігались контрольні зразки мір і ваги. Багато таких церков, збудованих переважно на кошти купців і заможних ремісників, стояло на всіх посадах давньоруських міст.

посудом, вивезеним Володимиром із Херсонеса. Стіни були розписані фресками, оздоблені мозаїчними панно. Підлога викладена майоліковою плиткою, мозаїкою. Урочисто святкова архітектура церкви зачаровувала прихожан. До нашого часу церква не збереглася. 6 грудня 1240 р. під ударами татаро-монгольських таранів вона завалилась. Десятинна та інші сучасні їй церкви були збудовані за візантійським зразком.

За Ярослава Мудрого руська архітектура набуває чітких національних рис. Це засвідчує шедевр першої половини XI ст. *Софійський собор (1037 р.).* Храм вражає розкішшю внутрішнього оздоблення. Стіни виграють золотом мозаїки. Численні свічки освітлюють іконописні лики. Стіни, стеля прикрашені фресками також. Підлога викладена зі шматочків різнокольорової смальти (пластинки з кольорового непрозорого скла).

Окрім Києва, величні храми зводилися й в інших містах Київської Русі: у Полоцьку, Новгороді, Чернігові, Переяславі. Із заснуванням монастирів споруджувались і кам'яні храми нового типу. Першим зразком його був *Успенський храм Печерського монастиря* (кінець XI ст.). Подібні храми почали зводити і в інших містах.

У період феодального роздроблення в столицях удільних князівств широко розгортається будівництво храмів, але вони були менші за розмірами. На зламі XII–XIII ст. архітектура Русі збагатилася новими, складнішими формами. Будови того часу більше нагадують вежі.

ЖИВОПИС, РІЗЬБЯРСТВО

Ці види мистецтва тісно пов'язані з архітектурою. Про високий рівень живопису свідчить розпис Софії Київської. Нагорі, в круглому медальйоні, розміщено пів-

фігуру Христа. Мозаїчні панно Софії набрані зі смальти 177 кольорових відтінків. Камінці розміщувалися під різними кутами один до одного, і від денного світла все переливалося, вигравало. Цікавий фресковий живопис виявлено в церкві Спаса на Берестові у Києві – це «Явлення Христа учням на Тіверіадському озері». Картина вражає легким малюнком, що нагадує акварель.

Творів давньоукраїнського іконопису збереглося дуже мало. Ними прикрашали храми, палаци, помешкання заможних людей. Перші ікони завозилися з Візантії і Болгарії, згодом їх стали писати і на Русі. Найвідомішою іконописною майстернею була Печерська.

Серед пам'яток художнього різьблення по каменю привертають увагу плити, прикрашені орнаментом або зображенням на релігійні теми. Одинадцять з них збереглося на хорах Софії Київської.

ПРИКЛАДНЕ МИСТЕЦТВО

Орнамент широко використовувався на предметах побуту, прикрасах, зброї. Найпоширенішими елементами були: коло – символ сонця, хвилясті лінії – символ води, дерево життя, рослинне плетиво.

Різьбою по дереву прикрашали фасади будинків, човни, сани, речі домашнього вжитку. Особливо популярними були різьблені скриньки, ручки дзеркал та ножів, ложки, шахові фігури. Вироби художнього ремесла Київської Русі у великій кількості вивозили за кордон.

Культура Київської Русі IX–XIII ст. була надзвичайно високою і сягала європейського рівня. Татаро-монгольська навала на деякий час загальмувала духовний розвиток країни. Були знищені витвори руських зодчих, художників, літописи. Від багатьох міст і сіл лишились

лише згарища. І все ж завойовники не змогли викоренити історичні і культурні традиції народу. Культурна спадщина IX–XII ст. стала тією основою, на якій склалася культура України в добу пізнього середньовіччя.

Запитання і завдання

1. Що зумовило високий рівень розвитку культури Київської Русі? **2.** Яким було житло, одяг, харчування руських людей? Порівняйте із сучасністю. **3.** Елементи яких обрядів збереглися до наших днів? **4.** Чому книга так високо цінувалася? **5.** Які твори започаткували давньоукраїнську літературу? **6.** З використанням додаткової літератури напишіть твір «Перлина давньоукраїнської культури» (про один із творів літератури або мистецтва).

«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (уривок)

Документ

Визначте ставлення автора до закону

Кого автор прославляє?

Закон бо предтечею був і слугою благодаті й істині. Істина ж і благодать слугами суть майбутньому віку, життю нетлінному. Як закон привів узаконених до благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя. Мойсей бо і пророки про Христове пришестя повідали, а Христос і апостоли його – про воскресіння і про майбутній вік.

Отож, нагадувати в писанні сьому пророчі проповідування про Христа й апостольські повчання, про майбутній вік було б зайвим і марнославним. Що бо в інших книгах писано і вам відомо, те тут викладати було б зарозумілістю і славопрагненням. Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися солодощами книжними; не до ворогів Божих чужовірних, а тільки до синів його; не до сторонніх, а до таких, що приймуть у спадок небесне царство.

Перший відомий живописець Київської Русі – Аліпій. Зразки берестяних грамот. Глиняні пряслиця з підписами

«Києво-Печерський патерик» – пам'ятка оригінальної літератури Київської Русі – подає короткий житєпис славетного маляра – ченця Аліпія, якому в творчості «ангели допомагали». Про розвиток загальної культури Київської Русі свідчать берестяні грамоти, глиняні пряслиця та графіті – тексти видряпані на стінах храмів, які дають підстави твердити, що письмом володіла не лише еліта суспільства, а й багато пересічних громадян.

Каган – найвищий титул ватажків тюркських племен, в тому числі й у хазар

Про що свідчить величання князя Володимира каганом?

Бойова булава XII–XIII ст.

До зачіпної зброї належали: спис (копіє) з різними назвами, меч, шабля, топір, булава і лук зі стрілами. Найраніше з'явилось копя (походить від копати), сулиця (від «сунути», нападати), оскеп означає дрючок. Застосовувались і в кінноті, і в піхоті. Рогатина теж спис, хоч її застосовували більш на полюванні, ніж на війні. Меч – (готське mekeis). Давні слов'яни мало вживали мечів. Та все ж вони були більш поширені, ніж шаблі, хоч ті були значно легші й зручніші. Топір вживали як зброю до наступу лиш в найдавніші часи, іранського походження (перське tabar). Лук як зброя був відомий давнім слов'янам. Тятива, стріла й тула – сагайдак до стріл – теж слов'янські назви.

Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині. Не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі.

Сей каган наш Володимир славним од славних народився, благородним од благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в моці й силі вдосконалившись, мужністю й умислом дозрівши, єдинодержцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокірні мечем. Отак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розмислом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемилостиве око благого Бога, і возсіяв розум у серці його. І осяг він суєту ідольської облуди і потребу знайти єдиного Бога, який сотворив усю тварь, видиму і невидиму. А що чув він завжди про благовірні землі грецькі, христолюбиві і сильні вірою, як вони єдиного Бога в Трійці почитають і йому поклоняються, як у них діються сили і чудеса, і знамення, як церкви людьми повняться, як усі городи благовір'ям кріпляться, як усі люди щиро моляться, перед Богом схиляючись, то, се чуючи, зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства навернути. Що й сталося. І до Бога отак призволившись, людське єство скинув каган наш, а разом із зі-

Над літописами з дня в день трудилися десятки людей. Іноді їм не вистачало життя, щоб закінчити книгу; продовжував її інший. Історія не зберегла нам імен давніх письменників. Достеменно знаємо тільки одного – ***Нестора-літописця***,ченця Києво-Печерської лаври. За свій титанічний труд «Повість минулих літ» він зарахований до лику преподобних святих печерських, а його нетлінні мощі й сьогодні зберігаються в дальніх печерах Києво-Печерської лаври.

старілими ризами людськими зняв із себе усе тлінне, струсив із себе порох невір'я, увійшов у святу купіль і одродився од духу і води; в Христа охрестившись, у Христа одягнувся і вийшов із купелі, обілившись, сином ставши нетління, сином воскресіння, ім'я прийнявши вічно імените з роду в рід Василія, під яким і вписався в книги життя у вишньому граді і нетлінному Єрусалимі.

Та не було сього досить подвигові благовір'я його. Не тим тільки явив сущу в ньому до Бога любов, подвигнувся ще, заповідаючи по всій землі своїй людям хреститися в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, і ясно, і велегласно в усіх городах славити Святу Трійцю, і всім бути християнами, малим і великим, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простим, багатим і вбогим.

І не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося. Отож водночас уся земля наша уславила Христа з Отцем і зі Святим Духом.

Тоді почав морок ідольський од нас одходити, і зорі благовір'я з'явилися; тоді пітьма бісослугування погибла, і слово євангельське землю нашу осіяло.

Капища рушилися, і церкви ставилися, ідоли крушилися, ікони святих з'являлися, біси розбігалися, хрест городи освячував.

Давня українська література. Хрестоматія. – К. Освіта, 1996. – С. 189, 197–198.

«Слово о полку Ігоревім» (уривок)

То було в ті битви і в ті походи,
а такої битви – не чувано!
З зарання до вечора,

Якими емоціями пронизана розповідь автора про битву?

Документ

з вечора до світу
летять стріли гартовані,
гримлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужнії
у полі незнаємім,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитьми
кістьми була засіяна,
а кров'ю полита:
тугою зійшло це по Руській землі.

Що там шумить,
що там дзвенить
здалеку рано перед зорями?
Ігор полки завертає:
жаль-бо йому милого брата
Всеволода.
Билися день,
билися другий;
третього дня під полудень упали
стяги Ігореві.
Тут два брати розлучились на березі
бистрої Каяли;
тут кривавого вина недостало;
тут пир докончали хоробрі русичі:
сватів попоїли
і самі полягли за землю Руськую.
Никне трава жалощами,
а дерево з тугою до землі приклонилось.

І застогнав же, браття, Київ тугою,
а Чернігів напастьми.
Тоска розлилася по Руській землі,
печаль буйна тече серед землі Руської.
А князі самі на себе крамолу кували,
а поганії самі, з побідами набігаючи на
Руськую землю,
хапали дань – по бранці од двора.

Давня українська література. Хрестоматія. – К.: Освіта. 1996. – С.258–259.

Скоморохи – мандрівні актори, вперше згадуються в київських літописах 1068 року. Виконували комедійні, сатиричні та драматичні сценки, музичні, танцювальні й акробатичні номери, показували дресированих тварин. Скоморохів зображено на фресках Софійського собору в Києві, сценки з їхніх вистав часто зустрічаються на золотих і срібних браслетах, виготовлених ювелірами Київської Русі.

Якими художніми засобами передається читачеві настрій?

30. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

МІСЦЕ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Багато ремісничих цехів Київської Русі працювало на замовлення церкви. Нові храми, що повсюдно споруджувалися по всіх теренах держави, потребували внутрішнього оздоблення і речей церковної атрибутики. Лампадки, свічники, різні іконостаси, виготовлені давньоруськими майстрами, – справжні шедеври світового мистецтва.

Золотий колт

Київська Русь була могутньою середньовічною державою. За територією, яка становила 800 км^2, вона була найбільшою в тогочасній Європі. Її кордони простягалися від Ладоги й Білого моря до Чорного моря та від Карпат до Оки й верхів'їв Волги. Кількість населення сягала 5 млн чоловік. Кожен сьомий житель Русі мешкав у міському поселенні. Всього ж у країні нараховувалося 240 міст і селищ. Найбільше місто – Київ – нараховувало 50 тис. жителів і було більшим за Лондон і Париж разом узяті.

Київська Русь відіграла велику роль в історії східнослов'янських народів. Утворення давньоруської держави сприяло їхньому економічному, політичному й культурному розвиткові.

Руські люди створили багату духовну і матеріальну культуру. Билини, пісні, легенди, літописи, величні собори, мозаїки і фрески храмів, книжкові мініатюри, ікони та багато іншого – невмирущі культурні досягнення давньоруського народу. Вони стали основою національної української культури, кращі з них увійшли до скарбниці світової культури. Велике значення мала Київська держава для багатьох неслов'янських народів, які входили до її складу або взаємодіяли з нею.

Однією з найгостріших в історичній науці залишається проблема історичної спадщини Київської Русі. Вчені та й політики задаються питанням: з яким із трьох східнослов'янських народів у більшій мірі пов'язана історія цієї держави? Російські історики вважали, що найпослідовніший зв'язок із давньоруською державою мала Московська держава, а згодом – Російсь-

ка імперія. Радянські дослідники, продовжуючи цю тенденцію, доводили, що на терені Київської Русі сформувалася єдина давньоруська народність, що поклала початок оформленню українського, російського та білоруського народів після XIV ст. Деякі українські історики заперечують відношення росіян до спадщини Русі. Очевидно, істина, як завжди, перебуває посередині. Київська держава мала своїм головним осередком територію, що включала сучасні українські землі. Назва «Русь» насамперед поширювалася на Середнє Подніпров'я. Найвидатніші пам'ятки культури створювалися в Києві та інших наддніпрянських землях. Тому є всі підстави відносити Київську Русь передусім до історії України. Отже, Україна – безумовна спадкоємиця давньоруської держави. Водночас білоруси та росіяни мають також пряме відношення до спадщини Київської Русі, оскільки їхні землі також входили до її складу.

Назвіть давньоруські племена, які мешкали на території сучасної України

МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії. Вийшовши на історичну арену воєнними походами, вона поступово перейшла від збройних сутичок з сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Руські князі укладали угоди з Візантією, Германською імперією, Польщею, Угорщиною. Київська Русь відігравала вагому роль у міжнародних відносинах Європи: часто її втручання в той чи інший конфлікт було досить, щоб погасити його. Військова могутність Русі стала щитом, об який розбивалися численні орди кочових племен Степу – печенігів, торків, половців, які вторгалися зі сходу в приазовські та причорноморські землі і мали намір рухатися далі на захід.

Згадайте, з якими середньовічними державами були споріднені родинними зв'язками київські князі у IX–XII ст.

Високий міжнародний авторитет і військова міць давньоруської держави поєднувалися з високим рівнем економічного розвитку. Розвиненими на той час були землеробство, скотарство, ремесла, промисли. Руські купці були відомі мало не в усьому тогочасному світі.

Київська Русь мала торговельні, політичні, культурні відносини з багатьма європейськими країнами: Болгарією, Чехією, Польщею, Угорщиною, Візантією, Норвегією, Швецією, Францією, Англією. Підтримувала зв'язки з країнами Кавказу і Закавказзя, а також з арабським Сходом. Руські князі мали широкі династичні зв'язки з візантійським та європейськими дворами. Часто ініціаторами цих зв'язків виступали правителі європейських держав, що шукали союзу з могутньою Руссю. В «Слові про закон і благодать» його автор митрополит Іларіон так охарактеризував становище своєї держави: «Її знають і чують в усіх кінцях землі...»

Давньоруська держава припинила існування під ударами полчищ монголо-татар. Та народ зумів вистояти й відродитися.

Запитання і завдання

1. Складіть розширений план відповіді на питання: «Роль Київської держави у вітчизняній та світовій історії». **2.** Знайдіть на карті країни, з якими Київська Русь мала дипломатичні відносини. **3.** Подумайте, як співвідносяться Київська Русь і Україна.

■ З'ясуйте значення термінів і понять

автохтони	народність	феодальна драбина
діалект	печеніги	
іго	половці	чорні клобуки

■ Вкажіть, коли відбувалися ці події

Любецький з'їзд князів	повстання в Києві	перше вживання назви «Україна»
князювання Володимира Мономаха в Києві	створення «Повісті минулих літ»	битва на Калці
руйнування Києва військом Андрія Боголюбського	створення «Слова о полку Ігоревім»	наступ татаро-монголів на південно-західну Русь
		оборона Києва

ТЕМА 9 ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

31. ГАЛИЦЬКІ ЗЕМЛІ ЗА РОСТИСЛАВИЧІВ

Протягом ста років після занепаду Київської Русі опорою української державності служило Галицько-Волинське князівство. Воно перейняло значну частину київської спадщини, запобігаючи захопленню західноукраїнських земель Польщею й Угорщиною.

На північному сході Галицьке князівство межувало з Волинню, на сході – з Київською землею, на заході – з Польщею та Угорщиною. Карпатські гори були руско-угорським прикордонням, яке періодично належало то одній, то іншій стороні. Давньоруські літописці називали їх «Угорськими», а угорські – «Руськими». Формування Галицького князівства розпочалось у другій половині XI ст. Це пов'язано

Галицько-Волинська держава у другій половині XIII ст.

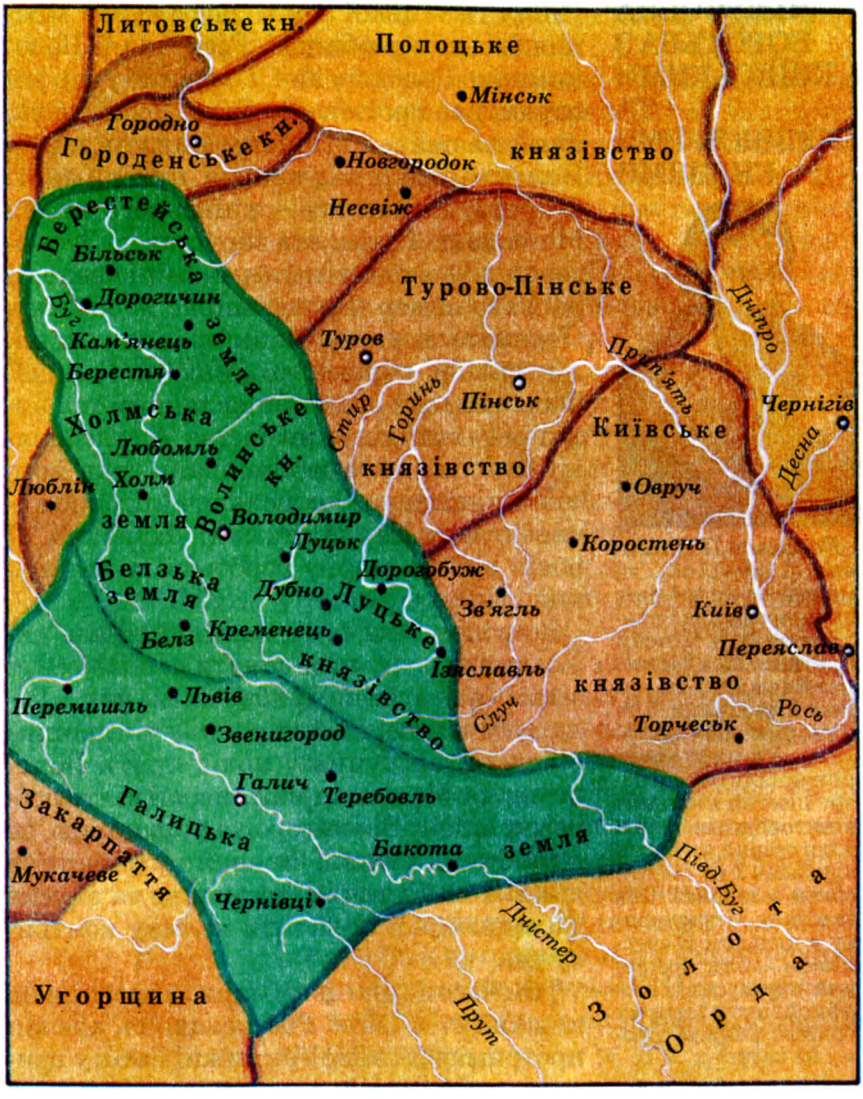

з діяльністю Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого, засновника *династії* галицьких князів. Справу батька продовжили три його сини – Рюрик, Василько та Володар. Близько 1124 р. галицькими князями стали сини Василька і Володаря: Юрій та Іван Васильковичі, Ростислав та Володимирко Володаревичі сіли у Галичі.

Династія – кілька монархів з одного роду, які змінюють один одного на троні за правом успадкування

МІЖУСОБНА БОРОТЬБА З КИЇВСЬКИМИ ТА ВОЛИНСЬКИМИ КНЯЗЯМИ

Поділ галицької землі загрожував міжкнязівською усобицею. Розпочав її Володимирко Володаревич. Головний удар він спрямував проти свого брата Ростислава, який вважався старшим князем землі. Володимирко заручився підтримкою угорців, Ростислав – київського князя Мстислава. Ростислав вирушив на Звенигород, але оволодіти ним не зміг і невдовзі раптово помер. Володимирко ж об'єднав Перемишльську й Звенигородську землі, а в 1141 р. переніс столицю до Галича. Фактично він став єдиновладним правителем Галицького князівства. Але на шляху Володимирка несподівано став його племінник Іван Ростиславич (літопис називає його Берладником). Близько 17 років він вів марну боротьбу за галицький стіл.

Всеволод II Ольгович (1139–1146), не маючи на те жодних прав, «розділяв і владарював» у Києві. Братався то з Мстиславичами, то з Ростиславичами, а то наводив половців. Його задиристі тіуни причиняли багато незручностей киянам і вишгородцям. Крім того, старий інтриган злукавив і по смерті: обіцяв залишити Київ Ізяславу Мстиславичу з дядьком В'ячеславом, коли помре, але примусив киян присягнути своєму братові. «Мертві сорому не імуть»...

Всеволод Ольгович, великий князь київський, прагнучи об'єднати давньоруські землі, намагався прибрати до рук і Галицьку землю. В 1144 р. він з численним військом виступив у похід проти Володимирка. Не маючи можливості взяти добре укріплену Звенигородську фортецю, де перебував князь, Всеволод повернув війська на Галич і Перемишль та змусив Володимирка сплатити велику контрибуцію.

Тим часом галицькі бояри запросили на княжий стіл Івана Ростиславича, але він протримався лише три тижні і втік у цен-

тральні землі Русі. У Києві Іван знайшов прихильність Всеволода і одержав від нього В'ятицьку землю. Після смерті Всеволода у 1146 р. Володимирко продовжував боротьбу з його наступником Ізяславом Мстиславичем, для чого уклав воєнний союз з Юрієм Долгоруким. У 1149 р. Іван Берладник перейшов на бік Юрія Долгорукого. На вимогу Володимирка, який одружив свого сина Ярослава з дочкою Юрія, останній ув'язнив Івана Берладника.

У 1158 р. Берладника відбив і привіз до Києва Ізяслав Давидович, який на той час посів великокнязівський стіл. Іван Берладник, залишивши Київ, пішов на Дунай, звідки на чолі шеститисячного війська виступив на Галич. Але оволодіти фортецею не вдалося. Похід закінчився тим, що Ізяслав Давидович втратив великий стіл. Обидва *ізгої* – київський і галицький – зійшли з історичної арени. Ізяслав Давидович загинув у бою, а Іван Ростиславич помер від отрути у візантійському місті Салоніки. Володимирку вдалося подолати опір претендентів на галицький стіл та місцевого боярства.

Ізгої – особи, що поставлені поза своєю соціальною групою

КНЯЖІННЯ ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА (1153–1187)

Розквіт Галицького князівства припав на час правління сина Володимирка Ярослава Осмомисла, батька оспіваної в «Слові о полку Ігоревім» Ярославни. Його володіння розташовувалися вздовж Дністра й простягалися далеко на південь. Ярослав піклувався про безпеку своєї землі. В Карпатах було створено систему оборонних споруд, призначених насамперед для захисту від небезпечного сусіда – короля Угорщини. Галицький князь користувався авторитетом на міжнародній арені. Польська хроніка XIII ст. державу Ярослава Осмомисла називає Галицьким королівством.

На шляху до визнання Ярославу довелося зіткнутись зі значними труднощами. Головна з них – боротьба з боярством, яке прагнуло впливати на справи князівства.

БОРОТЬБА РОСТИСЛАВИЧІВ З БОЯРСЬКОЮ ОПОЗИЦІЄЮ

Початок новій усобиці поклало рішення Ярослава після своєї смерті залишити князем позашлюбного сина Олега. Проти цього виступило боярство. Воно вигнало з Галича Олега і запросило сина Ярослава Володимира, сподіваючись, що, одержавши галицький стіл з їхніх рук, він слухняно виконуватиме їхню волю. Але він не виправдав сподівань бояр, що призвело до чергового конфлікту. Бояри, зав'язавши переговори з волинським князем Романом Мстиславичем, виступили проти Володимира. Останній утік до Угорщини. З допомогою угорського короля Бели III він намагався повернути галицький стіл, але мети своєї не досяг. Бела III, захопивши Галич, віддав місто своєму синові Андрію, а Володимира було ув'язнено. У 1189 р. йому вдалося втекти з угорського полону. Він звернувся до Фрідріха I Барбаросси. Імператор погодився допомогти галицькому ізгою, за що той мусив щороку сплачувати контрибуцію – 2000 гривень сріблом. Володимиру вдалося повернути Галич. Після його смерті в 1199 р. династія Ростиславичів припинила своє існування, а разом з нею скінчилося і відокремлене політичне існування західних земель Русі.

Запитання і завдання

1. Випишіть у хронологічній послідовності представників княжої династії Ростиславичів. Встановіть родинні зв'язки між ними. 2. Назвіть причини міжусобної боротьби галицьких князів. 3. Яку роль відігравав зовнішній фактор у міжусобній боротьбі? 4. Охарактеризуйте княжіння Ярослава Осмомисла. 5. Яку мету переслідувало галицьке боярство?

Галицько-Волинське князівство. Боярський маєток

Боярство – привілейована частина давньоруського суспільства, до якої входили так звані княжі мужі, найближчі сподвижники князя. Вони складали групу великих землевласників, займали вищі пости в князівській адміністрації. Особливої сили набрали бояри в Галицько-Волинській державі. Була серед них особлива група – так звані «велики» бояри, які мали свої військові дружини і укріплені замки та дворища в підлеглих їм землях.

Уривок із «Слова о полку Ігоревім»

Документ

Галицький Осмомисл Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм златокованім престолі,
Підперши гори Угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти брату Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.

Які гори названі тут Угорськими?

Знайдіть слова, якими підкреслено роль військової могутності Ярослава

Про якого короля йдеться в уривку?

Літописець про виступ галицьких бояр проти князя Володимира (1188 р.)

Документ

У рік 6696[1188]. Коли Володимир [Ярославич] княжив у Галицькій землі, то любив він пити багато, а думи не любив із мужами своїми. А взяв він [був ще раніш] у попа жону і зробив собі жоною, і родилося в неї два сини [Василько та Володимир-Іван].

І Роман Мстиславич володимирський сватався з ним, і оддав дочку свою [Федору] за сина його за старшого [Василька]. Та ось, коли довідався Роман, що мужі галицькі недобре живуть із князем своїм, про його насильство, – тому що уподобавши де жону або чию дочку, він брав [її] насильно, – то слав Роман [послів] без опасу до мужів галицьких, підбиваючи їх на князя свого, щоб вони його вигнали із отчини його, а самого б прийняли на княжіння.

Отож мужі галицькі, прийнявши раду Романову, зібравши війська свої і присягнувшись хрестом, повстали на князя свого. Але не сміли вони його схопити, ні вбити, тому що не всі були на думі тій, бо вони боялися приятелів Володимирових, – і так надумавши, послали [послів] до князя свого: «Княже! Ми не на тебе повстали єсмо. Але ми не хочемо кланятися попаді

Чим пояснюються права Романа на галицький стіл?

Як у документі зображений Володимир, а як – Роман?

Ярослав Осмомисл (1153–1187) успадкував велику територію Галичини, проводив активну колонізаторську політику. Підтримував добрі стосунки з Угорщиною, Німеччиною, 1165 року він визнав ленну залежність від Фрідріха I Барбаросси. Історія його кохання показує залежність наймогутнішого князя тих часів від боярської політики. Дружина, сестра Андрія Боголюбського, разом з боярами розлучила його з коханою Анастасією, прирікши князя сімнадцять років бачити у снах, як кохану спалюють на його очах.

і маємо намір її вбити. А ти – де хочеш, ту за тебе візьмемо». А се казали, знаючи, що він не пустить попаді, але аби їм якось прогнати його, то цим вони йому пригрозили.

Він же, убоявшись [і] взявши золота і срібла багато, і жону свою [попадю] взявши, і двох синів, поїхав з дружиною в Угри до короля [Бели]. Галичани ж Романівну Федору одняли у Володимира [і] послали по Романа. Роман тоді оддав братові Всеволоду [город] Володимир назовсім і хреста йому цілував: «Більше вже мені Володимир без надоби». І в'їхав Роман у Галич, і сів у Галичі, князюючи.

І прийшов Володимир до короля [Бели], а король узяв Володимира і з усіма своїми військами рушив до Галича. А коли почув Роман, що король за Горою вже, то він побіг, не маючи змоги стати супроти нього. Отож, забравши весь добиток Володимирів, він із галичанами втік із Галича у Володимир, але тут, у Володимирі, зіперся од нього брат Всеволод. І сам [Роман] пішов у Ляхи, а жону [Передславу] послав із галичанами у [город] Вручий на Пінськ. Та не було Романові і в Ляхах підмоги, [і] пішов він до Рюрика [Ростиславича], до тестя свого, в Білгород із мужами тими, котрі ото ввели були його в Галич.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.346.

32. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII СТОЛІТТЯ

Волинська земля одержала свою назву від давнього її центру – м.Волинь на Бузі. Наприкінці X – в першій половині XI ст. адміністративним осередком Волині й Підкарпаття став Володимир – місто, за-

сноване і назване на честь князя Володимира Святославича. Він передав управління цим краєм своєму синові Всеволоду. Місто Володимир стало важливим центром розвитку культури. Волинська земля традиційно мала тісні зв'язки з Києвом. Великі київські князі дивилися на цю окраїнну давньоруську землю, як на свою вотчину і не бажали віддавати її в спадкове володіння якійсь князівській лінії. У зв'язку з цим Волинь аж до середини XII ст. безпосередньо управлялася з Києва, або ж на володимирському столі сиділи київські ставленики. Тільки на час князювання Ізяслава Мстиславича (онука Володимира Мономаха) вона дістала статус *спадкової вотчини*. Волинські князі брали участь у боротьбі за київський стіл, прагнучи об'єднати Волинську й Київську землі. У 1168 р. волинський князь Мстислав Ізяславич під тиском Андрія Боголюбського змушений був залишити київський стіл.

Спадкова вотчина – територія, яка передавалася у спадок синам. Це сприяло поглибленню феодальної роздробленості на Русі

Звістка про смерть Мстислава Ізяславича (1170 р.) швидко дійшла до Новгорода, де сидів його старший син Роман. Він прийняв рішення негайно вирушити до Володимира. Роман зайняв володимирський стіл 1173 р. Згодом князівство поділили на кілька уділів нащадки Ізяслава Мстиславича. Але на початку XIII ст. Володимирські землі об'єдналися під владою нащадків Романа Мстиславича.

ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛИЦЬКОГО Й ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

Незважаючи на міжусобні війни між окремими князями, Волинська й Галицька землі здавна підтримували тісні економічні та культурні зв'язки, що стало передумовою об'єднання Волині й Галичини в одному князівстві. Після смерті Володимира Ярославича, останнього представника династії Ростиславичів, волинському князю Роману Мстиславичу

Князь ***Роман,*** син Мстислава II (1173–1205), був деякий час князем Новгорода, де був у великій пошані. Опирався не лише на бояр, а й на міську людність, що оцінили кияни, відчинивши перед ним ворота, та він, на відміну від батька й діда, там не осів. Вабила його Галичина, і галичани року 1188 закликали князя до себе. На рік осів у місті тому князь, прогнавши сина Осмомисла Володимира II. Здавалось, здійснилась мрія. Та далась взнаки мудрість великого князя Ярослава Осмомисла. Заглядаючи, як його предок Ярослав Мудрий, в майбутнє, він визнав ленну залежність від цісаря Фрідріха I, що й поміг знову всадовити Володимира II в Галичині. Але й князь Роман був не з тих, хто просто відступається від мети. Підтримуючи тісні зв'язки з Галичиною, після смерті Володимира II, він створив могутню економічно розвинену державу, об'єднавши Галицьке та Володимиро-Волинське князівства.

вдалося домогтися об'єднання під своєю владою Волині й Галичини в одне князівство. Відбулося це в **1199 р.**

Роман зробив столицею нового князівства Галич і перевів туди свій двір. Князь вирішив кілька важливих завдань: здолав боярську опозицію, змінив західні кордони князівства, розгромив половців, встановив рівноправні відносини з Візантією та Германською імперією.

У 1203 р. Роман здійснив похід на Київ проти свого тестя князя Рюрика Ростиславича. На цей раз кияни відступили від звичайного правила – не втручатися в княжі усобиці. Вони відчинили перед Романом ворота міста, прийняли його своїм князем, сподіваючись, що він відновить колишню могутність Київської землі. Проте ця надія не справдилася, оскільки Роман не прагнув тут осісти й замість себе залишив свого брата Ярослава, згодом Рюрикового сина Ростислава. Київ перебував у повній залежності від галицько-волинського князя.

На Романа Мстиславича покладалися великі надії, як на людину сміливу, енергійну. Він уславився своїми переможними походами на Литву та половців. Про приборкання Литви ходили різні оповідання. Наприклад, як князь застосовував працю литовських полонених на тяжких роботах: «Ой, Романе, Романе, лихим живеш, Литвою ореш!». Про походи Романа на половців складалися пісні, уривок з однієї дійшов до нас у Галицькому літописі:

Кинувсь він на поганих, як лев,
Сердитий був він, як рись,
І губив їх – як крокодил,
Переходив їх землю, як орел,
А хоробрий був він – як тур.

Галицькі бояри були могутніми. Вони володіли значним багатством, що нажили на торгівлі сіллю. Найбагатші бояри

Основною зброєю кочовиків Центральної Азії був лук зі стрілами. На їхніх лопастях робили невеликі отвори, або надівали на черенок самої стріли кістяну кульку-свистунець. В польоті такі стріли характерно свистіли. Їх прозивали «співучі» стріли. Стріли з три- або чотиригранним навершенням пробивали броню ворога, а з плоским – використовувались у бою з легкоозброєним противником.

утримували власні бойові дружини і в боротьбі проти князя часто зверталися по допомогу до чужинців.

Боротьба Романа Мстиславича з опозицією всіляко підтримувалась народом. Князь стратив особливо ненависних бояр, відібрав маєтки у непокірних. Така приказка в нього була: «Не вбивши бджіл, не поласуєш медом». Своїми діями здобув славу захисника простого люду. Відстоюючи православну віру, відмовився від пропозиції папи римського надати йому корону короля Руського в обмін на перехід до католицтва: «Як був князем, так і буду, а ламати свою віру задля королівської корони не стану».

Роман Мстиславич загинув у випадковій сутичці з військом краківського князя під містечком Завихвостом на Віслі в червні 1205 р.

Утворення Галицько-Волинської держави було подією великої історичної ваги. Недаремно літописець називав Романа великим князем, «царем на Русі», «самодержцем всія Русі». Причому слово «самодержець» вперше вжито саме стосовно нього. Цей титул засвідчив зміцнення позицій князя, підпорядкування своїй владі непокірних боярських угруповань.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте становище Волинського князівства. **2.** Коли та за яких обставин відбулося об'єднання Волинської й Галицької земель? Які наслідки воно мало? **3.** Що позитивного ви можете відзначити в діяльності князя Романа Мстиславича? Складіть план відповіді, запишіть його до зошита.

Уривок з Галицько-Волинського літопису

У рік 6709[1201]. Початок княжіння великого князя Романа, що був державцем всієї Руської землі, князя галицького.

Які якості Романа Мстиславича асоціюються з характером тварин, названих в уривку?

У чому князь Роман наслідував Володимира Мономаха?

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержавця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих... Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за Залізнії ворота, а [хан] Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.368.

Документ

Звістка літопису про посольство римського папи Інокентія III до галицько-волинського князя Романа

Чому Роман не погодився прийняти католицьку віру?

Як характеризує князя його розмова з послами?

Петрів меч – меч апостола Петра

Також і папа, почувши, що Роман переміг угрів і ляхів, і всю Русь підкорив під себе, послав до нього свого посла перейти в католицьку віру свою, обіцяючи йому міста надати і королем Русі зробити його. Роман же сперечався, опираючись на Святе Письмо, а вони, не соромлячись, тиснули на нього ласкавими словами. Одного разу, як той посол говорив Романові, що папа дуже могутній і може його зробити багатим, могутнім і шановним з допомогою Петрового меча, Роман, вийнявши свого меча, сказав послові: «Чи такий отой Петрів меч у папи? Якщо він має такий меч, то він може міста надавати, а я доки маю його при бедрі, не хочу купувати, тільки кров'ю, як і батьки та діди наші примножали землю Руську, буду примножувати її». А ... послам сказав: «Ідіть і скажіть: я не хочу з милості до вас шкодити вам обом, тільки заплатіть мені витрати, які ви погодилися; а якщо не можете стільки срібла негайно дати, то дайте

мені Люблін з землею, поки виплатите». І. відпустивши тих послів, пішов у Галич.

33. ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ

БОРОТЬБА ЗА ГАЛИЦЬКУ ЗЕМЛЮ ПІСЛЯ СМЕРТІ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Після загибелі Романа лишилася вдова Ганна з двома синами: чотирирічним Данилом та дворічним Васильком. Зрозуміло, вони не могли захистити престол. На землях Галичини розгорнулася 40-річна боротьба за владу, якою скористалися угорські та польські королі для загарбання галицько-волинських земель. Скрутним було становище синів Романа. Не раз їм доводилося тікати від бояр, тинятися по чужих дворах.

У 1214 р. Галич захопили угорці, проголосивши князем п'ятирічного угорського королевича Кальмана, якого одружили з дворічною польською княжною Саломеєю. Від угорської окупації визволив галичан у 1219 р. новгородський князь Мстислав Удатний, який зі своїм зятем Данилом Романовичем успішно відбив наступ угорського й польського військ. Однак Мстислав передав князювання не Данилу, а угорському королевичу Андрію, одруженому з другою дочкою Мстислава. Врешті-решт Данилу вдалося 1221 р. утвердитися на Волині, звідки він повів наступ на Галичину. В 1230 та 1233 рр. були зроблені невдалі спроби закріпитися там. У результаті тривалої боротьби Данило Галицький, подолавши угруповання бояр, які орієнтувалися на підтримку Угорського королівства, 1238 року повернув собі Галич. Волинь він залишив молодшому брату Васильку, який завжди його підтримував.

Данило Галицький ще малолітнім хлопчиком володів мечем. Володимир Мономах ходив на лови від тринадцятого року життя. Славний лицар-князь Святослав Ігорович почав воювати ще малою дитиною, за традицією в бою першим кидав спис. Не старший був Данило Галицький, коли бояри хотіли було розлучити його з матір'ю; боярин Олександр

узяв його коня за поводи, «він [Данилко] вийняв меч, і рубнув його, і коня порубав під ним». Молодий воїнник мусив пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, мусив навчитися кидати спис (той же Данило Галицький вбив рогатиною трьох кабанів в грубешівських лісах ще дитиною), стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати сокирою, їздити верхи, ходити на лови, веслувати, боротися руками.

Наступного року Данило здобув Київ, доручивши управління *тисяцькому* Дмитру, досвідченому і хороброму воєводі (очолив оборону Києва 1240 р.).

Столицею Галицько-Волинського князівства Данило Романович обрав нову резиденцію Холм, де побудував оборонні споруди, церкви, заклав великий парк. За його наказом були також споруджені городи-замки Кременець, Данилів та інші. До них запрошували «сідлярів і лучників, і тульників, і ковалів заліза і міді, і срібла, і життя наповнювало двори навколо замку, поля і села», – говориться в літописі.

ВІДНОСИНИ ІЗ ЗОЛОТОЮ ОРДОЮ

У результаті навали монголо-татар на руські землі водночас було спустошено Рязанську землю, Володимир-Суздальський, спалено Чернігів, розгромлено Київ. Війська Батия рушили на захід. У 1241 р. вони пройшли Галичиною та Волинню. Основний удар монголо-татари спрямували на Володимир-Волинський. Данило, тим часом їдучи з Угорщини, дізнався про навалу і змушений був повернутися назад. Ординці не завдали краю таких нищівних руйнувань, як в інших руських землях. Після відходу монголо-татар, за наказом князя, відбудовувалися зруйновані міста і села, зводилися нові – наприклад, Львів засновано у 1255 р. і названо іменем Данилового старшого сина – Лева.

Пейцза – знак влади золотоординських посадових осіб. Власник пейцзи мав право безплатно брати коней для проїзду, їжу й ставати на нічліг.

У **1245 р.** Данило Галицький здобув блискучу **перемогу в битві з угорським військом біля города Ярославля** (тепер – Ярослав) на Сяні. Ярославська битва надовго зупинила *експансію* Угорського королівства. Нарешті Данило Романович зламав опір боярської опозиції та остаточно утвердився в Галичі.

Не маючи сил боротись з переважаючими силами Золотої Орди, Данило зму-

шений був поїхати на переговори до хана Батия. Ця поїздка означала визнання залежності від Орди. Хан прийняв Данила з почестями. Літописець розповідає, що на пропозицію хана випити кумису Данило відповів: «Досі не пив, а накажеш – буду пити». На що Батий сказав: «Ти вже наш – татарин». Хан видав Данилу ярлик на княжіння. «І прийшов він у свою землю, і стрів його брат і сини, і плакалися з його обиди, але ще й більше тішилися, що вернувся цілий», – пише літописець. Покора ханові сприяла зміцненню княжої влади, оскільки в особі хана князь одержав захисника від внутрішніх та зовнішніх ворогів. Водночас сором рабського становища не міг нічим окупитися. Данило усіляко прагнув позбутися ярма. Для боротьби з монголо-татарами він шукав союзників у Європі.

ЗВ'ЯЗКИ ІЗ ЗАХІДНОЮ ЄВРОПОЮ

Спочатку через одруження сина Романа князь спробував заручитися підтримкою Австрії. Потім Данило укріпив стосунки з литовським князем Міндовгом.

Проте основною турботою князя Данила була організація хрестового походу проти монголо-татар. З пропозицією допомогти зібрати сили на цей похід Данило звернувся до папи римського Інокентія IV. За це Данило погоджувався на перехід своїх володінь під церковну юрисдикцію Риму. Щоб заохотити галицького князя, папа послав йому королівську корону, й у 1253 р. в Дорогочині посланець коронував Данила як короля. Однак попри всі зусилля коаліції європейських народів проти монголо-татар не вийшло. Данило вирішив боротися з ворогом власними силами.

В 1254–1255 рр. його війська здійснили вдалі походи на Побужжя, Случ. У відповідь татарський воєвода Куремса роз-

Зустріч Данила Галицького з ханом Батиєм

Данило Галицький, розриваючись між татарами, що казали «Віддай Галич» і боярською опозицією, що підтримувала Ростислава з уграми, мусив був року 1246 визнати себе васалом татарського хана. Питання: чи схожий «добровільний» вступ Галичини до татар на не менш добровільне «возз'єднання» Богдана Хмельницького з Росією? Чому і за князя Данила, і за гетьмана Богдана найбільш мудрим було зробити так, як вони й вчинили?

Олександр I Ярославич Невський вперше прославився, коли на землі його напав Біргер, зять короля шведського. Лицарі-тевтонці зустрілись з князем на Чудському озері. Із супротивників князя жоден не вцілів... В той час папа римський думав про оборону християнства від татарської навали. Він хотів спертися в першу чергу на країни безпосередньо загрожені навалою: Угорщину, Чехію, Сербію, Польщу, Тевтонський орден, Литву та Галицько-Волинське князівство. Листувався з Данилом Галицьким, що призвело до його коронування, з магістром Тевтонського ордену й Олександром, бо Новгород через його клімат і віддаленість обминули монголи, та князь, судячи з усього, бажаючи розсудити чвари родичів-князів, сам поїхав до хана за ярликом, за що й високо цінувався монголами. Достойного захисту християнству папа так і не вистроїв...

почав похід на Волинь. Сил у нього виявилося недостатньо. Руські війська легко витіснили його загони. Тоді з Орди прибув інший воєвода – Бурундай – з великим військом. Не покладаючись на силу, він задумав зломити Романовичів хитрістю: поводився з ними приязно, називав їх союзниками. Заспокоївши, розголосив, що йде походом на Польщу через Волинь. Підійшовши до кордону Волині, послав до князів, щоб зустріли його з почестями, мовляв, інакше вважатиме їх за ворогів. Данило гуляв тоді на весіллі Василькової доньки, але мусив їхати з поклоном до Бурундая. Той наказав знищити укріплення на території князівства. Свої фортифікації зберіг лише столичний Холм.

Данилу Галицькому не вдалося визволити рідну землю з-під ординського ярма. Але й татари виявилися неспроможними зруйнувати зміцнілу за його правління державу. Та гірке розчарування не минуло марно для князя. Останні роки життя Данило Романович хворів, майже втратив зір. **1264 року** помер в улюбленому місті Холм.

Історики високо оцінюють державну діяльність Данила Галицького. Він був людиною непересічних політичних і військових здібностей. Не вина Данила, що йому не вдалося вирішити головне завдання життя – звільнити свою землю від монголо-татарського ярма. Занадто сильними були вороги, занадто слабкою Русь, бо була роз'єднаною.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про боротьбу Данила Галицького за княжий престол. 2. Назвіть і покажіть на карті найбільші міста Галицько-Волинського князівства за Данила Галицького (карта на

с.238). **3.** Охарактеризуйте способи боротьби з монголо-татарами Данила Галицького. **4.** Яким було міжнародне становище Галицько-Волинського князівства? **5.** Складіть розповідь на тему: «Роль Данила Галицького в історії України». План її запишіть до зошита.

Літописна розповідь про боротьбу Данила Романовича проти угорських загарбників

Документ

Андрій-королевич ішов по рівнині, а Данилові й Василькові [треба] було з'їхати з високих гір. І деякі ж заперечували: «Хай би стали ми на горах», – вони були проти того, щоб сходити. Данило тоді сказав, як ото писання говорить: «Той, хто зволікає на битву – боязливу душу має», – [і] заставивши їх, він поспішив зійти на них.

Василько при цім ішов проти угрів [праворуч], а Дем'ян-тисяцький та інші війська йшли ліворуч, а Данило йшов своїм полком посередині. Полк же його був великий і виладнаний був із хоробрих людей із ясним оружжям, і вони, [угри], бачачи [їх], не хотіли зіткнутися з ним, а повертали на Дем'яна та на інші полки.

Але приїхали соколи, стрільці [Данилові], і не видержали люди [Андрієві] – вони побили їх, і ті прийшли в замішання. Дем'ян тим часом зіткнувся з Судиславом [Бернатовичем], а князь Данило заїхав у тил їм і [вої його] кололи їх. Дем'ян же подумав, що то все вороги є, і побігли [люди Дем'янові] перед ним, [Данилом]. А Данило ввігнав списа свого в противника, та спис зламався, і він видобув меча свого, і, поглянувши сюди й туди, побачив, що полк Васильків стоїть, добре борючись і угрів ганяючи. Видобувши меча свого, він рушив братові на підмогу і багатьох поранив, а інші ж од меча його умерли. З'єднавшись із [воєводою] Мирославом і побачивши, що угри збираються [докупи], вони поїхали на

Король ***Данило Галицький*** (1205–1264). В листі до магістра Тевтонського ордену папа згадує, що вислав листи до «Данила, достойного короля Руси та до шляхетного мужа Олександра, князя Суздальського» – вбачається різниця в титулах обох володарів. До речі, року 1247 «світлим королем» називає папа Василька, а «світлою королевою» Дубравку, його дружину. Таким чином, Василько, нібито «удільний» князь, має в очах папи вищий титул, ніж великий князь Суздальський та Володимирський Олександр (пізніше Невський).

них удвох, і ті, не видержавши, побігли. Та приїхали другі [угри], і вони зіткнулися [з ними], і ті не видержали. А вони обидва, ганяючись, розлучилися. Потім же [Данило] бачив, що брат його добре бореться – і сулиця його була кривава, і ратище посічене ударами мечів.

Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С.389.

Розповідь літописця про боротьбу з монголо-татарами за місто Холм у 1258 р.

Яким чином вдалося зберегти Холм від зруйнування татарами?

Документ

...Бурундай роздивився, що місто міцне, що не можна його взяти, і тому почав говорити князеві Васильку: «Василько – це місто твого брата; їдь, скажи городянам, щоб вони здалися». І послав з Васильком трьох татар... Василько пішов до міста і взяв з собою в руки камінці. Підійшовши під міські стіни, він почав говорити городянам, а послані з ним татари чули: «Холопе Костянтине, і ти, другий холопе Луко Івановичу. Це місто мого брата і моє, здавайтеся». Сказав та й кинув на землю камінь, навчаючи їх цією хитрістю, щоб вони билися, а не здавалися. Він тричі повторив ці слова і тричі кинув на землю камінці... Костянтин же, що стояв на міській стіні, зрозумів пораду, подану йому Васильком, і сказав князеві Васильку: «Іди геть, або буде тобі каменем у лоб, ти не брат своєму братові, а ворог йому». Послані під місто з князем татари все чули, поїхали до Бурундая і передали йому слова Василька, як він сказав городянам, і що сказали городяни Васильку. Після цього пішов Бурундай до Любліна, а від Любліна до Завихвоста [в Польщу].

Микола Костомаров про Данила Галицького

1) «Данило Романович, князь великий, володівший Руською землею, нині стоїть на колінах, називається холопом, обкладається даниною, за життя трепещет і погроз боїться...»

Яка з характеристик Данила Галицького вам видається найправильнішою? Чому?

2) «Але особистість Данила Галицького ... залишається благородною, найбільш збуджуючою до себе співчуття особистістю у всій давній руській історії».

Літопис про Данила Галицького

Документ

Чому літописець назвав Данила Галицького «другим по Соломоні»?

3) «Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм, Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні».

34. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА НАСТУПНИКІВ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ГАЛИЦЬКОГО

КНЯЗЬ ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ

1. Ким, коли, з якою метою організовувалися хрестові походи?

2. Коли відбувся поділ на католицьку й православну церкви?

3. Що включають в себе поняття «зовнішня» і «внутрішня» політика?

Зміцнення князівської влади в Галицько-Волинській державі не було тривалим. За наступників Данила Романовича роздробленість знову виступає на перший план у політичному житті князівства.

Син Данила Шварно на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литвою. У Володимирі правив Володимир Василькович, у Луцьку – Мстислав Данилович. Лев Данилович, який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна – Холм і Галич, значно розширив свої володіння, приєднавши до них Люблінську землю і частину Закарпаття. Лев Данилович змушений був допомагати золотоординським військам у походах на Литву й Польщу. Він спирався на союз з Угорщиною, Чехією, підтримував відносини з північноруськими князівствами, зокрема з Тверським: він одружив свого сина Юрія з дочкою тверського князя.

Герб Львова

Мова геральдики з її випуклим та яскравим зображенням символіки часто асоціюється з романтикою середньовіччя й чарівними казками дитинства. Гриф – означає лютість, одноріг – непереможність, ключ – відкритість, змія – підступність (на Сході змія – мудрість), лев – відвага, гнів, великодушність.

Менш активною була політика волинського князя Володимира Васильковича, людини доброї вдачі, прихильника освіти й науки. «Книжник великий і філософ, якого не було перед цим у цілій землі і по ньому не буде», – з приязню пише про нього літописець. Володимир Василькович був прихильником мирного полагодження конфліктів, уникав військових сутичок з Польщею і Литвою. У внутрішніх справах головну увагу приділяв будівництву міст і фортець, дбав про піднесення ремесел і торгівлі, розвиток культури.

Роздробленість посилила залежність Галицько-Волинського князівства від Золотої Орди. Літописець наголошує: «... були всі князі в волі татарській». Вони зобов'язувалися ходити з монголо-татарами в походи. Коли золотоординські війська проходили Галицько-Волинською землею, князі мусили стягувати з населення на користь Орди спеціальний податок – «татарщину».

КОРОЛЬ ЮРІЙ I

Після смерті Лева Даниловича в 1301 р. Галичину й Волинь об'єднав його син Юрій. Він зробив столицею Володимир. Скориставшись внутрішнім занепадом у Золотій Орді, пересунув південні кордони своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Юрій I перейняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі й князем Володимирії. Йому вдалося домогтися встановлення окремої Галицької митрополії. Це сприяло розвиткові культури й допомагало захищати політичну незалежність князівства.

ОСТАННІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ

Після смерті Юрія I його сини Андрій і Лев спільно правили Галицько-Волинським князівством. Князі, хоч формально і визнавали владу Золотої Орди, провадили не-

*Князь **Юрій. Король Юрій I.*** Взагалі питання, чому Юрій йменується на своїй печатці «Король Руси. Князь Ладімерії», коли Лев I йменувався князем, ставилось багатьма істориками. Існує гіпотеза, що його вінчали на царство. Політику Юрій вів мирну, в 1302 поступився Любліном. Уміло підбирав союзників, наприклад тевтонців, проти агресивної Литви. Мудрим був останній король, на синах якого урвалась династія українських королів.

Печатка князя Юрія Львовича

залежну зовнішню політику. Вони встановили союз із Тевтонським орденом і допомагали йому в боротьбі з монголо-татарами. Боролись з литовським князем Гедиміном, який розгорнув експансію на Русь. В одному з боїв загинули князі Андрій і Лев II. Зі смертю Андрія та Лева II урвалася династія Романовичів, до влади прийшло боярство.

Польський король Владислав Локетек спробував оволодіти Галичиною й Волинню. Він добився від папи римського проголошення хрестового походу проти Галицько-Волинського князівства. До цих земель простягали руки й сілезькі князі. За таких умов бояри вирішили самі обрати князя, який би став слухняним знаряддям у їхніх руках. Вибір припав на мазовецького княжича Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена і доньки Юрія I Марії. Католик Болеслав перейшов у православ'я, прийнявши ім'я Юрій, і в **1325 р.** став галицько-волинським князем. В історію він увійшов під подвійним іменем Юрій-Болеслав II.

Він підтримував дружні відносини з татарами, з прусськими лицарями, дотримувався миру з Польщею. Установив дружні відносини з Литвою і скріпив їх своїм шлюбом з дочкою Гедиміна Офкою. Останні роки правління галицько-волинського князя Юрія-Болеслава II позначилися загостренням відносин між князівською владою і боярством. Спроби князя вирватися з-під боярської опіки закінчилися для нього трагічно. Бояри організували змову і отруїли князя нібито за намагання ввести католицизм і потурання іноземцям. Сталося це в квітні **1340 р.**

Галицько-Волинська держава перестала існувати, а з нею скінчився княжий період історії України, який тривав майже п'ять століть.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте політику Лева Даниловича. **2.** За якого князя була утворена Галицька митрополія? Яке це мало значення? **3.** В яких умовах став князем Юрій-Болеслав II? **4.** Подумайте, в чому полягала складність становища Галицько-Волинського князівства наприкінці XIII – на початку XIV ст. **5.** Простежте по карті зміни території князівства.

35. КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

ОСВІТА І ПИСЕМНІСТЬ

Пригадайте, на яких ще матеріалах для письма писали стародавні жителі Вавилона, Єгипту, середньовічної Європи?

У культурному житті Галицько-Волинської землі велику роль відігравали церкви та монастирі, які були центрами освіти. Літерні позначки на глиняному посуді, написи на речах повсякденного вжитку засвідчують, що письменні люди були в середовищі ремісників, рядових дружинників. У Звенигороді, Берестї знайдені берестяні грамоти, в Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Львові – бронзові стилуси (писала) для писання на воскових табличках. Про існування шкіл на Волині засвідчує житіє іконописця Петра, згодом митрополита, родом волинянина. В семирічному віці його «віддали батьки книг учитись». Освічені люди, знавці іноземних мов, працювали в князівських та єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. Збереглися, зокрема, латиномовні грамоти галицько-волинських князів і скріплений печаткою лист ради міста Володимира до ради міста Штральзунд (Німеччина) з вимогою повернути володимирським купцям сукно з корабля, який потерпів аварію. В Галичині створено найдавнішу східно-

Євангеліє – ранньохристиянські твори, що оповідають про земне життя Ісуса Христа. Частина Біблії

слов'янську редакцію *Євангелія*. У Холмі за Льва Даниловича переписано два Євангелія, в яких типово народні особливості української мови чітко проступають крізь церковнослов'янську основу тексту.

При дворі князя Володимира Васильковича була велика книгописна майстерня. Він робив щедрі пожертви церквам у Володимирі, Більську, Кам'янці, Любомлі, Бересті. Серед дарів особливе місце займали книги. За свідченням літописця, князь передав церквам 36 книг. В розкішних оправах, прикрашені золотою і срібною чеканкою, ілюстровані чудовими мініатюрами, вони становили неабияку мистецьку цінність.

ЛІТОПИСАННЯ

Літопис, який прийнято називати Галицько-Волинським, складається з двох частин. Першу (життєпис Данила Галицького) написано у Холмі. З великою симпатією літописець описує Данила. Він – «князь добрий, хоробрий і мудрий», його славу можна порівняти лише зі славою Святослава та Володимира Великого. На повну силу звучить у літописі патріотичний заклик: «Краще на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути». Друга (Волинська) частина літопису розпочинається 1261 роком. Вона писалася при дворі волинського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя. Автор відзначав бажання князя спиратися на «простих людей». У літописі частково переказані «слави» – величальні пісні про князя і його дружину. Твір обстоює права галицько-волинських князів на об'єднання під своєю владою всіх українських земель на чолі з Києвом, який на той час уже перебував у занепаді. Літописець відтворює події на південноруських землях від Аскольда і Діра до наміс-

Що означало для литовської держави прийняття на найвищому рівні католицької віри?

Пригадайте, що казав князь Святослав своїм воїнам під час болгарського походу др. половини IX ст.

ника Данила Романовича – Дмитра. Це мало стати обґрунтуванням прямого успадкування Галицько-Волинським князівством політичних традицій Київської Русі.

МИСТЕЦТВО

Яскравим виявом високого рівня культури була архітектура краю. Будували переважно з дерева. Кам'яними спершу були лише храми, рідше князівські палати. До наших днів збереглися рештки Успенського собору у Володимирі, будівництво якого було завершено 1160 р., за планом він повторює Успенський собор Києво-Печерської лаври. В Перемишлі, Звенигороді, Галичі започатковано спорудження церков з білого каменю. Літописи розповідають про чудові храми Данила Галицького в Холмі. Особливою красою вирізнялась церква Івана. Поверхня купола зсередини церкви прикрашена «зорями золотими на лазурі, а внутрішній поміст був вилитий з міді й чистого золота, блищав, як дзеркало», у вікнах «римське скло» (вітражі), портали оздоблено «каменем тесаним галицьким білим і зеленим холмським», різьбою. Перлиною галицьких будівничих стала п'ятиповерхова дерев'яна наскельна фортеця IX–XIV ст. Тустань поблизу села Уріч у Карпатах.

Покровська церква (с.Сутківці на Хмельниччині) має два яруси бійниць, через які можна вести стрільбу. В середньовіччя, коли землями України одна за одною прокочувались війни й усобиці, кам'яні церкви виконували іноді роль фортець. Їх так і будували з розрахунком утримувати тривалу облогу. Покровська церква в селі Сутківці на Хмельниччині належить до такого типу церков-фортець. Вздовж стін на першому і другому поверхах колом ідуть бійниці, завершуються стіни чотирма мініатюрними вежами, розрахованими на одного бійця. Церква-фортеця в Сутківцях – видатний твір української оборонної архітектури.

Місцевий іконопис розвивався під впливом київської школи. Відомі ікона Богоматері-Одигітрії з Покровської церкви Луцька, Ченстоховська ікона Божої Матері та ікона святого Юрія-змієборця (зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва). Ритм ліній і чітко обмежених кольорових плям в іконі святого Юрія-змієборця підпорядкований художньому задумові і створює образ безстрашного воїна. На світло-сірому тлі виділяється

Церковний дзвін, вилитий за князювання галицького князя Юрія. Розвиток ливарного мистецтва в Київській Русі тісно пов'язаний з розвитком церковного життя. З будівництвом храмів повсюдно виникає потреба виготовлення дзвонів. Це була занадто складна й копітка справа, що вимагала тонкого розрахунку й знання властивостей металів, уміння дозувати сплави. Кожен дзвін мав свій «голос», почути який люди йшли іноді за сотні верст.

темний силует коня і червоний плащ вершника. Поєднання динамізму і гармонійної врівноваженості окремих елементів композиції свідчить про майстерність художника.

У цілому образотворче мистецтво зберігало традиційні риси попереднього періоду: монументальність, велич, гармонійні пропорції, впевнений малюнок. Одночасно розвивалися реалістичні тенденції, релігійні образи втрачали колишню нерухомість і нерідко набували живих портретних рис конкретної людини.

У культурі галицько-волинської доби виразно спостерігалося поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією і Центральною Європою, країнами Сходу. Князівству належить почесне місце в формуванні української культури, в зміцненні її зв'язків з культурами інших народів.

Протягом століть за часів панування іноземних держав українські діячі літератури, мистецтва, освіти зверталися до спадщини минулих епох, у тому числі і до доби Галицько-Волинського князівства. Спогад про його колишню велич підтримував дух визвольної боротьби українського народу.

Запитання і завдання

1. Яку роль у культурному житті Галицько-Волинського князівства відігравали монастирі? **2.** Що свідчить про рівень писемності в князівстві? **3.** Охарактеризуйте Галицько-Волинський літопис. **4.** Назвіть найвидатніші пам'ятки образотворчого мистецтва. Які нові елементи з'явилися в галицько-волинську добу?

ТЕМА 10

ПІД ВЛАДОЮ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

36. ЗАГАРБАННЯ ГАЛИЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОЛЬЩЕЮ

РОЗПАД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Занепад Галицько-Волинського князівства призвів до серйозних змін у становищі українських земель. Протягом XIV–XV ст. між могутніми сусідами розпочалася боротьба за оволодіння Україною. В результаті Україну було поділено між кількома державами, а її статус упав до рівня периферійної провінції.

Через дев'ять днів після смерті Юрія-Болеслава II король Польщі Казимир III вступив у Галичину. Йому вдалося оволодіти кількома фортецями. У Львові поляки пограбували княжий палац на Високому Замку, звідки вивезли дві корони, оздоблені коштовним камінням і перлами, а також мантію та трон. Проте, не маючи сили, польське військо відступило.

У плани галицьких бояр не входило йти під владу такого могутнього володаря, як Казимир III. Не встиг Казимир повернутися до Польщі, як галицькі бояри встановили свою владу, обравши правителем краю Дмитра Детька. Галицько-волинське військо разом із татарами, покликаними на допомогу, вступило до Польщі. Казимир III мусив визнати Детька фактичним правителем Галичини і підписати з ним угоду про взаємне дотримання *нейтралітету*.

Польський король Казимир III Великий. Як і князь Роман близько ста років тому, король Казимир мріяв про економічно розвинену країну, в складі якої буде знаходитись Галичина, вичікував і зробив кілька не зовсім вдалих спроб підкорення Галичини. Та врешті року 1349 вступив з військом у Львів, а 1352 р. остаточно закріпив галицькі землі за собою.

Нейтралітет – становище держави, яка не бере участі у війні, не подає жодній з воюючих сторін воєнної допомоги

Тим часом волинське боярство, шукаючи собі князя, спинилося на кандидатурі Любарта Гедиміновича, який вважався спадкоємцем Юрія-Болеслава II. Обираючи Любарта, волиняни розраховували на підтримку Литви у боротьбі з татарами та угорськими й польськими феодалами. З цього моменту (1340 р.) єдності Галицько-Волинського князівства настав кінець. Воно розпалося на дві частини: боярську республіку Галичину і князівство Волинь.

Коли у 1344 р. помер Дмитро Детько, ґрунт для змагань між Польщею й Литвою за галицько-волинські землі був готовий.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та королівства Польського

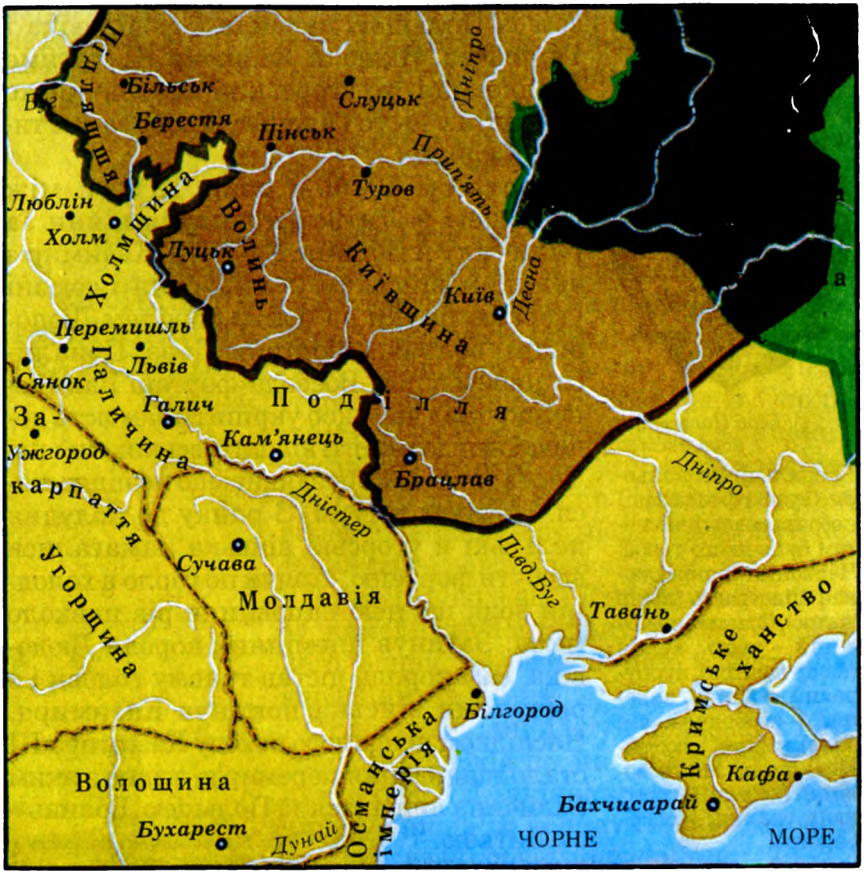

ВСТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ В ГАЛИЧИНІ

Казимир III не відмовився від намірів загарбати Галичину і зумів скористатися обставинами. Заручившись нейтралітетом татар, восени 1349 р. польське військо оволоділо Львовом, Белзом, Берестям, Володимиром. Захоплений зненацька Любарт потрапив в облогу в Луцьку, але утримав місто. Наступного року волиняни за допомогою Литви повернули більшу частину своєї землі.

Галичина залишилася під владою Польщі. В 1350 році Казимир III підписав союзну угоду зі своїм небожем, угорським королем Людовіком. Згідно з нею Людовік поступався на користь Казимира III правами на Галичину при умові, що коли у польського короля не буде сина, то разом із Польщею перейде до Людовіка і Галичина. Якщо ж Казимир III матиме спадкоємця, то угорський король зможе викупити у нього Галицьку землю за 100 тисяч *флоринів*.

Флорин – золота й срібна монета в деяких державах

Герб Польського королівства

Геральдичні кольори (вузькофеодальні) є обов'язковим елементом будь-якого герба. Червоний підкреслював пристрасть (колір вогню), блакитний або синій – честь, велич (колір повітря), пурпуровий – владу, зелений – свободу (колір води), чорний – постійність (колір землі), золотий (жовтий) – знатність, срібний – благородство.

Протягом 50–60-х років XIV ст. між Польщею й Литвою точилися війни за Галичину й Волинь. У 1352 р. Казимир з великим військом (з ним були і союзні угорські полки на чолі з королем Людовіком) обложив фортецю Белз. Почалися переговори. Воєвода фортеці навмисне зволікав час, щоб укріпити замок та дочекатися допомоги від литовських князів. Через тиждень він заявив, що не піддасться. Почався штурм. З ранку до полудня польські й угорські війська намагалися здобути фортецю, стоячи по горло в холодній воді, що нею наповнили рів навколо міста. Загинув племінник короля Людовіка, сам король дістав травму голови і з рештками війська покинув Казимира. Наслідком невдалого походу Казимира III стало підписання перемир'я, згідно з яким Галичина лишалася за Польщею, Волинь – за Литвою.

Король Людовік Угорський. Це з ним польський король Казимир III кілька разів ішов війною на Литву, щоб відвоювати Волинь і Галичину (право на останню Людовік передав Казимирові в 1350 році).

Захопивши Галичину, Казимир усіляко зміцнював свої позиції. Він відбирав маєтки у бояр, що підтримували литовського князя, роздавав землі полякам і тим, хто ставився прихильно до Польщі та його політики. В окуповані міста запрошували ремісників – німців, поляків, надавали їм широкі права і пільги.

Боротьба з Литвою, відновившись після перемир'я, затяглася ще на тридцять років. Литовські князі спустошували польські землі, закликаючи на допомогу татар, але протистояти Польщі в Галичині не могли. Врешті-решт Казимиру III вдалося перетягти на свій бік татар, умовитися з лицарями Тевтонського ордену й захопити Белз, Холм, Володимир. Перші два міста литовці відвоювали, а Володимир належав Польщі до смерті Казимира III.

Скориставшися смертю Казимира III, литовське військо у 1370 р. зайняло Волинь.

СУПЕРЕЧКИ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ І УГОРЩИНОЮ ЗА ГАЛИЦЬКІ ЗЕМЛІ

Угорський король Людовік, ставши по смерті Казимира III одночасно й польським королем, не мав надії передати польську корону нащадкам. Тому, аби зберегти за Угорщиною Галичину, передав її як угорську провінцію Володиславу Опольському. Останній правив як галицький князь під зверхністю угорського короля протягом шести років. Потім Людовік перевів його на інше місце, а в Галичі посадив свого намісника.

По смерті Людовіка Любарт зробив спробу приєднати Галицьку землю. Успіхи його, однак, не сягнули далі взяття прикордонних фортець.

Отже, тривалий наступ польських і литовських феодалів на Галицьку й Волинську землі закінчився тим, що Галичина увійшла до складу Польщі, спочатку зберігаючи повну *автономію*.

Автономія – самоврядування певної частини держави

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ

Полонізація – політика Речі Посполитої, спрямована на поширення польської мови, католицького віросповідання

Полонізація провадилася в Західній Україні дуже швидко. Нащадки колишнього боярства, дружинників спольщилися й покатоличилися. Край було поділено на воєводства. Король роздавав землю польським і спольщеним українським панам. На ці землі переносилися кріпосницькі порядки, поширені в Польщі: селяни втрачали право самостійно розпоряджатися своїм майном, прикріплені до свого помешкання й пана. Широко заохочувалося переселення заможних селян, німецьких і польських.

Міщанство в містах занепадало. Ще за галицьких князів по великих містах Галичини оселилося багато чужоземних купців та ремісників: німців, поляків, євреїв, вірмен. Під час польського панування кількість їх збільшилася, вони захопили в свої руки всю торгівлю й промисли. Корінних мешканців українських міст обмежували в праві займатися торгівлею, їм було закрито доступ до деяких ремісничих корпорацій. Польські королі запровадили в містах самоврядування – так зване магдебурзьке право. Але до цього самоврядування допускалися тільки католики.

Православні на власній землі були обмежені в політичних правах. Навіть жити їм дозволялося (наприклад, у Львові) лише в окремих районах міста. Тільки шляхта вважалася привілейованим класом, лише вона брала участь у державних справах, надсилаючи від кожного воєводства своїх послів на сейм. Таке право мало також католицьке духовенство.

Запитання і завдання

1. За яких обставин розпалося Галицько-Волинське князівство? **2.** Розкажіть про встановлення польської влади в Галичині. Складіть простий план. **3.** Яким чином і коли було роз-

Облога Белза, 1352 р.

Військова стратегія того часу вимагала швидких нападів. Данило Галицький казав: «Хто не спішиться до бою, в того душа полохлива». Велике значення під час війни мали міста. Деякі з них стояли на стратегічних шляхах, і ворог мусив, перериваючи похід, перед ними спинятися. Фортифікації міста рідко хто долав облогою чи штурмом, зазвичай після переговорів жителі самі впускали їх у місто, з відома, а інколи без відома свого князя.

в'язано суперечку між Польщею та Угорщиною за Галицьку землю? **4.** Як змінилося становище українських земель під владою Польщі?

З листа папи Бенедикта XII краківському римо-католицькому єпископові

Документ

З поданого до нас прохання цього короля [Казимира III, 1341 р.] ми недавно довідались, що, коли схизматицький народ русинів за допомогою отрути вбив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного родича згаданого короля, а також деяких інших християн, які були слухняними цьому князеві за його життя, тоді король, вражений цим злочином і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди...

Як у документі пояснюється загарбання галицько-волинських земель Казимиром III?

Виконуючи його доручення, король уклав договір з цим старостою, який засвідчив присягою, що збереже за старостою і народом всі їх обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він цим самим згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги.

Чим Казимир обгрунтовує свій відхід від угоди?

Дбаючи про спасіння душі згаданого короля і маючи до тебе особливе довір'я в Бозі, ми доручаємо апостольською грамотою, щоб ти нашою владою звільнив короля від присяги дотримуватися хибного договору, призначивши йому відповідну спасенну покуту.

Як папа обумовлює свій дозвіл звільнити польського короля від угоди?

37. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

ЛИТОВСЬКІ ПЛЕМЕНА НАПЕРЕДОДНІ ОБ'ЄДНАННЯ

Литовські племена займали південно-східний берег Балтійського моря й басейн Німану. Тривалий час вони жили відокремлено одне від одного. Кожне плем'я

Панщина. У маєтку польського шляхтича на галицьких землях.

Простолюд українських князівств, зазвичай, мало звертав уваги на своїх володарів, окрім хіба київських. Та коли польська шляхта прийшла взамін української й більш терпимішої литовської, селяни спізнали, почім шмат лиха. У панів і селян були різні національності, різні культури.

Може, якраз в таку сонячну днину і прийшла перша думка про повстання...

Вітряк у Латвії

очолював князь. Займались хліборобством і мисливством. Були язичниками. Ця територія, бідна на природні багатства, не приваблювала сусідів, але час від часу литовці нападали на них самі, що викликало напади у відповідь.

З XII ст. Тевтонський лицарський орден почав просування в Литву. Щороку лицарі здійснювали наїзди на литовські землі та спустошували їх. Під прапором поширення християнства вони несли місцевим жителям поневолення. Тевтонському ордену допомагали лицарі з усієї Європи, вважаючи боротьбу з язичництвом богоугодною справою. Загострилися відносини з Волинню, половцями. Грізна небезпека, що насувалася з усіх боків, змусила литовські племена об'єднатися.

МІНДОВГ
(бл. 1230–1263 рр.)

*Великий князь литовський **Міндовг**.* Об'єднання литовських племен почав загадковий князь, літопис таємниче називає його Великим Королем. Тільки року 1219 з'являються імена двох синів Великого Короля – Міндовг і Довоспрунк. Життя своє поклали брати на борню зі своїми родичами-братаничами і королем Данилом Галицьким.

Очолив об'єднання литовських племен князь Міндовг. За владу Міндовг боровся все життя, долаючи прагнення князів до самостійності, а племен – до політичної окремішності. Він хотів контролювати всі литовські землі. Галицько-Волинський літопис про це оповідає так: «Княжачи в Литовській землі, почав побивати свою братію й своїх братаничів, а інших вигнав з землі, почав княжити над цілою Литовською землею й запишався дуже – нікого не вважав собі рівним». У 1252 р. Міндовг вихрестився й коронувався як король Литви.

Міндовг почав захоплювати сусідні землі. Швидке зростання Литви тривожило Данила Галицького. Він уклав союз з поляками й німцями проти Литви. Але на деякий час Міндовг зумів привернути на свій бік Данила, поступившись його синові Роману частиною своїх земель. Прагнучи розширення території Литви, Міндовг заохочував місцевих князів до завоювань, керуючись принципом: «Що хто собі там здобуде, того й буде».

Після смерті Міндовга на деякий час відновились усобиці між литовськими князями.

ГЕДИМІН (1316–1341 рр.)

Знову зібрати литовські землі вдалося лише через 50 років Гедиміну. Стримавши натиск тевтонських лицарів, князь звернув увагу на українські землі: Східна Україна після монголо-татарської навали була ослаблена, а Галицько-Волинське князівство переживало період занепаду. Це дало змогу Гедиміну без особливих перешкод поширити сюди свій вплив. Гедимін постійно підкреслював, що він – «король Литовський і Руський». Він заснував столицю Литви Вільно. Його влада розповсюджувалась і на частину Київщини. В Галицько-Волинське князівство був поставлений його син Любарт.

Великий князь литовський ***Гедимін*** мав 7 синів та 5 дочок. Цікаво, що батько охрестив не усіх дітей, частину залишив поганами. На окупованих землях не вкорінював литовські традиції, а швидше сам переймав чужі. Збудував нову столицю Вільно – над рікою Вілією. Тут були поганські божниці, православна й католицька церкви.

Займаючи білоруські й українські землі, литовські князі не чіпали місцевих порядків. Від місцевого люду вимагалося лише визнання над собою зверхності великого князя литовського. Литовські ж намісники швидко переймали традиції місцевого населення, мову, а дехто з княжої сім'ї і православ'я. Після смерті польського короля Казимира III литовські князі приєднали до Литви Волинь.

ЗБИРАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЗА ОЛЬГЕРДА (1345–1377 рр.)

Після смерті Гедиміна великим князем литовським став його син Ольгерд, який мріяв володіти всіма землями Київської Русі. Він виявив себе талановитим політиком. Литовські війська зайняли Брянськ, потім Чернігово-Сіверщину і пішли на Подніпров'я. Зайнявши Київ та вигнавши монголо-татар, Ольгерд підкорив Київщину та Переяславщину, віддавши їх у володіння синові Володимиру. У **1363 р.** військо Ольгерда розбило татар поблизу *Синіх*

Великий князь литовський ***Ольгерд.*** За часів Ольгерда Пониззя (тепер Поділля) відірвалось від Галичини й перейшло татарам. Згодом, коли татари поділились на кілька орд, Пониззя стало жити власним життям без князів, місцеві громади керували собою самі. Року 1363 Ольгерд, розбивши татар під Синіми Водами, призначив на Поділля своїх племінників, синів Коріата: Юрія, Олександра та Костянтина. Літопис пише, що князі ці «увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давать перестали». Для простого жителя це литовське завоювання майже не помічене. Просинався він литовським підданим, йшов, брався безпечно за роботу свою, пам'ятаючи, що тепер не місто його оборонить, не князьок місцевий, а великий князь литовський, той, що татар розбив, той, що сусідні князівства також присмирив, той, що подать не грабунком бере, не силою, а по закону, а литовці тебе до своєї віри чи письма не силуватимуть. Що ще?..

Вод. Після цієї перемоги кордони Великого князівства Литовського сягнули Надпоріжжя, берегів Чорного моря, гирл Дніпра й Південного Бугу. Вдалося вибити ординців і з Поділля, куди князь призначив своїх племінників, синів Коріата Гедиміновича. Князі Коріатовичі активно взялися за упорядкування Подільської землі. За їхнього правління Поділля перестало платити данину татарам. Звільнений край почав оживати. Будувалися замки й міста, серед яких Смотрич, Кам'янець, що став столицею Поділля.

Наприкінці правління Ольгерда під владою Литви опинилася значна частина Чернігово-Сіверщини, Київщина, Переяславщина, Поділля, більша частина Волині. Велике князівство Литовське являло собою велику європейську державу. 90 відсотків усієї його території становили східнослов'янські землі (вся Білорусія, більша частина України, частина російських земель). Така величезна територія увійшла до складу князівства переважно в результаті мирних переговорів. Це стало можливим завдяки принципу, яким керувалися литовські князі: «Старовини не рушити, новини не вводити».

Литовці зазнали надзвичайно сильного культурного і релігійного впливу з боку східнослов'янських народів. Вони переймали українську військову організацію, адміністративний устрій, систему господарювання. «Руська правда» стала джерелом литовського права. Панувала в князівстві руська мова. Чимало литовських князів приймали православ'я, брали шлюб з представницями українських, російських, білоруських князівських родин. Велике князівство Литовське називали Литовсько-Руським, або Литовською Руссю.

Литовський намісник перед воротами Києва

За правління Казимира католицько-литовська аристократія міцно захопила провід державного життя. Єпископи-католики входять до королівської ради, де православних не було, литвини-католики займають всі вищі посади не лише в литовських староствах, але й у білоруських і українських. Коли до Києва прибув новий намісник Мартин Гаштовт, кияни закрили перед ним ворота. Довелося новому намісникові брати місто штурмом...

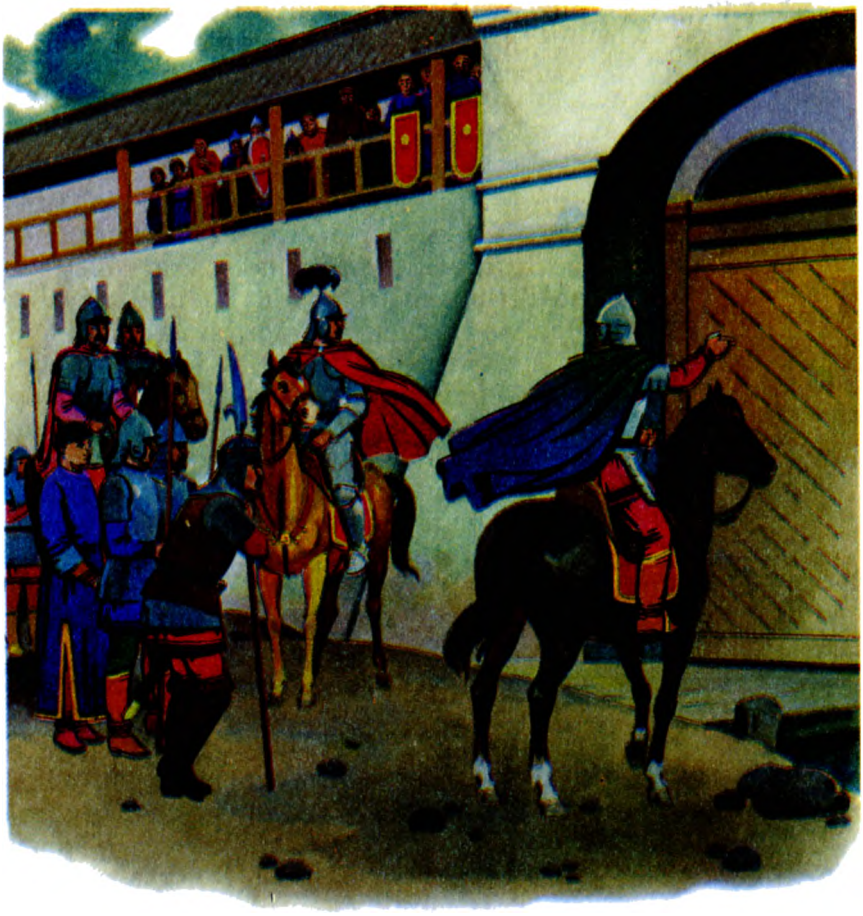

КРЕВСЬКА УНІЯ

Королева Ядвіга (1374–1399)

Ядвіга не мала й крихти особистого життя, переймалась й терпіла душевні муки, зрівняні хіба з муками оточеної ворогами Литви. Можна сказати, що вступили вони в цей шлюб лишень з бажання зберегти власне життя; в разі відмови Ягайлові загрожувала помста братів, а Ядвізі – її «підданих». Кінець цього шлюбу настільки цинічний, як і початок. ***Ягайло*** по смерті дружини відразу одружився на її сестрі...

Владислав Ягайло (1350–1434) – великий князь литовський

Після смерті Ольгерда в 1377 р. між його синами розпочалася боротьба за великокнязівський престол. Всупереч принципам родового старшинства, Ольгерд призначив своїм спадкоємцем молодшого сина Ягайла. Це викликало обурення старших Ольгердовичів. Деякі з них відмовилися визнати Ягайла великим князем і перейшли на службу до короля Людовіка Угорського та московського князя Дмитра Донського. Не було миру і між Ягайлом та Кейстутом (братом Ольгерда). Боротьба між ними закінчилася вбивством Кейстута – його задушили за наказом племінника. За смерть батька присягнувся помститися Вітовт і звернувся по допомогу до Тевтонського ордену. У цій ситуації Ягайло змушений був шукати союзників і в державі, і за її межами. На той час польські пани обрали королевою молодшу доньку Людовіка Ядвігу, аби вийти з-під впливу Угорщини. Потім почали шукати Ядвізі нареченого, який би не перешкоджав їм в управлінні державою. На той час Ядвіга вже була заручена з австрійським княжичем Вільгельмом. Проте польські магнати пригледіли молодого великого князя Литви, сина Ольгерда, – Ягайла, сподіваючись, що за честь стати польським королем він прийме всі умови панства. І не помилилися. Ягайло згодився на все. Тепер треба було одружити його з Ядвігою. Але як? Її мати дала остаточну згоду Вільгельмові. Той приїхав до Кракова й обвінчався з Ядвігою. Панство за будь-яку ціну вирішило розірвати цей шлюб. Духовенство переконало Ядвігу, що заради добра Польщі й віри вона конче має вийти заміж за Ягайла.

Цей шлюб мав посилити позиції обох держав у боротьбі зі спільним ворогом – Тевтонським орденом. Наслідком стало укладення в **1385 р.** Кревської *унії* між Польщею та Литвою. Згідно з нею Ягай-

Слов'яни захищають місто від тевтонів

Тевтонський орден у 1230 році почав завоювання прибалтійського племені пруссів і до кінця XIII ст. захопив їхні землі, майже повністю винищивши місцеве населення. Продовжуючи експансію далі на схід, Тевтонський орден наштовхнувся на організований спротив слов'ян і, зрештою, в 1410 році зазнав нищівної поразки в Ґрюнвальдській битві. В 1466 році змушений був повернути Польщі загарбані землі і визнати свою васальну залежність від неї.

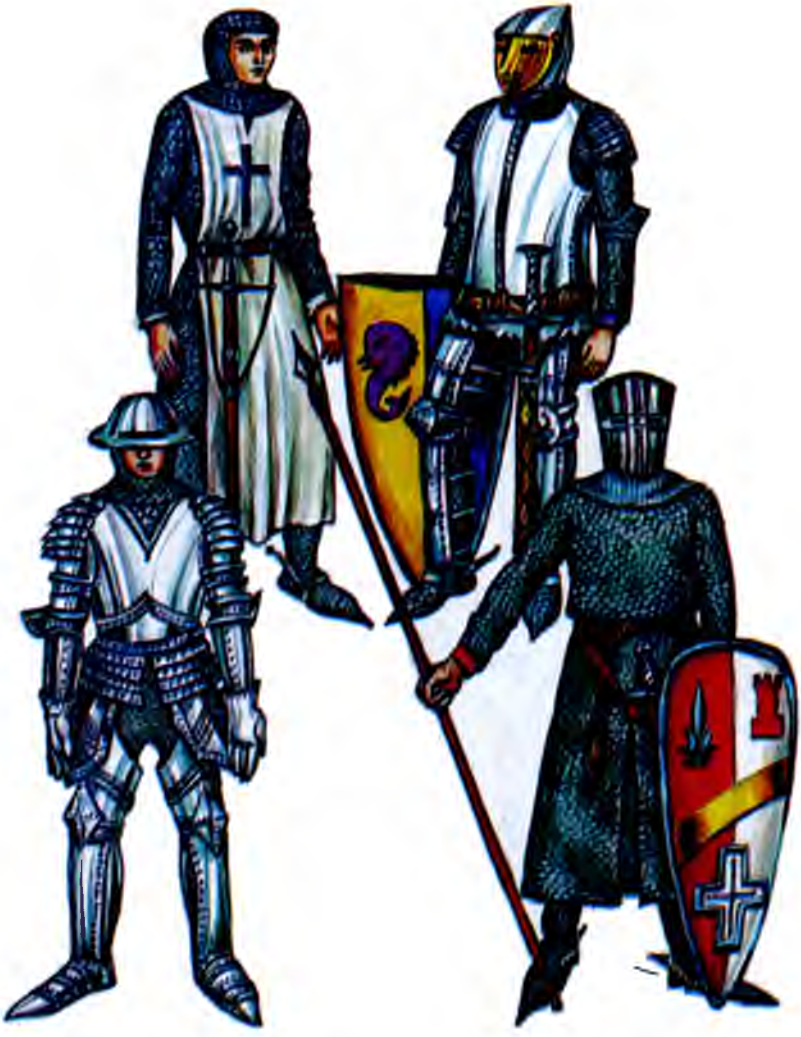

Тевтонські лицарі

На відміну від інших орденів, лицарі яких були різних національностей, Тевтонський орден складався переважно з німців. Символами ордену були білий плащ і простий чорний хрест.

ло зобов'язався прийняти католицизм, хрестити литовське населення і приєднати до Польщі всі литовські, українські та білоруські землі. Фактично територія Великого князівства Литовського увійшла до складу Польського королівства. Ягайло охрестився, прийнявши ім'я Владислава II, одружився з польською королевою Ядвігою і був коронований польською короною. Король Польщі одночасно вважався і великим князем Литви.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА КНЯЗЮВАННЯ ВІТОВТА

Великий князь литовський ***Вітовт*** (1382–1430). Вся політична кар'єра князя ґрунтувалась на скасуванні Кревської унії. Підтримував тісні зв'язки з тевтонами і все життя сварився, зрідка мирячись, з братом.

Печатка Владислава II Ягайла

Для скріплення державних актів кожен князь-володар мав свою печатку. Як правило, на ній був зображений герб князя, рідше його портрет.

Кревська унія стала реальною загрозою державній самостійності Великого князівства Литовського. Це викликало гостре незадоволення місцевої знаті. Найактивніше проти Ягайла і умов Кревської унії виступав енергійний і честолюбний Вітовт (двоюрідний брат Ягайла). Зрештою їхнє протистояння закінчилося **угодою в Острозі 1392 р.**, згідно з якою Вітовт фактично став великим князем литовським.

Вітовт провадив активну політику ліквідації уділів на українських землях. В результаті Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина перейшли під безпосереднє управління намісників Вітовта. Досі їх залежність від великого князя обмежувалася сплатою щорічної данини. Це сприяло централізації (об'єднанню навколо єдиного центру) і зміцненню самостійності князівства. Однак на українських землях зберігалися старі форми самоврядування, місцевий суд. Урядовою мовою залишилася книжна білорусько-українська. Значний вплив мало православ'я.

Влітку 1399 р. Вітовт втрутився в міжусобну боротьбу ханів Золотої Орди. Він підтримав Тохтамиша у війні з Едигеєм. Однак 12 серпня 1399 р. у битві на Ворсклі війська Вітовта зазнали цілковитої поразки. Сам князь з невеликою дружиною ледве врятувався втечею. Цей розгром ослабив позиції Вітовта і змусив його знову шукати зближення з Польщею

Печатки князів Корибута, Вітовта

Замок Меджибіж

Меджибіж – місто стародавнє, вперше згадується в Іпатському літопису під 1146 роком. Для оборони від татар (тут сходилися їхні шляхи: Кучманський і Чорний) збудовано у XIV столітті потужний замок-фортецю, перебудований у XVI і XIX століттях. Зберігся до нашого часу.

У 1401 р. у Вільно Вітовт визнав васальну залежність Великого князівства Литовського від Польщі. Було укладено компромісну унію, за якою Вітовт став довічним правителем Литви. Після його смерті всі землі, за винятком тих, що належали його брату, поверталися до складу Польщі. Скориставшись стабілізацією політичного становища, Вітовт приєднав до Литви Смоленськ, Новгород, Псков, Вязьму, Козельськ; визнали васальну залежність від нього тверський та рязанський князі. Молодший брат Ягайла Свидригайло, незадоволений своїм другорядним становищем, змовився з німецькими лицарями проти Вітовта. Останній, дізнавшись про це, ув'язнив змовника в Кременецькому замку, де той просидів дев'ять років.

На той час почалася війна Польщі й Литви проти Тевтонського ордену. Було розроблено спільний план воєнної кампанії. З 31 полку об'єднаних поль-

Грюнвальдська битва

Тевтонський або німецький орден (орден дому Святої Марії Тевтонської) мав своїм попередником госпіталь німецьких паломників у Єрусалимі. Спочатку тевтонці підпорядковувались ордену госпітальєрів. У 1199 р. папа римський затвердив статут ордену. На відміну від решти орденів тевтонці не воювали за визволення гробу Господнього, а дбали про завоювання земель у Європі, які ставали їхньою власністю. Після поразки під Грюнвальдом орден занепав.

Великий князь литовський ***Свидригайло Болеслав-Олександр*** (1430–1440). З 1392 р. мандрує, часто в кайданах, по світу, зчиняючи інтриги проти братів, а то мирячись з ними. Дивно, що завжди й небезпідставно спирався на православних українців та білорусів, хоч до смерті зостався католиком.

ського-литовських сил 13 виставлено з Галича, Перемишля, Львова, Києва, Володимира, Луцька, Кременця, Новгород-Сіверського. Кульмінаційним моментом війни стала **Грюнвальдська битва, яка відбулася 13 липня 1410р.** Союзне військо, до складу якого входили також білоруси, росіяни, татари, чехи, розгромило хрестоносців, котрим допомагали 22 держави Західної Європи. Блискуча перемога під Грюнвальдом призвела до занепаду Тевтонського ордену.

Після Грюнвальдської битви становище Вітовта як незалежного володаря знову зміцнилося. Політичну незалежність Литви закріпила Городельська унія 1413 р., якою було визнано литовську державність на чолі з великим князем. На вершині могутності, якої Вітовт досяг під кінець свого життя, він хотів прийняти королівський титул. Однак внаслідок протидії з боку Ягайла коронації не відбулося. 27 жовтня 1430 р. Вітовт помер.

ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ТА КИЇВСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

Наступником Вітовта став молодший брат Ягайла – Свидригайло, людина примхливої, неспокійної вдачі. Його князювання почалося воєнними діями на прикордонні Польщі та Литви. Конфлікт завершився перемир'ям, згідно з яким Західне По-

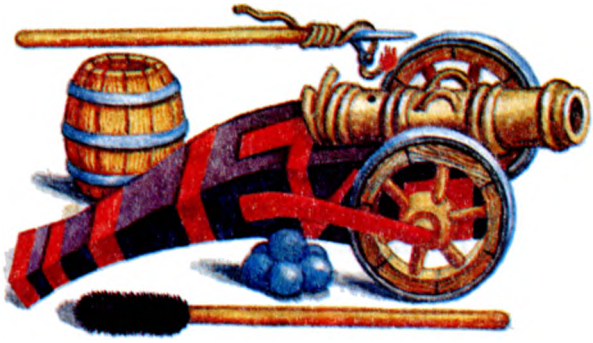

Гармата XV ст. та спорядження до неї

ділля відійшло до Польщі, а Волинь залишилася за Литвою. У 1432 р. проти Свидригайла було організовано змову на чолі з братом Вітовта Сигізмундом, якого проголосили великим князем. Цей акт визнала Польща, оскільки новий володар віддавав їй Поділля й прикордонні волинські міста. Проте Сіверщина, Київщина, Волинь, Східне Поділля, а також білоруські землі вважали своїм володарем Свидригайла.

Точилися тривалі міжусобні війни. Політика Сигізмунда не дістала підтримки литовського і українського панства. Його вбили змовники, яких очолив князь Іван Чорторийський, сподіваючись, що на великокнязівський престол повернеться Свидригайло. Але великим князем литовським проголосили молодшого сина Ягайла – 13-річного Казимира. Реальна ж влада в князівстві опинилася в руках групи литовських можновладців на чолі з

Середньовічний замок

Типовий європейський комплекс фортифікаційних споруд XIII–XVI століть, замок складався з двох головних частин: основної території, яку захищав кам'яний оборонний мур з вежами, та території, де безпосередньо жив феодал. Остання мала свій окремий мур, вежу – донжон, де мешкав власник, і був замковий католицький або православний храм.

Олелько Володимирович (р.н. невідомий –1455) – удільний київський князь у 1440–1455 рр. Змагався за повну автономію Київського князівства від Литви. Засновник династії Олельковичів, а згодом роду князів Слуцьких та Пінських.

регентом. Внутрішня ситуація в Литві залишалася нестабільною.

Київщина, Переяславщина і Брацлавщина утворили удільне Київське князівство, передане від імені Казимира князю Олександру Володимировичу (Олельку) – сину Володимира Ольгердовича, якого Вітовт наприкінці XIV ст. позбавив Київського князівства. Український володар Олелько та його син Семен Олелькович намагалися розширити межі князівства. Їхні володіння поширилися на Чернігово-Сіверщину. Відбувалося інтенсивне заселення задніпровських територій. Діяльність Олельковичів сприяла певному культурному піднесенню в українських землях. Семен Олелькович відбудував Києво-Печерську лавру, підтримував вчений гурток при Софійському соборі в Києві тощо.

Олександр Ягеллончик (1492–1506). Запропонував такі умови унії полякам: «Корона Польська й Велике князівство Литовське злучаються в одне неподільне тіло, щоб був один народ, одна нація, одне братство, спільна рада, одна голова, один король і пан».

Невдовзі польський король Владислав III загинув у битві з турками і великий литовський князь Казимир отримав польську корону. Казимир видав так званий Віленський привілей, за яким союз Польщі й Литви визнавався рівним, зі спільним монархом, що водночас був великим князем литовським і королем польським. Таким чином Казимир втілював у життя політику централізації влади. Було скасовано автономію Волинського князівства. По смерті Семена Олельковича на провінцію Великого князівства Литовського перетворилося і Київське князівство. Але кияни двічі не пустили до міста великокнязівського намісника, католика Мартина Гаштольда. Лише за допомогою військ намісник увійшов до міста. Під проводом брата Семена Олельковича Михайла почалося повстання. Але змову було викрито, а Михайла страчено.

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ МИХАЙЛА ГЛИНСЬКОГО

Великий князь литовський ***Сигізмунд Кейстутович*** (1431–1440). Цікавий тим, що з обставин, повстанням висунутий на лідера, непомітний досі князь Стародубський, який не виявляв жодних здібностей, в роки війни перетворився на мудрого й розважливого литовського патріота, вбитого польськими змовниками.

Наступ Литви на незалежність удільних князівств призвів до того, що значна частина українських феодалів все частіше звертається по допомогу до православної Московщини.

Останній значний виступ українських феодалів проти польсько-литовського панування очолив у **1508 р. князь Михайло Глинський.** Родом з м.Глинська на р.Ворсклі (сучасна Полтавська обл.) він понад 12 років провів у Європі, де одержав чудову освіту. Князь воював у армії саксонського курфюрста Альбрехта. Був товаришем великого магістра Тевтонського ордену Фрідріха. Після повернення на батьківщину Михайло Глинський став правою рукою великого князя литовського Олександра. З політичною кар'єрою Глинського зростали і його земельні володіння. Однак все це опинилося під загрозою після смерті його покровителя князя Олександра. Позбавлений високих посад, М.Глинський зав'язав стосунки з Москвою, сподіваючись з її допомогою утвердити свою владу на південних землях Литовського князівства. На початку 1508 р. М.Глинський підняв повстання в Україні. Але виступ не вдався, він не набув всенародного характеру. Його не підтримала православна шляхта й магнати, які зміцнили свої позиції і не бажали відновлення удільного ладу. Військо під керівництвом волинського князя Костянтина Острозького розбило загони повстанців і московських воєвод. Глинський змушений був утекти до Москви.

Це була остання спроба української аристократії виборoти свої права, уникнути політичної залежності з боку Польщі. Український історик Михайло Грушевський дав таку оцінку цим подіям: «Недо-

битки руських княжих родів і панів помирилися зі своєю другорядною роллю у великому князівстві й не мали ані відваги, ані енергії боротися з литовськими аристократами». Справу національного відродження мусили взяти на себе інші соціальні елементи.

Запитання і завдання

1. Що сприяло об'єднанню литовських племен? **2.** Охарактеризуйте політику князів Міндовга й Гедиміна. **3.** Які чинники сприяли входженню східнослов'янських земель до складу Великого князівства Литовського? **4.** Поясніть вислів літописця, що «Ольгерд не стільки силою, скільки мудрістю воював». **5.** Які українські землі увійшли до складу Литви наприкінці 70-х років XIV ст.? **6.** Чому Велике князівство Литовське називали Литовсько-Руським? **7.** Назвіть причини, зміст та наслідки Кревської унії. **8.** Охарактеризуйте політику Вітовта. **9.** Розкажіть, за яких обставин були остаточно ліквідовані Волинське та Київське князівства. **10.** Проти кого був спрямований виступ М.Глинського? **11.** Як ви зрозуміли оцінку повстання під керівництвом М.Глинського, дану М.Грушевським? **12.** Запишіть до словничка нові терміни: *унія, регент.*

Документ

Хроніка Київського Михайлівського монастиря

За Київської Русі литовці платили данину великим князям київським

Чим у документі пояснюється наступ литовських князів на українські землі?

Народ же цей [литовці] даниною звірів, медів, віників, лика та іншого руським князям служив. Коли ж він відчув, що його господарі [князі руські] розтрощені татарами, він змужнів... почав залишкам руським чинити насильство і остаточне спустошення; спустошені землі заселяв своїми людьми і на знесилених русів владу свою поширив. І поволі з часом всю [землю руську] перейняв від татар у своє володіння і став володіти широкими її простора-

Тобто для хана Золотої Орди

ми, і баскаків, тобто приказчиків, що збирали з неї данину для заволзького царя, прогнав...

Хрестоматія з історії Української РСР: з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – Т.1. – К., 1959. – С.99.

Уривок з повідомлення польського історика Яна Длугоша

Документ

Король Владислав Ягайло наказав кафедральну церкву, збудовану з квадратного каменю з дуже гарною архітектурою і розташовану в центрі Перемишля, якою до цього часу управляв руський єпископ грецького обряду, посвятити на католицьку церкву латинського обряду, викинувши перед тим з могил прах руських небіжчиків. Руські священики і народ, вважаючи зневагою свого обряду і ганьбою, супроводжували такі дії гіркими риданнями, криком і плачем. З часом вона [церква] була зруйнована, а деякі її квадратні камені використані для будівництва кафедрального костьолу в місті...

Знайдіть у тексті параграфа слова, ілюстрацією яких є даний документ

На прикладі даного епізоду покажіть, у чому проявилося польське гноблення

38–39. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ УГОРЩИНИ, ТУРЕЧЧИНИ ТА МОСКОВІЇ

ЗАКАРПАТТЯ

1. Назвіть централізовані держави, утворені в Західній Європі в період середньовіччя.

2. Коли і за яких обставин впала Візантія?

Слов'яни жили тут принаймні з VI ст., про що свідчать археологічні розкопки. В X ст. Закарпаття увійшло до складу Київської Русі. Однак поступово влада київських князів над віддаленими від центру територіями ослабла. Протягом XII ст. угорські феодали активно проникали на Закарпаття, займаючи найродючіші землі в долинах річок. Слов'яни були витіснені в малопридатні для життя гори. В XIII ст. угорські феодали при підтримці католицької церкви загарбали частину земель Галицько-Волинського князівства і надовго утвердилися на всій території Закарпат-

Печатка Олександра Коріатовича

тя. Карпатські гори стали кордоном між Руссю та Угорщиною. Наприкінці XIV ст. угорський король Сигізмунд передав місто Мукачеве з округою своєму родичу литовському князю Федору Коріатовичу, який привіз з Поділля, де княжив раніше, дружину й двір, що складалися виключно з українців. По смерті князя його закарпатські володіння знову перейшли до угорських феодалів.

БУКОВИНА

Вежа Гедиміна у Вільнюсі XIV ст.

Гедимін заснував нову столицю Великого князівства Литовського – Вільно над річкою Вілією. За тодішнім звичаєм, він, як могутній володар, звів на горі укріплений замок. Наскільки міцним був цей замок дає уявлення вежа Гедиміна, яка збереглась до нашого часу.

Між Дністром, Прутом і Дунаєм лежала земля східнослов'янського племені тиверців – Тиверська земля, яка також була складовою частиною Київської Русі. Землі Південно-Східної Галичини, Буковини, Поділля входили до Теребовльського князівства, яке пізніше влилося до Галицько-Волинського князівства. З розпадом останнього його територію захопила Угорщина.

З середини XIV ст. Шипинською землею (назва Північної Буковини) стали управляти намісники угорських королів. Скориставшись виступом молдавських феодалів проти угорського короля, Польща зробила спробу загарбати Шипинську землю. Проте зазнала поразки. Ця територія потрапила в залежність від молдавських господарів. У складі Молдавії Шипинська земля зберігала автономію. До середини XVII ст. офіційною мовою була руська, грошова система, територіальний поділ нагадували галицькі. У XV ст. зі скасуванням автономії Шипинської землі зникла і сама її назва, а вживається термін «Буковина». В середині XVI ст. Буковина разом із Молдавським князівством потрапила в залежність до турецького султана.

КРИМ

У давнину Кримський півострів називався Таврікою. У XIII ст. татари найменували місто Солхат (нині Старий Крим)

Турецький вершник

Усіх полонених юнаків-немусульман зараховувати у військо порадив султану Орхану візир і головний воїнський суддя Аллаеддін. Здійснив її султан Мурад I (1360–1389 рр.). Перед схиленими до землі юнаками дервіш шейх Бектан підняв руку й осіняючи рукавом свого халата голову ближчого, промовив: «Та будете ви єни чери». Так виникла назва яничари («єни чери» – «нове військо»).

Кримом. Згодом ця назва поширилася на весь півострів.

Слов'яни тут з'явилися на початку нової ери. З IX ст. Крим потрапив під вплив давньоруської держави. Давні руси осіли в Приазов'ї, оволоділи грецьким містом Тамаржою, яке пізніше було перейменоване на Тмутаракань. У середині X ст. князь Ігор посадив у Криму свого намісника. В XI ст. Тмутараканське князівство, до якого входила східна частина Кримського півострова, належало Русі. З XI ст. там правили чернігівські князі. Воно занепало в другій половині XII ст. під ударами половців, навала яких надовго відрізала Крим від Київської Русі.

У XIII ст. до кримських міст стали переселятися вірмени й італійці. Останні заснували на Кримському узбережжі факторії – торговельні пункти, найбільшим з яких була Кафа (територія нинішньої Феодосії). Недобру пам'ять залишила Кафа як невільницький ринок, де татари й турки збували бранців. У середині століття Крим завоювали монголо-татари. Було створено улус із центром у м.Солжті. Наприкінці XIII ст. полчища татарського еміра Ногая розорили Судак і Кафу, обклали населення Криму даниною. Татар-

Татарин. Середньовічний малюнок. Сторінка з кримськотатарської судової книги

Іван Васильович Великий (1462–1505). За його правління було остаточно скинуто монголо-татарське іго на Русі (1480).

ські намісники в Криму почувалися повновладними володарями півострова. На початку XV ст. Крим переходив від одного татарського феодала до іншого.

Тим часом українським землям загрожувала нова небезпека. Золота Орда, ослаблена внутрішніми суперечками, розпалася на окремі орди. У 30-ті роки XV ст. кримські татари утворили свою державу на чолі з династією ханів Гіреїв. Вони були союзниками Литви. В 1443 р. при підтримці великого литовського князя кримським ханом став Хаджі-Гірей. Татарські загони брали участь у Грюнвальдській битві, а кілька тисяч їх осіли в Литві назавжди. 1445 року Кримське ханство здобуло незалежність.

По смерті Ягайла його син Казимир для боротьби з Московським князівством уклав союз з Великою Ордою (нова назва Золотої Орди) – ворогом Криму. Під впливом московської політики й багатих дарунків кримський хан Менглі-Гірей почав агресію проти України (1474 р.). У **1475 р.** Велика Орда напала на Крим, скинула Менглі-Гірея, посадила свого хана. Місцеве населення звернулося по допомогу до Туреччини, яка радо втрутилася в цей конфлікт. У 1478 р. ханом знову став Менглі-Гірей, але вже як васал Османської імперії, для якої Кримське ханство надовго стало засобом тиску на Польщу та Московщину.

1482 року Менглі-Гірей під впливом Москви організував великий похід на Україну, захопив і пограбував Київ. Було взято в неволю велику масу населення України. Згодом татари витіснили з Причорномор'я Литву, почали заселяти степи. Орда перетворила торгівлю українськими бранцями на одне з головних джерел прибутку. Татарські напади спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холм-

щину, Галичину. За кілька років південь і центр України перетворилися майже на пустелю. Литовський посол у Криму 1548 р. зазначав, що в Україні скоро не залишиться населення.

Польсько-Литовська держава намагалася збройними силами дати відсіч ворожим наскокам. У цій боротьбі брали участь і українські феодали, які виграли чимало битв проти ординців, вкрили себе невмирущою славою. До їх числа належать, передусім, волинський князь Костянтин Острозький, черкаські старости Богдан Глинський, Остап Дашкович, вінницький староста Бернард Претович.

ЗАГАРБАННЯ МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

У XIV ст. Московське князівство значно зміцніло за рахунок об'єднання північно-східних давньоруських земель. Причинами цього було, по-перше, вигідне географічне положення – на перехресті торгових шляхів; по-друге, політика місцевих князів, спрямована на зміцнення влади й розширення території Московщини. Роль Москви як політичного центру особливо зросла під час княжіння Дмитра Івановича. Москва почувала себе вже настільки сильною, що спробувала відверто виступити проти монголо-татар. У 1380 р. князь Дмитро Іванович розгромив татарського хана Мамая недалеко від верхів'їв Дону, на Куликовому полі, після чого дістав прізвище Донської. Але йому не вдалося повністю визволитися з-під татарського ярма.

Московський князь ***Дмитрій IV Іванович Донської*** (1350–1389). З десяти років на престолі, опікувався групою бояр, що відстоювали його права безперестанними війнами, і митрополитом Б'яконтом, що відлучав від церкви всіх незгодних з правлінням Дмитрія. Цей митрополит був частим і бажаним гос-

Лише через 100 років його правнук Іван III позбавився зверхності Золотої Орди. Великий князь московський Іван III, підкоривши останні самостійні землі – Новгород, Твер, – зібрав усі московські землі в одну державу. Він одружився з візантійською царівною Софією Палеолог і почав звати себе царем «усієї Русі»,

хана, чим і гарантував несхитність малого Дмитрія. В Орді розпочались міжусобиці, і ярлики одночасно отримали і в Твері, і в Москві. Заманивши тверського князя на переговори в Москву, митрополит і князь захопили його в полон. Тільки втручання ординців, що на той час нагодилися в Москву, врятувало князя. Довго потім скаржився він на безчинства митрополита. А той саме тоді відмінив «Поученіє Мономаха», влаштувавши першу прилюдну страту. Практикування подібного стало в князівстві звичайною справою. Врешті митрополит з Дмитрієм вирішили дати бій монголам, бо популярність їхня в народі все падала. Перед боєм заїхав до Сергія Радонежського, вже тоді про його святі діла поголос Руссю йшов. Скрушно похитав головою смиренніший, тільки сказав, скорботно жертви побоїща оплакуючи: «Буду молитись за тебе, княже...» А ще більше скорбив за двома монахами, що, зрікшись обітниці, втекли з воями в світ. Історики великодержавні так ці події повернули, що вже шістсот років православна церква доводить протилежне. Під час Куликовської битви князь вбрався в лати простого дружинника, в них його у безпам'ятстві знайшли під тілами загиблих, ні подряпинки не було на тілі його. Молодий боярин наказом Дмитрія вбраний претендуючи і на ті московські, білоруські, українські землі, що входили до складу Литви. У XV ст. Московське князівство стало єдиною незалежною православною державою.

Дрібні князі Чернігово-Сіверщини, Білорусі звертали погляди на Москву і шукали там захисту від Литви. Це давало московським князям привід втручатися у справи Литовської держави. Наприкінці XV ст. московські війська здійснили кілька успішних походів у кордони Литовського князівства і зайняли деякі міста Смоленщини та Чернігово-Сіверщини. Побоюючись війни, литовський князь Олександр Казимирович одружився з донькою Івана III, Оленою. Однак це не дало міцного миру.

Південні прикордонні фортеці – Черкаси, Канів, Вінниця – страждали від нападів татар. Не одержуючи своєчасної допомоги від литовського князя, порубіжні феодали переходили у московське підданство. З приводу цього виникла московсько-литовська війна. Литовське військо зазнало поразки. Головнокомандувач князь Костянтин Острозький потрапив у полон. Невдалий для литовської верхівки хід війни змусив її шукати миру з Москвою. В 1503 р. Литва уклала на шість років перемир'я з Московським князівством, до якого відійшла майже вся Чернігово-Сіверська земля. А в 1508 р. було укладено «вічний мир», який, проте, не задовольнив ні Литву, ні Московщину. В 1512 р. розпочалася нова тривала війна між державами. Через два роки московська армія здобула Смоленськ, але невдовзі Костянтин Острозький розбив головні сили армії царя. Московські війська не наважувалися вести відкритого бою з вишколеними литовськими частинами, а литовці не мали достатніх сил для систематичної облоги фортець. У такій ситуації

в князівський одяг лежав прошитий хмарами стріл... Потім татари все ж пограбували багату Москву. Та князь навіки увійшов в історію як ізбавитель, багато йому прощалось. Не все видно рознесли монголи, швидко відбудував Дмитрій столицю. Ще історики зазначають, що примусивши брата-героя Володимира Хороброго зректися права на шапку Мономахову, Дмитрій зробив перший внесок в історію російського самодержавства.

1522 р. сторони уклали перемир'я, згідно з яким зберегли свої володіння без змін.

Таким чином, на початку XVI ст. українські землі були поділені між п'ятьма державами: Чернігово-Сіверські землі опинились у складі Московського князівства; Волинь, Київщина, Східне Поділля утримувала Литва; Галичина, Холмщина й Західне Поділля були під Польщею; Закарпаття залишилося у складі Угорщини; Буковину захопила Молдавія, яка сама перебувала під протекторатом Османської імперії.

Запитання і завдання

1. У якому співвідношенні перебувають назви «Шипинська земля» і «Буковина»? **2.** Коли і за яких обставин Закарпаття та Буковина потрапили під владу іноземних держав? **3.** Якою була перша назва Кримського півострова? Звідки з'явилась його сучасна назва? **4.** Коли утворилося Кримське ханство? Який вплив мала ця подія на подальшу долю України? **5.** Чим обумовлені претензії Москви на спадщину Київської Русі? **6.** Розкажіть, за яких обставин Чернігово-Сіверські землі потрапили під владу Московської держави. **7.** Складіть простий план до теми: «Загарбання Московською державою Чернігово-Сіверських земель», запишіть до робочого зошита.

40. ГОСПОДАРСТВО ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В XIV–XV СТОЛІТТЯХ

ОСНОВНІ РИСИ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ

Незважаючи на складність політичної ситуації в українських землях, *основу життя українського народу*, як і раніше, *становила повсякденна господарська діяль-*

Двозуба соха

Соха – тяглове орне знаряддя, що було поширене на Поліссі та подекуди на Лівобережжі. Традиційні українські сохи належали до двох типів. Перший – безпередкова соха з голоблями, у якій робоча частина (розсоха) своїм заднім кінцем забивалася у поперечний брусок, що з'єднував голоблі (вона зображена на цьому малюнку). Другий тип становили знаряддя, що мали дишло (вію) і забиту в отвір на задньому його кінці розсоху. Розсоха мала два кінці, на які набивалися залізні наріжники.

ність. Важливою рисою цього періоду стало зростання феодального землеволодіння. Земля була важливим джерелом збагачення. Землі роздавалися або тимчасово «до ласки і волі господаря», або до смерті державця маєтку, або в постійне користування – «у вислугу». Всі державці обов'язково мусили відбувати за маєтки військову службу. Таке землеволодіння називалось «державою». Всі бояри, які розпоряджалися «державами», вели боротьбу за перетворення цих земель на спадкове володіння, тобто вотчину. Найбільшим земельним власником був великий князь, князі й бояри становили феодальну аристократію. Від них залежали шляхтичі, міщани, селяни.

Господарство лишалося натуральним. Панський двір включав панський будинок, житла для челяді, господарські будівлі. До нього прилягали орні землі, сіножаті, пасовища, села з селянами. У панському дворі виробляли все необхідне для внутрішнього споживання.

Основною галуззю економіки залишалося землеробство. Інтенсивніше воно розвивалося в західних і північних українських землях, які менше потерпали від турецьких і татарських набігів. У

Жидачівський замок

Жидачівський замок був збудований в добу пізнього середньовіччя на горі, на місці княжого городища.

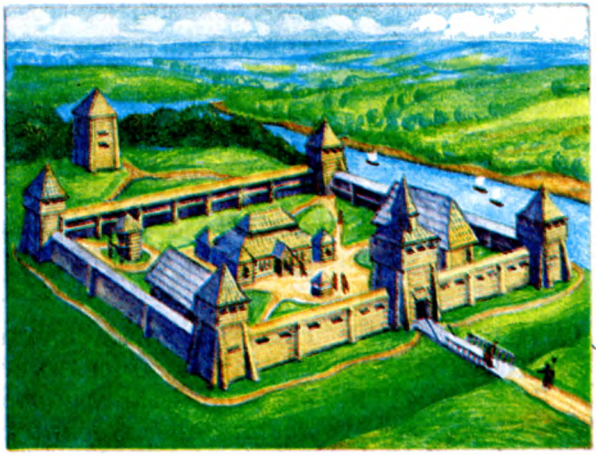

1. Яке господарство називається натуральним?

2. Що являли собою цехи у Західній Європі?

лісостеповій смузі була поширена трипільна, у лісистій місцевості, на півночі – підсічна, у степових районах – двопільна та перелогова системи землеробства. У селянських господарствах основним знаряддям була дерев'яна соха. Як тяглова сила використовувалися воли, рідше – коні.

Населення України займалося також скотарством, городництвом, садівництвом, бджільництвом. У лісових районах важливе місце посідали рибальство й мисливство. Важливою галуззю було млинарство.

Селяни жили громадами. Вони спільно володіли лісами, водами, випасами, орними угіддями. Очолювали громаду отамани, тіуни, десятники. Був «копний суд» – суд сільського сходу (копи).

ПОЧАТОК ПРОЦЕСУ ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН

У XV ст. поряд з вільними селянами були так звані «непохожі», тобто прикріплені до панського маєтку. Відповідно до ступеня залежності селянство поділялося на категорії: *слуги, селяни-данники, тяглі, челядь*. Значна частина слуг несла військову службу, що ставило їх у привілейоване становище. Селяни-данники не знали панщини, вони сплачували данину натурою. Тяглі відбували повинності у вигляді панщини. Челядь цілком залежала від свого власника і становила основну робочу силу панського господарства.

Феодали невпинно збільшували панщину. Якщо на початку XV ст. у Східній Галичині селяни відробляли лише 14 днів на рік, то наприкінці століття – вже 104 дні. Селяни виходили на панщину зі своєю робочою худобою, сільськогосподарським реманентом. Феодали намагалися закріпити селян за землею, тим самим забезпечивши свої господарства гарантованою робочою силою, а себе – прибутками. Уже

Згадайте, яким чином відбувалося закріпачення селян у Західній Європі.

за привілеями 1447 р. великий князь литовський і король польський Казимир IV вимагав не приймати до своїх маєтків селян-втікачів і вимагав відповідно від феодалів не надавати притулок селянам-втікачам з великокнязівських володінь. Поступово право селян на переходи від одного пана до іншого обмежувалося, а потім було скасоване зовсім.

Відповідно до привілею Казимира IV феодали дістали право вотчинного суду, витісняючи великокнязівський суд. А на початку XVI ст. селяни взагалі втратили право скаржитися королеві або великому князю. Вони вже перебували у повній залежності від феодалів.

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ МУХИ ТА БОРУЛІ

Найголовнішим виступом цього періоду було **повстання селян, очолене Мухою (1490–1492 рр.)**, що охопило Буковину й Галичину, Покуття, Молдавію. У боротьбі проти польсько-шляхетських військ було визволено Снятин, Коломию, Галич, але в бою під Рогатином у 1490 р. повстанці зазнали поразки. Мусі вдалося врятуватися.

Дзвін з літописного Городеська

У 1491 р. повсталі загони знову з'явилися на Буковині й Галичині. Очолював їх Андрій Боруля (деякі дослідники вважають, що під іменем Борулі виступав сам Муха). Повстанці звільнили від польської шляхти Галичину до Дністра, але біля Галича знову зазнали поразки. Борулю стратили – скинули з муру Хотинського замку. 1492 року селянські загони, ватажка яких також називали Мухою, оволоділи значною частиною Галичини. Але шляхетські загони оточили їх біля Галича. Муха потрапив до рук шляхти, був відвезений до Кракова, де незабаром помер від катувань у в'язниці.

МІСТА, МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

У XV ст. на Київщині, Волині, Брацлавщині налічувалось 35 міст. До середини XV ст. їх число зросло до 150. Найбільшим міс-

Торговище у Києві

Внутрішня торгівля Київської Русі зосереджувалася по містах, де були «торги», «торговища». Літопис подає нам відомості про вісім таких торговищ, які діяли в Києві в 1017 році. Тут продавали головним чином м'ясо, рибу, городину, сіль, гончарні вироби тощо. Торговища відігравали важливу роль у житті міста, на них збиралися віча, тут оголошували накази князя. Дивлячись на малюнок, спробуй скласти коротеньке оповідання.

За призначенням та циклами сільськогосподарських робіт розрізняються три головні групи землеробських знарядь: для обробітку ґрунту; для збирання врожаю; для його обмолоту та переробки зерна. Остання група й показана на цьому малюнку: вила для подачі снопів, лопата та ціп. Зважте – всі вони виготовлені з дерева. Подумайте, чому.

том був Львів, у якому мешкало 10 тис. жителів. Втративши колишнє політичне значення, Київ продовжував відігравати роль духовного центру України. Радник німецького цісаря Сигізмунд Герберштейн зазначав: «Київ – старовинна столиця Русі. Пишність і справжня королівська велич цього міста підтверджуються самими його пам'ятками». Великими містами (понад 700 будинків) вважалися Кам'янець, Перемишль, Холм, Кременець, Брацлав; середніми (270 будинків) – Вінниця, Володимир, Житомир, Канів, Луцьк, Черкаси та ін.; малими – Звенигород, Рівне, Чорнобиль, Переяслав тощо.

Міста поділялися на великокнязівські і приватновласницькі залежно від того, на чиїй землі вони стояли. Населення сплачувало податки, виконувало різні повинності. Міщани намагалися позбутися залежності від урядовців і феодалів. Держава також була зацікавлена в поширенні ремесел і торгівлі. З цією метою уряд видавав окремим містам грамоти на так зване магдебурзьке право (зразком була грамота німецького міста Магдебург). Насе-

Зброя часів селянських повстань

Повстанці на перших порах, стихійно ставши на боротьбу з визискувачами, користувалися підручною зброєю – нашвидкуруч переобладнаними ціпами, косами, серпами. Згодом, під час бойових дій, до них потрапляла справжня зброя: мечі, луки, арбалети тощо.

Селянське повстання під проводом Мухи

Повстання Мухи почалось в 1490 р. на пограниччі Галичини й Волощини; в ньому окрім бояр взяли участь і селяни, всього їх було більше дев'яти тисяч. Повстання охопило Галичину від Галича до Рогатина. Повстанці громили маєтки польської шляхти. Під час переправи через Дністер повністю знищені польською регулярною армією.

лення цих міст звільнялося від управління та суду королівських або великокнязівських намісників, діставши право на самоврядування. Управління містом переходило до виборного магістрату на чолі з війтом, який призначався. Місто вносило до державної скарбниці податки. Самоврядування за магдебурзьким правом дістали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Житомир, Київ та інші міста.

РЕМЕСЛА Й ТОРГІВЛЯ

У XIV–XV ст. ремесла зосереджувалися переважно в містах. Зросло число ремісничих спеціальностей. За часів Київської Русі їх було близько 60, а на початку XVI ст. – вже понад 200. Ремісники об'єднувалися в *цехи*. Тих ремісників, що залишались поза цехами, називали *партачами*.

Знак львівського цеху

Розвиток сільського господарства й ремесел сприяв розширенню торгівлі. У містечках і селах щотижня відбувалися торги, де продавали сільськогосподарські продукти й ремісничі вироби. У великих містах раз на рік проводили великі ярмарки, куди з'їжджалося купецтво з України й закордону. Київ, Львів, Луцьк дістали право на проведення двох ярмарків на рік.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте стан сільського господарства на українських землях у XIV–XV ст. **2.** Назвіть етапи закріпачення селянства. **3.** Вкажіть причини, характер, результати повстання під проводом Мухи. **4.** Охарактеризуйте становище міст в Україні.

Львівські цеховики XIV ст.

У великих містах, таких як Київ, Чернігів, Львів, Галич, ремісники становили поважний відсоток населення. Ремісники різного фаху, як правило, складали закриті корпорації – цехи – і жили окремими групами. На цехових засіданнях вони обирали правлячу верхівку, вирішували проблеми внутрішнього життя цеху і загальноміські, зокрема про свою участь у благоустрої чи обороні міста.

41. КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XV СТОЛІТЬ

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Формування української народності, що почалося в глибині століть, тривало і в XIV–XV ст. Але умови цього процесу надто ускладнилися. Українські землі захопили різні держави, що мали відмінні від українців мову, релігію, культуру та історичні традиції. Проте між окремими частинами Південно-Західної Русі-України розвивалися економічні, політичні, культурні зв'язки.

Українська народність формувалася на землях Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського князівств, Буковини і Закарпаття. В XV–XVI ст. територія розселення українців поширилася на південний схід, на Нижнє Подніпров'я, Побужжя, лівий берег Дніпра. Термін «Україна» поширюється з Наддніпрянщини на всі українські землі, витісняючи попередній «Русь». Ця назва фігурує в офіційних документах, художніх творах, народних піснях. З XIV ст. з'явилася назва *«Мала Русь»*. Вперше її вжито в грамотах останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава II, який титулував себе – «король всієї Малої Русі». Згодом термін «Мала Русь» здебільшого вживався в офіційних документах. Народ же називав себе *русинами* – слово, утворене від «Русь». (Так само називалися й білоруси. Росіян у ті часи називали московитами).

Пригадайте, якого року в Київському літописі було вперше вжито назву «Україна».

Однією з найважливіших ознак народності є мова. В XIV–XVI ст. на основі місцевих південних діалектів, внаслідок спілкування з мовами сусідніх народно-

стей склалася українська мова. З XIV ст. вона стає по суті сучасною українською мовою. Наприкінці XVI ст. робилися спроби наблизити книжну мову до живої народної української мови.

УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

У XIV–XV ст. культура України розвивалася в складних умовах. *Роз'єднаність українських земель, іноземне гноблення, спустошливі турецько-татарські напади – все це гальмувало процес становлення української національної культури.* Але й за таких умов культурний розвиток не припинився. Українська культура розвивалася на засадах вітчизняних традицій попередніх віків, вбираючи в себе ідеї європейського Відродження.

Самобутність культурного життя України XIV–XV ст. зумовлена тим, що народ із втратою державності був приречений виключно на роль виконавця чужої волі, позбавлений можливості вільно розвивати свої інтелектуальні та творчі здібності. За таких обставин енергія українського народу спрямовувалася на доведення своєї життєвості через національну культуру. Людські взаємини, побут, православна віра визначили коло суспільних та культурних інтересів.

ОСВІТА

Школи існували при монастирях, церквах, але виникали і в маєтках деяких феодалів. Учителями були дяки. Навчалися діти грамоті, молитвам, церковному співу. Окремі українці здобували освіту в школах Польщі, Чехії, Німеччини. Наприклад, син ремісника з Дрогобича Юрій Котермак (Дрогобич) закінчив Краківський університет, потім перейшов у Болонський університет (Італія), де здобув ступінь доктора, викладав астрономію й медицину, в 1481–1482 рр. був ректором університету. В Римі вийшла книга Ю.Дрогобича «Прогностич-

на оцінка 1483 року». Автор подав багатий матеріал з астрономії й географії. Зокрема, зробив першу в друкованій літературі спробу визначити географічну довготу міст України. Ця книга – перша видана за кордоном наукова праця українського автора.

ЛІТЕРАТУРА

Усна народна творчість представлена казками, легендами, переказами, притчами. До нас дійшло багато обрядових пісень:

Бодай пану у дворі страшно,
Як нам в полі сонце зайшло.
Сонце зайшло – ми ще жнемо,
При місяці снопи носимо,
При зіроньках копи кладемо,
Опівночі додому йдемо,
На світанні вечеряємо.
У день білий знову йдемо...
Бодай пана громи вбили,
Як ми ручки потомили.

Мідний оклад книги (Київщина)

Рукописні книги мали ошатне вбрання. Палітурки виготовлялись з високоякісної шкіри, прикрашались мідними, срібними й золотими окладами, застібками, замочками. В оформленні обкладинок використовували техніку карбування, гравірування, лиття, перегородчастої емалі тощо.

Зберігалася традиція літописання. У литовсько-білоруських літописах містяться цінні дані з історії українських земель. Характерна особливість літописів – наявність «повістей» – вставок, що наближаються до художніх творів. Цікавими пам'ятками українського літописання є Короткий Київський та Короткий Волинський літописи, створені на зламі XV– XVI ст. анонімними авторами. У цих творах значне місце відведене висвітленню боротьби українського народу проти турецько-татарської навали, оспівуються ратні подвиги князя К.Острозького. Автор порівнював його з Антигоном, полководцем Александра Македонського, навіть з біблійними героями.

Значної популярності набули перекладні твори світської літератури: «Александрія» (про Александра Македонського), «Троянська історія», «Ізмарагд» (збірка повістей

Український чоловічий костюм

Основним матеріалом для пошиття українських народних костюмів було домоткане полотно з льону та конопель. Здебільшого таке полотно було білого кольору, оскільки його ретельно відбілювали. З цього полотна шили чоловічі й жіночі сорочки, штани, фартушки, а іноді й верхній літній одяг. Поширені були і вовняні тканини. Із сукна шили верхній одяг. Як і у всіх костюмах східних слов'ян, в українських чоловічих костюмах основним одягом була сорочка прямого крою зі вставними рукавами. Чоловіки носили свиту, кирею або кожух, жупан і кунтуш, кептар і сердак. Взувалися в личаки, постоли, чоботи. Характерними для українських чоловічих костюмів були шаровари, на виготовлення яких ішло іноді до 10 метрів полотна.

та повчань), ірландська повість про Таудаля-лицаря, в якій описано фантастичну мандрівку в потойбічний світ.

Центрами книгописання були монастирі, що збирали під своїм дахом переписувачів, художників, проповідників, музикантів, учених. Серед книг тієї далекої доби – «Євангеліє» зі Спаського Красносільського монастиря в Луцьку, «Євангеліє» диякона Спиридона, «Київський псалтир» того ж автора. Найвидатніша пам'ятка XIV ст. – «Київський псалтир», оздоблений майже 300 мініатюрами з алегоріями, пейзажами.

Книги XIV ст. писалися на пергаменті. В XV ст. пергамент замінив папір.

АРХІТЕКТУРА, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Архітектура й образотворче мистецтво України розвивалися на самобутній народній основі. У цей період церковні впливи дещо витісняються світськими елементами. В неспокійні часи XIV–XV ст. боротьби з татарами розвивалося головним чином оборонно-замкове будівництво. Кам'яні замки

Книга Литовського статуту

Український жіночий костюм

У жінок, як і в чоловіків, універсальним для всіх верств тогочасного суспільства щоденним одягом була сорочка. Довжина жіночих сорочок була різною: від 125 до 150 сантиметрів. Комір сорочок був високим, під шию. Поясний одяг спершу був незшитий (так звана обгортка), згодом з'явилася плахта, що складалася з двох пілок спеціально витканої вовняної тканини з характерним візерунком у клітинку, або у вигляді шахової дошки. Зверху плахти вдягали запаску, що являла собою, по суті, найпростіший фартушок. Жінки, як і чоловіки, носили свити, жупани, взували постоли, чоботи, сап'янці, пошиті з червоної шкіри.

Беата Костелецька, дружина князя Іллі Костянтиновича Острозького (1510–1539), брацлавського і вінницького старости. Вихованка і не виключено позашлюбна донька Жигмонта I Старого.

здебільшого споруджувалися на Правобережжі, у Східній Галичині, на Північній Буковині, Закарпатті (Луцьк, Володимир, Острог, Львів, Кам'янець-Подільський та ін.). Навколо тих міст, де не було багатих покладів каменю, а лісу вистачало, зводилися земляні й дерев'яні укріплення (Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль та ін.). Навіть культові споруди пристосовувалися до оборонних цілей. Найвизначніші з пам'яток архітектури цієї доби – церкви-твердині у селі Сутківці на Поділлі, Зимненський Успенський монастир на Волині, церква Богоявлення в Острозі та ін. Більшість монастирів обносилася міцними мурами.

Застосування вогнепальної зброї вплинуло і на структуру твердинь. У XV ст. вежі будувалися так, що виступали за лінію мурів і мали квадратну або п'ятикутну форму.

У живопису подекуди з'являлися елементи світського характеру. В образотворчому мистецтві панував релігійний живопис – іконопис. Українські малярі продовжували візантійські живописні традиції. У найбільших містах України – Львові, Перемишлі, Луцьку – існували оригінальні живописні школи. У XV ст. виник український *іконостас*. Так, українські майстри на чолі з Андрієм розписали фресками Ягеллонську каплицю в Любліні, Вислицьку колегіату та інші культові споруди у Польщі.

Іконостас – перегородка в храмі, яка відокремлює центральну частину від вівтаря. Інколи іконостас утворює складну декоративну композицію, де поєднано живопис, скульптуру, художнє різьблення

МУЗИКА, ТЕАТР

Основою музичної культури була пісенна народна творчість. Тексти й мелодії складали переважно народні поети, композитори – кобзарі, бандуристи, вони ж були і виконавцями. Кобзарі оспівували героїчну боротьбу народу з турками, татарами, іншими поневолювачами. Народними інструментами були бандура, кобза, гудок, волинка, бубни, сопілка, дудка, в Карпа-

Музичні інструменти

Музика – мистецтво, що відображає світ у звукових художніх образах, справляла й справляє величезний емоційний вплив на людину. Народна музика має глибоке історичне коріння, як і традиція виготовлення музичних інструментів. Деякі ударні, щипкові й духові інструменти, якими користувались музиканти Київської Русі, зображені на цьому малюнку.

тах – трембіта. Великого поширення набув танцювальний жанр – гопак, козачок. Їхні мелодії були надзвичайно популярними.

У чому проявився народний характер музичного та театрального мистецтва?

Джерелом театру були народні ігри. У той період розвивалося таке явище в історії театру, як діяльність скоморохів – співаків, музикантів, танцюристів, клоунів, фокусників, акробатів. Осілі скоморохи виступали під час свят. Мандрівні об'єднувалися у ватаги й переходили з місця на місце, відвідуючи й деякі інші країни. Скоморохи грали на майданах, на ярмарках просто неба, обходячись звичайними ширмами, за якими вони переодягалися. Вже їхній зовнішній вигляд – короткополий одяг (що вважалося гріхом), маски, «бісівська» поведінка, не кажучи про зміст їхнього мистецтва, спрямованого проти церкви й феодалів, – викликали незадоволення держави і світських феодалів.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Руїна Києва в 1240 р. призвела до того, що київські митрополити перебралися до Володимира Суздальського. Галицько-волинські князі домоглися створення окремої Галицької митрополії, яка протрималася до кінця XIV ст. Москва, що набирала все більшого впливу, без порозуміння з патріархом на соборі 1448 р. обрала свого митрополита, поклавши початок незалежній Московській державі.

Чому литовські князі були зацікавлені мати свого власного митрополита для православного населення Великого князівства Литовського?

Литва з великим незадоволенням дивилася на церковну залежність від Москви своїх українських і білоруських провінцій. Ольгерд добився висвячення для Литви митрополита Кипріяна, але той незабаром утік до Москви. Остаточне розмежування митрополій відбулося після утворення незалежної московської церкви і висвячення на Київську митрополію Григорія Болгарина (1458 р.). У результаті всі українські й білоруські зем-

Пригадайте, коли відбувся поділ християнства, церкви на православ'я та католицтво.

лі надалі залишилися підпорядковані царгородському патріарху. Резиденція митрополита київського, галицького і всієї Русі розташовувалася здебільшого у Вільно.

У Литві православна віра спочатку була панівною, державною. За Ягайла, який прийняв католицьку віру, це становище кардинально змінилося. Але вже в 30-х роках XV ст. обмеження щодо православних були скасовані. Незважаючи на це, становище православної знаті Великого князівства Литовського погіршилося. Тому частина князів і бояр Чернігово-Сіверщини перейшла на бік Москви. Інші поступово покатоличувалися, аби мати доступ до керівного становища в польсько-литовській державі.

Князівський палац в Острозі

У XIII ст. мав дерев'яні укріплення. В XIV ст. на його місці був споруджений «дім мурований», що мав у плані чотири приміщення, з яких південне має напівкруглий виступ радіусом 5 метрів. У зв'язку з тим, що палац стоїть на крутосхилі, з двору він двоповерховий, а ззовні – чотириповерховий. Первісний в'їзд до палацу знаходився на рівні восьми метрів над землею, до нього вів дерев'яний місток. У XV–XVII століттях з південного і східного боків у будинку були прибудовані веленські контрфорси. Його суворі об'єми, позбавлені будь-яких архітектурних деталей, є найяскравішим виявом української оборонної архітектури.

Серед причин занепаду православної церкви в литовській Україні було падіння авторитету митрополита, якого призначав переважно сам князь. На посаду єпископа висували здебільшого представників світської знаті. Ставши єпископом, такий шляхтич часто зовсім не переймався церковними інтересами, зберігав світські звички, інколи єпископами ставали цілком негідні з моральної точки зору люди. Великої шкоди церкві завдавав патронат світських людей над церквами й монастирями. Магнати, у володіннях яких були церкви й монастирі, розглядали їх як свою власність. Становище віруючих ускладнювалося, коли вельможа-патрон переходив з православної віри в іншу.

Дезорганізована церква не могла підтримувати українські духовні традиції, зберігати українську мову, народність в умовах наступу полонізації та покатоличення.

Культурне життя українських земель в той період перебувало під постійною загрозою заборони й викорінення. Багато цінних пам'яток загинуло. В цей період український народ втратив державу, йому за

грожувала повна асиміляція. ***Культура України середньовіччя була проміжним етапом між культурою Київської держави й культурою національного пробудження XVII ст. В ній перехрещувалися проміння духовності Сходу й Заходу.***

Запитання і завдання

1. Що свідчить про формування української народності? **2.** Охарактеризуйте умови розвитку культури України у другій половині XIV–XV ст. **3.** Розкажіть про Юрія Дрогобича. **4.** Назвіть основні риси розвитку архітектури й образотворчого мистецтва. **5.** У чому проявлялися зародки театрального мистецтва? **6.** Охарактеризуйте музичне мистецтво. **7.** Як і чому змінилася роль православної церкви на українських землях?

ПОВТОРЕННЯ

■ З'ясуйте значення термінів і понять

автономія	ізгої	нейтралітет
експансія	Магдебурзьке право	унія

■ Вкажіть, коли відбулися ці події

утворення Галицько-Волинського князівства	заснування Львова	Кревська унія
князювання Данила Романовича Галицького	правління останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава II	загарбання Польщею Галичини
Ярославська битва	битва на р.Сині Води	повстання під проводом Мухи й Борулі
		повстання під керівництвом Михайла Глинського

Спробуйте самостійно дати відповіді на поставлені запитання, в разі невдачі зверніться до підручника.

■ **Розкажіть про формування Галицько-Волинського князівства.**

Волинську й Галицьку землі об'єднав в одне князівство Роман Мстиславич. Після його загибелі Галицько-Волинське князівство вступило в смугу князівсько-боярських міжусобиць. Бояри намагалися обмежити права своїх князів і вели з ними постійну боротьбу. Іноді це спричинювало іноземну окупацію. Значну роль у боротьбі проти боярства й укріпленні князівської влади відіграв князь Данило Романович Галицький. Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство стало центром державності в Південно-Західній Русі.

■ **Яке місце займає Галицько-Волинське князівство в історії українського народу?**

Галицько-Волинське князівство ще на півтора століття продовжило існування державності на українських землях. Воно було безпосереднім спадкоємцем Київської Русі. На терені Галицько-Волинської держави розвивалася культура, яка увібрала кращі досягнення давньоруської доби і багато запозичила в західноєвропейській культурі.

■ **До складу яких держав входили українські землі наприкінці XV ст.?**

Наприкінці XV ст. українські землі були поділені між Московським князівством (Чернігово-Сіверська земля), Литвою (Волинь, Київщина, Східне Поділля), Польщею (Галичина, Холмщина, Західне Поділля), Угорщиною (Закарпаття), Туреччиною (Буковина).

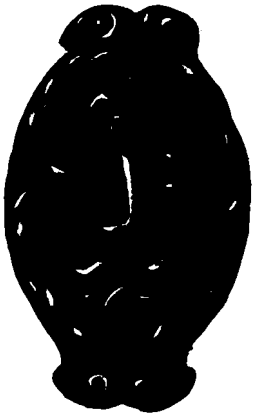

Знаки львівського цеху

Цех – союз ремісників одної або схожих спеціальностей в середньовічному місті. Перші цехи з'явились одночасно з містами в Італії в X ст., у Франції, Англії, Німеччині з XI – поч. XII ст. Більш за все існувало цехів, що спеціалізувалися на виготовленні харчових продуктів.

Яким було становище українських земель у складі Великого князівства Литовського? Польського королівства?

Литва приєднала українські землі мирним шляхом, оскільки дотримувалася політики збереження місцевих традицій. В свою чергу ці землі, маючи розвиненіші господарство, політичну систему, культуру, справили значний вплив на розвиток Великого князівства Литовського: правові відносини Литовської держави спиралися на законодавчі традиції Київської Русі; діловодство велося руською мовою; православна церква посідала провідне становище. Згодом, коли Литовське князівство пішло на зближення з Польським королівством, активізувався наступ на автономію українських земель.

Іншою була ситуація на українських землях, захоплених Польщею. Польські власті провадили політику полонізації: край було поділено на воєводства, король роздавав землю польським та спольщеним українським панам; на українські землі переносилися кріпосні порядки; заохочувалося переселення іноземців до українських сіл та міст; православні не допускалися до органів місцевого самоврядування; їм заборонялося селитися в привілейованих районах міст; утискувалося православ'я.

Що спричинило загарбання українських земель сусідніми державами?

Відсутність державної організації, здатної відстояти незалежність українського народу. Сусідство досить могутніх держав: Литви, Польщі, Угорщини, Османської імперії, Московського князівства. Сприятливе географічне положення та природні умови українських земель.

■ **Як відбилася втрата державності на долі українського народу?**

Втрата державності мала трагічні наслідки для українського народу. Значними були масштаби загибелі людей. Іноземними зайдами руйнувалися міста й села. Обмежувався економічний розвиток українських земель. Погіршилися умови життя, знизився добробут населення. У вкрай несприятливих умовах розвивалася культура: заборонялася українська мова, відсутні були національні навчальні заклади, було загублено багато літописів, книг, витворів мистецтва.

■ **Наведіть приклади боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів.**

Виступ проти польсько-литовського панування очолив князь Михайло Глинський. Повстання зазнало поразки. Це була остання спроба української аристократії уникнути залежності з боку Польщі.

Селяни, не мирячись з посиленням феодального гноблення, нерідко бралися за зброю. Найбільших масштабів набуло повстання під проводом Мухи 1490–1492 рр. Повстанцями було звільнено ряд населених пунктів Галичини, Буковини, Покуття. Виступ було придушено польським військом. Незважаючи на поразки, народ продовжував визвольну боротьбу.

СЛОВНИЧОК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Автономія – самоврядування певної частини держави.

Автохтони – корінні, споконвічні або давнішні жителі країни чи місцевості.

Археологічна культура – спільність археологічних пам'яток, що відносяться до одного часу, певної території і мають місцеві особливості.

Асиміляція – злиття одного народу з іншим.

Васал – феодал, залежний від іншого, могутнішого феодала.

Верв – сільська громада на Русі.

Відтворююче господарство – господарство, при якому необхідне для життя людина виробляє самостійно.

Віче – народні збори, на яких вирішувалися важливі громадські справи.

Вотчина – земельна власність, яку можна було заповідати, продавати тощо.

Династія – кілька монархів одного роду, котрі змінюють один одного на троні.

Дипломатія – діяльність по здійсненню завдань зовнішньої політики.

Діалект – місцевий різновид мови.

Духовна культура – досягнення в галузі освіти, науки, літератури, мистецтва.

Експансія – загарбання чужих територій.

Експлуатація – привласнення результатів чужої праці власниками засобів виробництва (до засобів виробництва відноситься земля, знаряддя праці, корисні копалини тощо).

Етногенез – походження народу.

Ідол – зображення божества, що є об'єктом релігійного поклоніння.

Ієрархія – підпорядкованість нижчого рівня вищому.

Ізгой – особа, поставлена поза своєю соціальною групою.

Історичне джерело – пам'ятки минулого, які свідчать про історію людського суспільства.

Капище – культова споруда, що являла собою двосхилий дашок на стовпах, який споруджувався над ідолами.

Колонізація – заселення вільної території.

Конфедерація – спілка, створена для певних цілей, наприклад воєнних.

Культ – сукупність релігійних обрядів: жертвоприношення, заклинання, молитви.

Літопис – історичний твір, в якому опис подій провадився за роками.

Магдебурзьке право – право міст на самоврядування. Вперше оформилося в XIII ст. в Магдебурзі. На території України існувало протягом XIV – першої половини XIX ст.

Магія – обряди й дії, засновані на вірі в здатність людини впливати на інших людей, тварин, явища природи, богів, духів.

Матеріальна культура – матеріальні цінності (одяг, їжа, житло тощо).

Матріархат – період в історії первісного суспільства, що характеризується наявністю материнського роду і панівним становищем жінки у суспільстві.

Митрополія – церковно-територіальна одиниця, яку очолює митрополит.

Монголо-татарське іго – експлуатація руських земель монголо-татарськими завойовниками.

Монотеїзм – єдинобожжя, поклоніння одному богові.

Народність – спільність людей, що формується в процесі злиття різних племен, якій притаманні спільна територія, мова, культура.

Натуральне господарство – господарство, в якому виробляється все необхідне для життя.

Нейтралітет – стан держави, яка не бере участі у війні, не подає жодній стороні воєнної допомоги.

Неолітична революція – перехід від привласнюючого (збирання, мисливство) до відтворюючого господарства (землеробство, скотарство).

Пантеон – усі боги того чи іншого культу.

Патріархат – останній період в історії первісного суспільства, який характеризується пануванням чоловіка в суспільстві.

Пекторалъ – дорогоцінна металева нагрудна прикраса.

Піктограма – найдавніше письмо, в якому зміст передавався за допомогою образів і символів.

Плем'я – об'єднання кількох родів, якому притаманні спільна територія, мова, елементи культури.

Поліс – античне місто-держава.

Полонізація – політика Польщі, спрямована на поширення польської мови, католицького віросповідання.

Полюддя – об'їзд князем і дружиною підвладних земель для збирання данини.

Привласнювальне господарство – господарство, при якому людина все необхідне для життя брала в природі у готовому вигляді (збирання, мисливство, рибальство).

Протоміста – попередники міст.

Раса – велика група людей, що має спільні фізичні ознаки: зріст, колір волосся, очей, шкіри, форму носа, губ і т.д.

Регент – тимчасовий правитель держави замість монарха.

Релігія – віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом.

Рід – об'єднання кровних родичів, для якого характерні спільні власність на засоби виробництва, виробництво і споживання, звичаї.

Світський – цивільний, нерелігійний.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення.

Смерди – на Русі вільні члени громади.

Соціальна структура – сукупність груп, прошарків людського суспільства та взаємовідносини між ними.

Тіун – у Київській Русі господарський управитель князя.

Тотемізм – форма релігійних вірувань, відповідно до якої поклонялися певному виду рослин чи тварин, що вважалися охоронцями роду.

Унія – спілка держав.

Фетишизм – поклоніння предметам неживої природи, які нібито наділені чудодійною силою.

Фібула – мегалева застібка, зроблена за принципом англійської шпильки.

Фреска – живописний твір, виконаний водяними фарбами на свіжій вогкій штукатурці.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Тисячоліття, століття, рік	Події
150 тис. р. тому	Поява людини на території України
150–12 тис. р. тому	Палеоліт
IX–VIII тис. до н.е.	Мезоліт
VII–IV тис. до н.е.	Неоліт
VI–V тис. до н.е.	Початок землеробства на території України
IV–III тис. до н.е.	Енеоліт. Трипільська культура
межа II–I тис. до н.е.	Поява слов'ян
VII–IV ст. до н.е.	Грецькі колонії в Північному Причорномор'ї
VII–III ст. до н.е.	Скіфи
III ст. до н.е.–III ст.	Сармати
II–IV ст.	Готи
375 рік – сер. V ст.	Гуни
IV – поч. VII ст.	Анти
V ст., кінець	Заснування Києва
VI ст., кінець	Вторгнення аварів у Північне Причорномор'я
602 рік	Остання писемна згадка про антів
IX–XIII ст.	Давньоруська держава
882–912 рр.	Князювання Олега в Києві
907, 911 рр.	Угоди Русі з Візантією
912–945 рр.	Князювання Ігоря
941, 944 рр.	Походи Ігоря на Візантію
945 р.	Повстання деревлян
945–957 рр.	Правління Ольги
957–972 рр.	Князювання Святослава Ігоровича
965 р.	Розгром Хозарського каганату
968, 970 рр.	Походи Святослава на Балкани
980–1015 рр.	Князювання Володимира Святославича
988 р.	Запровадження християнства на Русі. Заснування першої на Русі школи

Тисячоліття, століття, рік	Події
1019–1054 рр.	Князювання Ярослава Мудрого
1037 р.	Побудова собору Св.Софії у Києві
1068 р.	Повстання в Києві
сер. XI ст.	«Руська Правда»
1097 р.	Любецький з'їзд князів
1113–1125 рр.	Князювання в Києві Володимира Мономаха
1113 р.	Завершення написання Нестором «Повісті минулих літ»
1125–1132 рр.	Перебування на київському столі Мстислава Володимировича
1169 р.	Руйнування Києва військом князя Андрія Боголюбського
1185 р.	Похід Ігоря Святославича на половців
1187 р.	Перша згадка у літопису терміну «Україна»
1199–1205 рр.	Князювання Романа Мстиславича у Галичі
1205–1264 рр.	Князювання Данила Галицького
1223 р.	Перша зустріч руських дружин з татаро-монголами на річці Калка
1239–1241 рр.	Наступ монголо-татар на Україну
1240 р.	Оборона Києва. Здобуття Києва ордою Батия
1255 р.	Заснування м.Львова
1264–1301 рр.	Князювання Лева Даниловича
1325–1340 рр.	Правління останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава II
1349 р.	Загарбання Галицько-Волинської землі Польщею та Литвою
1363 р.	Розгром татарського війська на р.Сині Води Литвою
1385 р.	Кревська унія
1392 р.	Острозька угода
1410 р.	Грюнвальдська битва
1413 р.	Городельська унія
1430-ті рр.	Створення Кримського ханства

Тисячоліття, століття, рік	Події
1475 р.	Встановлення васальної залежності Кримського ханства від Туреччини
1490–1492 рр.	Повстання під проводом Мухи
1508 р.	Повстання Михайла Глинського

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ

Альмарик О.С., Монгайт О.Л. Що таке археологія. – К., 1976.

Василенко Г.К. Велика Скіфія. – К., 1991.

Василенко С.О., Висоцький С.О. Руси. – К., 1990.

Грушевський М.С. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К., 1991.

Дорошенко Д. Історія України: Приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. – К., 1992.; Історія України. – К., 1993.

Івакін Г.Ю. Оповіді про стародавній Київ. – К., 1982.

Історія України в особах. IX–X, XIV–XVIII ст. – К., 1993.

Крип'якевич І.П. Коротка історія України. – К., 1991.

Лейкин И.П. Путешествие в Гардарику. – М., 1980.

Ричка В.М. За літописним рядком. – К., 1991.

Скуратівський В. Погостини, або Дванадцять мандрівок в глибину століть. – К., 1990.

Слабошпицький М.Ф. З голосу нашої Кліо. – К., 1993.

Витоки. Від найдавніших часів до першої половини IX ст. – К., 1995.

На переломі. Друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994.

ЗМІСТ

СЕМИКЛАСНИКАМ ПРО ВІТЧИЗНЯНУ ІСТОРІЮ
ЩО ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ *3*

ТЕМА *1* **НАЙДАВНІШІ ЛЮДИ**
1. ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ *8*

ТЕМА *2* **ПЕРШІ ЗЕМЛЕРОБИ ТА СКОТАРІ**
2–3. ВИНИКНЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА ТА СКОТАРСТВА *17*
4–5. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА *24*

ТЕМА *3* **ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ**
6–7. ДОБА БРОНЗИ *32*
8. КІММЕРІЙЦІ *38*
9. СКІФИ *42*
10. САРМАТИ *55*
11–12. ГРЕЦЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї *62*
13. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ (I–V СТОЛІТТЯ) *76*
14. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В VI–IX СТОЛІТТЯХ *84*
Повторення *94*
Узагальнення *94*

ТЕМА *4* **ВИНИКНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**
15. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ *97*
16. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ *104*
17. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ПЕРШИХ КНЯЗІВ *109*
18. ЗМІЦНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СЕРЕДИНІ X СТОЛІТТЯ *118*

ТЕМА *5* **РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСІ**
19. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (980–1015 роки) *125*
20. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ *133*
21. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО (1019–1054 роки) *141*
22. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ *150*
Повторення *162*
Узагальнення *163*

ТЕМА 6 **ПОЛІТИЧНЕ ДРОБЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

23. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЯРОСЛАВИЧІВ *165*
24. КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА В КИЄВІ (1113–1125 роки) *174*
25. РОЗПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ВИНИКНЕННЯ САМОСТІЙНИХ КНЯЗІВСТВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ *179*
26. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ ІЗ КОЧОВИКАМИ *189*

ТЕМА 7 **МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА**

27. БОРОТЬБА ПРОТИ МОНГОЛО-ТАТАР *199*

ТЕМА 8 **КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

28–29. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ *208*
30. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ *231*

ТЕМА 9 **ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА**

31. ГАЛИЦЬКІ ЗЕМЛІ ЗА РОСТИСЛАВИЧІВ *234*
32. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ *241*
33. ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ *246*
34. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА НАСТУПНИКІВ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ГАЛИЦЬКОГО *253*
35. КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА *256*

ТЕМА 10 **ПІД ВЛАДОЮ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ**

36. ЗАГАРБАННЯ ГАЛИЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОЛЬЩЕЮ *260*
37. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО *266*
38–39. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ УГОРЩИНИ, ТУРЕЧЧИНИ ТА МОСКОВІЇ *283*
40. ГОСПОДАРСТВО ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В XIV–XV СТОЛІТТЯХ *289*
41. КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XV СТОЛІТЬ *298*

Повторення 308
Узагальнення 309
Словничок понять і термінів 312
Хронологічна таблиця 315
Література для позакласного читання 317

Навчальне видання

Лях Роман Данилович
Темірова Надія Романівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

З найдавніших часів до XV століття

Підручник для 7-го класу
середньої школи

Головний редактор – *Михайло Малюк*
Головний художник – *Леонід Дікарєв*
Зав. історичною редакцією – *Ігор Гірич*
Ідея, макет, художнє оформлення
та художнє редагування *Леоніда Дікарєва*
Редактор – *Михайло Малюк*
Коректор – *Євгенія Оратовська*
Комп'ютерний дизайн та верстка –
Клара Шалигіна

Здано до виробництва і підписано
до друку 28.03.2000.
Формат 60x90/$_{16}$.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз.друк.арк. 20,0.
Умов.друк.арк. 26,0.
Наклад 340.000 (2-й з-д: 100.001-220.000).
Зам. 0-92.

Видавництво «Генеза»,
04212, м.Київ, вул.Тимошенка, 2-л.

АТ «Книга»
04655, МСП, м.Київ-53, вул.Артема, 25.

Любий друже!

Ти перегорнув останню сторінку підручника «Історії України». Перед тобою пройшли люди й події, що відбувалися на теренах нашої держави від найдавніших часів до п'ятнадцятого століття. Гадаємо, вони не лишили тебе байдужим: спонукали до роздумів і висновків, вчили гордості за славетні діла предків і застерігали від повторення їхніх помилок, які, як ти вже переконався з тексту підручника, виправляються тяжко й дорогою ціною.

Наступного року ти продовжиш вивчення історії України. Буде це чи не найромантичніший її період – козаччина. Національно-визвольні змагання українського народу, злет і падіння козацької держави, розквіт науки, культури й мистецтва – словом вся багатогранність людського життя постане перед тобою у всій величі і повноті.

Минуле не відходить беззастережно і назавжди, а лишає глибокий слід в дні сьогоднішнім і багато в чому визначає день завтрашній...

Київ / Видавництво «ГЕНЕЗА» / 2000